
**AZƏRBAYCAN TEXNİKİ UNIVERSİTETİNİN NƏZDİNDƏ
BAKİ TEXNİKİ KOLLECI**

"HUMANİTAR ELMLƏR" FƏNN BİRLİYİ

"AZƏRBAYCAN TARİXİ"

MÜHAZİRƏ MƏTNLƏRİ

(36 saat)

(ümumtəhsil qruplar üzrə, I semestr)

BAKİ-2023

MÜNDƏRİCAT

1. İbtidai icma cəmiyyəti.....3-12
2. Erkən dövlət qurumları və Manna dövləti.....12-29
3. Atropatena və Albaniya dövlətləri.....29-36
4. Azərbaycan Sasanilər dövründə. Girdman dövləti.....36-41
5. Azərbaycanın ərəb xilafətinin tərkibinə daxil olması. Azadlıq hərəkatı.Babək.....41-48
6. Şirvanşahlar dövləti , Saci , Salari və Rəvvadi dövlətləri, Şəddadilər dövləti.....48-58
7. Atabəylər dövləti.....58-63
8. Azərbaycan monqol yürüşləri dövründə.....63-69
9. Azərbaycan Hülakilər dövlətinin tərkibində . Azərbaycan Cəlairilər və Teymurilərin hakimiyyəti dövründə.....69-77
10. Qaraqoyunlu dövləti. Ağqoyunlu dövləti77-84
11. Səfəvilərin Ərdəbil hakimliyi Səfəvilər dövlətinin yaranması və yüksəlişi.....84-92
- 12.Səfəvilər dövləti XVI əsr-XVIII əsrin əvvəllərində92-107
13. Azərbaycan torpaqlarının azad edilməsi uğrunda mübarizə.Nadir şah.....107-111
14. Quba xanlığı,Şəki xanlığı, Car-Balakən camaatlığı.....112-117

15. Qarabağ,Naxçıvan və İrəvan xanlıqları.....	117-124
16. Cənub xanlıqları.....	124-130
17. Ağa Məhəmməd şah Qacarın mərkəzləşdirmə siyasəti.Xanlıqlar dövründə sosial-iqtisadi həyat.Mədəniyyət.....	130-139
18.Ədəbiyyat.....	139-140

Mövzu1. İbtidai icma cəmiyyəti.

Azərbaycan ərazisində ibtidai icma quruluşunun təşəkkülü daş dövrünün (paleolit) ən qədim mərhələlərindən başlamış, uzun və mürəkkəb inkişaf yolu keçmiş və üst paleolitə keçid dövründə başa çatmışdır. Azərbaycan dünyanın ən qədim mədəniyyət ocaqlarından biridir. Əlverişli təbiə-coğrafi şəraitdə, zəngin fauna və flora aləminə, mülayim iqlimə malik olan Azərbaycan yer kürəsində ibtidai insanın formalaşdığı rayonlar sırasına daxildir. Aparılmış tədqiqatlarla müəyyən olunmuşdur ki, 12 milyon il əvvəl Azərbaycan ərazisində insana bənzər meymunlar yaşamışdır. 1939-cu ildə Qərbi Azərbaycanla İrqi Gürcüstanın sərhədində, Ceyrançöl və Eldardüzənliyinin mərkəzində Udabno adlanan yerdə insana bənzər meymunun qalıqlarının tapılması buna sübutdur.

Azərbaycanda Azıx, Tağlar (Qarabağ), Zar (Kəlbəcər), Qazma (Naxçıvan) Qaşsalahlı və Aveydağ (Qazax) kimi mağara düşərgələri Qədir dərə, Çaxmaqlı, Kəkilli kimi (Qazax) açıq düşərgələrdə aparılan arxeoloji tədqiqatlarla qədim daş dövrü insanların təşəkkülü və inkişafı, ibtidai insan sürü icmasının yaranması, ilkin əmək alətlərinin forma aşması, ibtidai məşğuliyyət sahələri və s. Haqqında məlumatlar əldə olunmuşdur.

İbtidai icma quruluşunun dövrləri bunlardır:

1. Paleolit (Qədim daş dövrü). Alt, orta, üst paleolit.

Alt paleolit - ən qədim dövrdən başlayaraq 100 min il bundan əvvələ qədər ki dövrü əhatə edir.

Orta paleolit – mustye dövrü – 100 min il bundan əvvəldən başlayaraq, 40 min il bundan əvvələ qədər ki, dövrü əhatə edir.

Üst paleolit – 40 min il bundan əvvəldən başlamış e.ə. XII minilliyə qədər davam etmişdir.

2. Mezolit dövrü – (Orta daş dövrü) e.ə. XII-XIII minilliyi əhatə edir .

3. Neolit dövrü – (Yeni daş dövrü) e.ə. VII-VI minilliyi əhatə edir.

4. Eneolit dövrü – (Mis daş dövrü) e.ə. VI-IV minilliyi əhatə edir.

5. Tunc dövrü – e.ə. IV-II minilliyi əhatə edir.

Erkən, orta, son tunc dövrü

Erkən tunc dövrü- e.ə. IV-III minilliyini əhatə edir.

Orta tunc dövrü – e.ə. III-II minillik

Son tunc dövrü – e.ə. II-I minillik

6. Dəmir dövrü – e.ə I minillik

Tədqiqatlar nəticəsində Azərbaycanda dünyada hələlik məlum olan ən qədim insan mədəniyyəti izlərindən biri öyrənilmişdir. Bu abidə ilkin tağıldığı yerin adı ilə Quruçay mədəniyyəti adlanır. Bu mədəniyyətin 1,5 milyon ildən artıq yaşı var. Quruçay mədəniyyəti insanları əvvəl Quruçay hövzəsində açıq düşərgədə yaşamış, sonralar iqlim şəraitinin dəyişməsi ilə bağlı yaxınlığındakı Azıx mağarasına köçmüşlər. Azıx mağarası Qarabağda Füzuli rayonu ərazisində yerləşir. İlk insanlar bura 1-1,2 milyon il əvvəl köçmüşdür. Azıx mağarasında arxeoloq alim Məmmədəli Hüseynov 1960-ci ildə arxeoloji tədqiqatlar aparmışdır. Alt paleolit dövrü Azərbaycanda Quruçay vadisində yerləşən Azıx mağarası sahəsində öyrənilmişdir. Azıx mağarasından 350-400 min il bundan əvvəl yaşamış 18-20 yaşlı qadının alt çənə sümüyü tapılmışdır. Bu insanı “Azexantrop” adlandırırlar. Bundan başqa buradan 700 min il bundan əvvələ aid ocaq işləri tapılmışdır. Tikili qalıqları, nəslə kəsilməmiş vəhşi heyvan sümükləri, adi çay daşlarından hazırlanmış kobud daş alətlər, üzərində müxtəlif işarələr ayı kəllələri və s. tapılmışdır.

Alt paleolit dövründə “bacarıqlı insan ” yaşamış ulu icma yaranmış insanlar odla tanış olmuşdur. Bu dövrdə əmək alətləri çaxmaqdaşı, bazalt və dəvə gönündən hazırlanırdı. İbtidai dini təsəvvürlər yaranmışdır. adə dini ayinlər və totemlər yaranmışdır. Bu dövr insanları sadə incəsənətlə məşğul olurdular. Tikinti vərdişləri yaranırdı.

Orta paleolit dövründə Tağlar, Qazma və Damcılı mağaraları əsasında öyrənilir. Bu dövrdə “heandırtal adam” meydana gəldi. Axirət dünyasına inam

yarandı Ulu icma tədricən parçalanmağa başladı. Ovsun, totem və təbiət qüvvələrinə inamla bağlı dini təsəvvür formaları yaranırdı.

Üst paleolitdə “ağıllı insan” meydana gəldi. Qəbilə icması yarandı. Anaxaqanlıq yarandı. Səsli nitq yarandı. İncəsənət yarandı. Qədim insanların ilk məşğulliyəti yığıcılıq və ovçuluq olmuşdur. İbtidai insan icması kiçik qruplarda birləşmiş kollektivlərdən ibadət olmuşdur.

Mezolit dövrü e.ə. XII-VII minilliyi əhatə edir. Mezolit dövründə insanların əmək fəaliyyətində, dünyagörüşündə ətraf aləmə münasibətində mühüm dəyişikliklər baş verir, qədim insanların ən mühüm ixtiralarından biri olan ox və kaman (yay) meydana gəlir. Ox və kamanın kəşfilə ovçuluq sahəsində aslı dəyişiklik yarandı və heyvanları uzaq məsafədən ovlamaq mümkünləşdi. Bununla daha çox ərzaq ehtiyatı əldə etməyə nail olan insanlar eyni zamanda heyvanları əhilləşdirməyə başladılar.

Mezolit dövründə ibtidai maldarlıqla yanaşı, ilkin əkinçilik vərdişləri də təşəkkül tapmışdır. Bu dövrdə təbiətin hazır məhsullarını mənimsəməkdən onların bilavasitə istehsalına keçidin əsası qoyulmuşdur. Mezolit dövründə yaşamış insanların tərzini Qobustan abidələri əsasında öyrənilmişdir. Mezolit dövründə Qobustanda insanların ovçuluq, balıqçılıq yığıcılıq olmuşdur. Burada “öküzlər”, “Ana zaja” “Firuz” və b. Mezolit dövrü düşərgələrində çoxmaqdaşı və çay daşından, habelə sümükdən hazırlanmış müxtəlif əmək alətləri tapılmışdır. Sümükdən biz, ox ucu, balıq toru toxunulmasında istifadə olunan alətlər hazırlanırdı. Qədim qobustanlılar bəzək əşyalarını müxtəlif dəniz ilbizlərinin çanaq hissəsindən, ayrı-ayrı heyvanların sümük və dişindən düzəldirdilər.

Qobustanın Mezolit dövrü qayaüstü rəsmlərinin ibtidai incəsənətin və əhalinin dini görüşlərinin, ovsun-totun inanclarının öyrənilməsində əhəmiyyət çox böyükdür. Burada qadın rəsmləri, müxtəlif siluətlər həkk olunmuşdur. “Firuz” düşərgəsində mezolit dövrünün son mərhələsinə aid edilən 11 insan skeletinin qalıqları tapılmışdır. Ölülərin yanında çoxlu əmək alətləri və bəzək əşyaları (balıq toru üçün alətlər, qarpun ucluğu çaxmaqdaşından alətlər, balıqqulağlarından

muncuqlar, qaban dişi və s.) qoyulmuşdur. Damcılı (Qazax) mağara düşərgəsindən çaxmaqdaşından hazırlanmış kiçik ölçülü ox ucları, müxtəlif tipli mikrolitlər, səthi cilalanmış hazırlanmış ibtidai orqanlardan dənli bitkilərin biçilməsində istifadə olunurdu.

Neolit dövrü Azərbaycanda e.ə. VII minillikdən başlamış VI minilliyə qədər davam etmişdir. Neoliti başqa dövrlərdən fərquandırən əsas xüsusiyyət bu dövrdə əkinçilik və maldarlığın əsaslı surətdə təşəkkülü və inkişafı ilə bağlıdır. Bu dövrdə insanlar istehsalı mənimsəyir, təbiətdə hazır şəkildə mövcud olmayan yeni materialların istehsalına başlayır. Toxuculuğun kəşfi və gil qabların hazırlanması istehsalda mühüm yer tutur. İlk vaxtları toxuculuq materialı kimi yabani texniki bitkilərdən (gicitikən, kətan və s.) istifadə olunurdu.

Neolit dövründə əhali oturaq həyat sürmüş, ovçuluq balıqçılıqla da məşğul olmuşdur. Əmək alətləri əsasən çaxmaqdaşından hazırlanır, bıçaqlar, isgənə və dişici alətlər və s. üstün yer tuturdu. Dövrün tələblərinə uyğun olaraq, xüsusilə istehsal təsərrüfatının inkişafı ilə əlaqədar yeni alətlər meydana gəlirdi. Bu alətlərdən əkin (daş toxa) və biçin (oraq dişi) işlərində məhsul emalında istifadə olunurdu.

Gillidağ (Gəncə yaxınlığında) adlı yerdə qədim çaxmaqdaş istehsalı ilə bağlı izlər, istehsal tullantıları və çoxlu hazır məhsullar tapılmışdır. Burada daş çəkiç, balta, müxtəlif lövhələrə daha çox təsadüf olunmuşdur.

133 N-Lİ düşərgədə çaxmaqdaşından bıçaqvari lövhələr, qaşoxlar, daş toxa, dəvəgözündən əmək alətləri aşkar edilmişdir. Bu alətlərdən təsərrüfatın müxtəlif sahələrində və məişətdə, Damcılı mağarasında tapılmış ağız dişli və pardaqlanmış lövhələrdən isə biçində istifadə olunmuşdur. Toxuculuq və saxsı qablar istehsalı ilə bağlı sahələrinin meydana gəlməsi qədim insanların həyatında mühüm rol oynamışdır. Saxsı qablar istehsalı ərzaq ehtiyatının saxlanması böyük rol oynamış, məişətin bütün sahələrində əsaslı dəyişikliyə şərait yaratmışdır. Saxsı qablar 133 n-li Gəncəçay düşərgəsində, Təbriz yaxınlığındakı Yanıqtəpə və

Urmiya gölü yaxınlığındakı Firuztəpə abidələrinin müvafiq təpələrində daha ox mələndur.

Qobustanın müvafiq dövr qayaüstü təsvirləri Azərbaycanda Neolit dövrü insanlarının dünya görüşü, ətraf aləmə münasibəti və onun dərkətmə qabiliyyəti, habelə ilkin incəsənət vərdişləri haqqında müəyyən təsəvvür yaradır. Bu təsvirlərin bir çoxu Neolit düşərgələrinin divarlarında: Böyükdaş və Kişikdaş qayalarında həkk olunmuşdur. Qobustan təsvirləri mövzu müxtəlifliyi ilə yanaşı kompozisiya etibarilə də çox zəngindir. Burada kollektiv rəqs, ov səhnələri, müxtəlif heyvan və insan təsvirləri xüsusi yer tutur. “Firuz” düşərgəsində sətirlərində təsvir olunan rəsmlərdən biri e.ə. VII minilliyin əvvəlinə aid edilir. Rəsmlərin bir çoxu ovsunla bağlıdır və dövrünün ovunun uğurla olması ilə əlaqədar çəkilməmişdir. Neolit daş dövrünün axırncı mərhələsidir. Bu dövrdə insanlar qəbilə icması şəraitində yaşamış xaqanlıq (madəşallıq, matriarxat ana nəslı) hökm sürmüşdür.

Eneolit (Mis-Daş dövrü) e.ə. VI-IV minillikləri əhatə edir. Eneolit dövrü istehsal təsərrüfatının əsaslı surətdə formalaşması və onun dövrünə görə sürətli inkişafı ilə xarakterizə olunur. Eneolit dövrünü tarixin əvvəlki inkişaf mərhələlərindən fərqləndirən əsaslı xüsusiyyətlərindən biri bu dövrdə məişətdə daş mələmatı ilə yanaşı metaldan istifadə olunmasına başlanmasıdır.

Görünür, metalla ilkin tanışlıq əmək alətləri hazırlanması üçün daha davamlı və sərfəli xammal axtarışı ilə bağlı olmuşdur. İlk vaxtlar mis külçələrindən soyuq döymə üsulu ilə müxtəlif əşyalar hazırlanırdı. Zaman keçdiqə əmək vərdişlərinin təkmilləşməsi və müxtəlif texniki qaydalara yiyələnmə sayəsində mis külçələrinin əvvəlcə ocaqda qızdırma yolu ilə, sonralar isə xüsusi qablarda əritməklə ibtidai metalışləmənin sirlərinə bələd olan insanlar təsərrüfat həyatında mühüm dəyişikliklərin təməlini qoymuşdular. Mələndur ki, Azərbaycanda mis filizi ehtiyatları Gədəbəy, Daşkəsən, habelə Qarabağın Dağlıq zonasında və Naxçıvanda mövcuddur. Şübəsiz, Enolit dövrü insanları bu yataqlardakı mis külçələrindən istifadə etməyi başlamışdılar. Eneolit dövrü

yaşayış məskənlərindən tapılmış müxtəlif mis əşyalar (biz, iynə, bıçaq və s.) da bunu sübut edir. Eneolit dövrü abidələri elmi ədəbiyyatda Kültəpə və Şomutəpə arxeoloji mədəniyyəti kimi bəllidir.

Eneolit dövrü əhalisi əkinçilik və maldarlıq, ev sənətkarlığının müxtəlif sahələri (dulusçuluq, daş və sümükişləmə, toxuculuq və s.) habelə balıqçılıqla məşğul olurdu. Torpaq toxa ilə əkilir və becərilirdi. Taxıl ehtiyatı böyük ölçülü saxsı küpələrdə və anbar saxlanılırdı. İlk vaxtlar mis külçələrdən soyuq döymə üsulu ilə müxtəlif bəzək əşyaları (muncuqlar) və kiçik əmək alətləri (biz, iynə, bıçaq tiyəsi) hazırlayırdılar.

Eneolit dövründə qadınların mövqeyi möhkəm idi. Qadın bərəkət, rifah rəmzi olmaqla yanaşı, həm də təmizlik, paklıq, müqəddəslik nümunəsi kimi yüksək qiymətləndirilirdi. Eneolit dövründə icma ağsaqqaları şurası cəmiyyətin həyatında mühüm rol oynayırdı. İcmanın tərkibinə bir neçə yaşayış məskəninin sakinləri daxil idi.

Bu dövrdə dəfn mərasiminə xüsusi diqqət verilmişdi. Həmin dövrdə meyidlər yaşayış məskənində, evin döşəməsi altında və ya tikililər arasında boşluqla dəfn edilirdi. Ölüləri qırmızı rəng ilə boyayırdılar (oxra ilə). Eneolit son mərhələsində ölümlərin gil küpələrdə dəfn olunması mərasimində yayılmışdı. Bu fakta Leylatəpə yaşayış məskəninə rast gəlinmişdir. Eneolit dövründə Azərbaycanda həm ictimai-sosial, həm də iqtisadi, mədəni həyatda mühüm dəyişikliklər və irəliləyişlər baş vermişdir.

Tunc dövrü e.ə. IV-II minillikləri əhatə edir. Tunc dövrü 3 yerə bölünür: erkən tunc dövrü, orta tunc dövrü və son tunc dövrü.

Tərkibinə aşqarlar (sürmə, mərgümüş, nikel, qalay) qatılmış ərinti tunc adlanır. Əmək alətləri və məişətdə işlədilən əşyaların əksəriyyəti, habelə bəzək əşyaları tuncdan hazırlandığı üçün bu dövrə tunc dövrü deyilir.

Tunc dövrü məhsuldar qüvvələrin sürətli inkişafı, istehsal münasibətlərində əsaslı dəyişikliklərin və yenilliklərin meydana gəlməsi ilə xarakterizə olunur. Toxa

əkinçiliyi xiş əkinçiliyi ilə əvəz olunmuş, yeni heyvan növləri əhliləşdirilmiş, yaylaq maldarlığı təşəkkül tapmış, sənətkarlıq tərəqqi etmişdi.

Erkən Tunc dövrü (e.ə. IV minilliyin sonu – III minillik).

İlk tunc dövrü Kür- Araz mədəniyyəti dövrünün yaşayış məskənləri (Babadərviş, Göytəpə, Ağtəpə Günəştəpə, Xantəpə, Gültəpə, Mişarçay və s.) bir qayda olaraq çay kənarında, bulaqların yaxınlığında, başqa sözlə yaşayış və təsərrüfat üçün əlverişli sahələrdə, straji baxımdan yaxşı mühafizə olunan təbii təpə üzərində salınırdı.

İlk tunc dövründə əkinçilik və maldarlığın inkişafında yeni mərhələ başlanır, toxadan tədricən xışa keçirilir. Torpaq xışla şumlanırdı. Əmək alətləri tuncdan hazırlanırdı. At əhliləşdirilmişdi. Atın əhliləşdirilməsi və ondan minik vasitəsi kimi istifadə olunması köç işini asanlaşdırırdı.

Erkən Tunc dövründə I ictimai əmək bölgüsü baş verdi. Maldarlıq və əkinçilik bir-birindən ayrıldı. Əkin sahələri genişləndi və süni suvarma yarandı. Köçmə (yaylaq) maldarlığı meydana gəldi. Artıq bu dövrdə ölümlər yaşayış məskənlərindən kənarında dəfn edilir və bəzi qəbirlərin üzərində kurqanlar qurulurdu. Ölüyandırma və kollektiv dəfn etmə adətləri yarandı. Anaxaqanlıq süqut etdi və Ataxaqanlıq yarandı. Ailəyə və tayfaya kişilər rəhbərlik edirdi. Tayfa daxilində bərabərsizlik meydana gəldi. Bu dövrdə əhali toxuculuq, dulusçuluq metalışləmə ilə də məşğul olurdu.

Orta Tunc dövrü (e.ə. III minilliyin sonu –II minilliyin ortaları).

Məhsuldar qüvvələrin güclü inkişafı təsərrüfatın bütün sahələrində, xüsusilə maldarlıqla, metallurgiya və metalışləmədə baş vermiş yeniliklər cəmiyyətin ictimai quruluşunda əsaslı dəyişikliklərə yol açdı. Həmin dövr tarixi bölgədə orta tunc dövrünə uyğun gəlir. Orta tunc dövrü əkinçilik, maldarlıq və sənətkarlığın böyük sürətlə inkişafı, hələ ilk tunc dövründə təşəkkül tapmış əmlak və sosial bərabərsizliyin dərinləşməsi, yaxın şərqin mədəniyyət mərkəzləri ilə mədəni-iqtisadi əlaqərin müntəzəm xarakter olması və bu əsasda Azərbaycanda ilkin şəhər

mədəniyyətinin formalaşması, beləliklə sinifli cəmiyyətə keçid mərhələsinin başlanması ilə xarakterizə olunur.

Azərbaycanın orta tunc dövrü Qarabağda tədqiq olunmuş Üzərliktəpə, Göytəpə, Çinartəpə, Qaraköpəktəpə, Nərgiztəpə, Ağtəpə, Toxmatəpə yaşayış məskənləri və Borsunlu kurqanları Qobustan, Gəncəçay, Xaçbulaq, Küdürlü kurqanları, Əliköməktəpə, amxor torpaq abidələri və s. arxeoloji abidələr əsasında ətraflı öyrənilmişdir.

Orta tunc dövründə Azərbaycanda iri yaşayış məskənləri yarandı. Sosial və əmlak bərabərsizliyi artdı. Tayfalar arasında əlaqələr genişləndi. İlk şəhər mərkəzləri yarandı. (II Kültəpə, Oğlanqala, Göytəpə, Üzərliktəpə, Naxçıvan şəhəri). Bu dövrdə atdan minik və qoşqu qüvvəsi kimi istifadə edilirdi.

Orta Tunc dövründə ilk ictimai əmək bölgüsü baş verdi. Sənətkarlıq müstəqil sahəyə çevrildi. Bu dövrdə bağçılıq, bostançılıq, üzümçülük və şərabçılıq yarandı. Xış əkinçiliyi genişləndi. II Kültəpədə dulmuşluq məhəlləsi dullus sobaları tapılmışdı. Filizçıxarma genişlənməmişdi. Sənətkarlığın müxtəlif növləri ayrıca peşə sahələrinə çevrilmişdi.

Naxçıvan və Urmiya bölgəsindəki bəzi yaşayış məskənləri Qədim Şərqi ilkin şəhər mərkəzləri səviyyəsinə yüksəlmişdi.

Son tunc və ilk Dəmir dövrü (e.ə. XIV-VII əsrlər).

Son Tunc və ilk Dəmir dövrü e.ə. XIV-VII əsrləri əhatə edir. Arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində müəyyənləşdirilmişdir. Azərbaycanda ilk dəmir alətlər e.ə. II minilliyin sonu I minilliyində meydana gəlmişdir.

Son Tunc və ilk Dəmir dövrü bir sıra xüsusiyyətlərilə əvvəlki tarixi mərhələlərdən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənirdi. Cəmiyyətin obyektiv inkişaf qanunauyğunluğu ilə əlaqədər olaraq, məhsuldar qüvvələrin, təsərrüfatın bütün sahələrinin, xüsusilə sənətkarlığın o vaxta qədər görünməmiş sürətlə inkişafı ictimai quruluşda əsaslı dəyişiklik yaratdı. Belə erkən Tunc dövründə yaranmağa

başlayan tayfa ittifaqları yeni ictimai- iqtisadi şəraitdə daha da güclənir, ibtidai- icma quruluşunun əsasları dağılır, sinifi cəmiyyət formalaşır.

Son Tunc və ilk Dəmir dövrü Azərbaycanda Xocalı – Gədəbəy mədəniyyəti, Talış- Muğan məcburiyyəti, Naxçıvan mədəniyyəti əsasında öyrənilir.

Əkinçilik və maldarlığın intensiv inkişafı, habelə sənətkarlığın, xüsusilə metallurgiya və metalışləmənin yüksəlişi, bunuların əsasında isə mədəni-iqtisadi əlaqələrin daha sürətlə genişlənməsi, nəticə etibarilə cəmiyyətin ictimai inkişafının daha yüksək pilləsinə keçməsi üçün şərait yaratmış oldu.

Son tunc və ilk dəmir dövründə Azərbaycanda məhsuldar qüvvələrinin inkişaf səviyyəsi ilə mövcud istehsal münasibətləri arasında kəskin təzad yaranır. Hələ ilk Tunc dövrünün sonlarında müşahidə olunan, orta tunc dövründə isə xeyli dərinləşən əmlak və sosial bərabərsizlik son Tunc və ilk Dəmir dövründə son həddə çatmışdır. İri tayfa ittifaqları yarayır, bu ittifaqa nüfuzlu tayfa başçıları rəhbərlik edirdi.

Beləliklə, əmlak və sosial bərabərsizliyin daha da dərinləşməsi, böyük tayfa ittifaqlarının yaranması hakimiyyəti ayrı-ayrı nüfuzlu şəxslərin əlində cəmlənməsi, var-dövlətin əsasən fərdi ailələrdə toplanması, cəmiyyətin yoxsul və varlılara parçalanması və s. bu kimi faktlar Azərbaycanda e.ə. II minliyin sonlarında ibtidai- icma quruluşunun dağılması və sinifli cəmiyyətə keçid prosesini sürətləndirdi.

Mövzu 2. Erkən dövlət qurumları və Manna dövləti

1. Azərbaycanda erkən tayfa ittifaqlarının yaranması və dövlət halında birləşməsi gedişini qaynaqlar əsasında dəqiq müəyyənləşdirmək mümkün deyil. Lakin e.ə. III minillikdə Azərbaycanda müxtəlif ad daşıyan dövlət qurumlarının meydana gəlməsi müşahidə olunur.

E.ə III minillikdə İkiçayarası (Mesopotamiya) ilə münasibətlər. Cənubi Azərbaycan İkiçayarasına yaxın bir ərazidə yerləşirdi. İkiçayarasının qədim Azərbaycan tayfaları ilə erkən siyasi münaqişələri və iqtisadi əlaqəri Şumer-Akkad mixi yazılarında əks olunmuşdur. Bu qaynaqlar göstərilən hadisələrlə əlaqədar Arrata ölkəsini, kuti, lullu və su tayfalarını yad edir. Uruk şumer şəhər dövləti Aratta ilə iqtisadi əlaqələr yaratmaq və hətta ölkəni özünə tabe etmək istəyirdi. Akkad hökmdarları kuti və lullu tayfalarının İkiçayarasına hərbi müdaxiləsinə qarşı mübarizə aparırdılar. Şumerlər və akkadlar Urmiya gölü hövzəsi (Cənubi Azərbaycan), onun təbii sərvətləri və coğrafi şəraiti barədə müəyyən təsəvvürə malik idilər.

İlk dövlət qurumu Aratta. Aratta ölkəsi Azərbaycan torpaqlarında yerləşirdi. Bu ölkə Azərbaycan torpaqlarında yerləşirdi. Bu ölkə ilə əlaqədar (e.ə. III minilliyin birinci yarısı) hadisələr bir neçə şumer dastanında “En –Mekrar və Aratta hökmdarı”, “En-Merkar və En- Sukuşsiranna”, “En Merkar və Luqalbanda”, “Luqalbanda və hurrum dağı”) əks olunmuşdur.

Şumer dastanlarının və mixi yazıların əlavə məlumatlarının təhlili Arattadövlətinin qədim Azərbaycan ərazisində meydana gəldiyini söyləməyə

meydana gəlmiş ilk dövlət qurumu idi. Onun ərazisi Urmiya gölünün cənub və cənubi-şərq hissəsini əhatə edirdi. Diyala Çayının (cənubda) yuxarı axarı və müasir Zəncan imkan vermişdir.

Aratta Cənubi Azərbaycanda e.ə. III minilliyinin birinci yarısında -Qəzvin (cənub-şərqdə) ərazisi Arattanın aşağı sərhədlərini təşkil edirdi. Aratta dövləti İkiçayarasının Şumer şəhər dövlətləri ilə iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələrə girmişdi. E.ə. XXVII-XXIV əsrlərdə Şumerdə şəhər dövlətləri fəaliyyət göstərirdi. E.ə. XXVIII-XXVII əsrlərdə Şumerin Uruk şəhər dövlətinin hökmdarı En-Merkar olmuşdu.

Dastanlarla görə, Uruk ilə Aratta arasında münasibətlər gah düşmənçilik, gah dinc, gah dostluq xüsusiyyəti daşıyırdı. En-Merkar Arattanın Uruka tabe olmasını tələb edir. Aratta hökmdarı da öz növbəsində En-Merkarın Arattaya tabe edilməsi üçün hərbi tədbirlər görür. Lakin sami tayfaları Uruk şəhərinin mühasirə edən zaman En-Merkar hərbi yardım almaq üçün Aratta hökmdarına müraciət edir. Şumerlər Uruk şəhərindəki məbədləri bərpa etməkdən ötrü tikinti materiallarına, qiymətli metal və daşlara ehtiyac duyurdular. Uruk hökmdarı En-Merkar bu materialların Arattadan gətirilməsini istəyirdi. O, Aratta hökmdarı ilə yazışmalar aparır, qasidlər göndərir və hətta bu ölkəyə səfər edir. Arattada mövcud olan siyasi və ideoloji şərait şumer məfhumları vasitəsilə əks olunmuşdur. Ölkəni ensi rütbəsini daşıyan hökmdar idarə edirdi. Şumerdə bu rütbə ali kahin- hökmdara şamil edilirdi. Ensi rütbəsini Aratta Dilində ifadəsi qalmamışdır. Qaynaq Arattanı “saf ənənələr ölkəsi” adlandırır. Arattanın dövlət idarələri şəhərdə yerləşir, hökmdar sarayda oturur və dövlətin idarə edirdi. Əsilzadə təbəqəsinə daxil olan maşmaş (kahin vəzir), sukkal (elçi- kiçik hökmdar rütbəsi), uqula (rəis) və başqaları dövlət idarəsinin qulluqçuları olmuşlar. Arattada dövlət idarəsində mirzələrdə çalışırdılar. Onlar həm Şumer hökmdarına cavab məktubu yazır, həm də En-Merkarın şumer dilində yazdığı məktubları təcrümə edirdilər. Qaynaqdan görüldüyü kimi, Aratta dövlət idarələri şumer mixi yazıları və şumer dili ilə tanış idi. Şumer ilə Aratta arasında əlaqə qasid vasitəsilə həyata keçirilirdi.

E.ə. III minilliyinin birinci yarısında (e.ə. XXVII əsrdə) Arattada artıq dövlətə məxsus idarə orqanları və vəzifəli şəxsləri meydana gəlmişdi. Şumer hökmdarı En-Merkar bu dövləti özünə tabe etmək, əhalisini və sənətkarlarını Şumer məbəd tikintisində işlətmək niyyətində idi.

Arattada çoxallahlıq, yəni müxtəlif allahlara sitayiş mövcud olmuşdu. Qaynaqdan görüldüyü kimi, Arattada, Şumerdə bərəkət və məhəbbət ilahəsi hesab edilən İnannaya ibadət geniş yayılmışdı. İnannanın Arattada müqabil adı məlum deyil. Akkadlar bu ilahəni İştər adlandırırdılar. Qaynaqda Aratta ilə əlaqədar adı çəkilən ilahə Lama Arattanın mühafizəkarı hesab edilirdi. Lama Arrata ilahəsi imiş. Şumer allahı Dumuzi həmçinin Arattaya himayədarlıq edirdi. Ola bilsin ki, Aratta panteonuna ilahə başçılıq edirdi və nəslə quruluşun qalıqları Arattanın dini dünyagörüşündə öz əksini saxlayırdı. Aratta erkən İkiçayarası mədəniyyət dairəsinə daxil idi.

Lullubi (Lullubi) dövləti. E.ə. III minilliyin ikinci yarısında İkiçayarası Şumer şəhər dövlətləri süquta uğradı. İkiçayarası Akkad dövlətinin hakimiyyəti (e.ə. XXIV-XXII əsrlər) altında birləşdirildi. Bu zaman Aratta bir dövlət kimi artıq siyasi səhnədən çıxmışdı. Urmiya gölünün cənubunda, keçmiş Aratta dövlətinin qərb torpaqlarında lullubi tayfalarının ittifaqı yaranmışdı. Lullubi tayfa ittifaqına, yəqin ki, nisbətən sonrakı dövrdə siyasi səhnəyə çıxmış su və turukki tayfaları daxil idilər. E.ə. XXIII əsrdə Urmiya gölünün cənubunda lullubi tayfaları dövləti yarandı. Lullubum (lullubi) dövləti cənubi Azərbaycanın ərazisində yaranmış ikinci erkən dövlət quruluşu idi.

Tarixi ədəbiyyatda belə bir fikir mövcuddur ki, guya lullubilər bu zaman ibtidai–icma quruluşu dövründə yaşayırdılar. Lakin qaynaqların məlumatı həmin mülahizəni təkzib edir. Çünki bu zaman Lullubumda artıq dövlət hakimiyyəti meydana gəlmişdi. Lullubi hökmdarı Satuni (e.ə. 2230 – 2200-cü illər) Akkad dövlətinə qarşı hərbi birləşmələrdə iştirak edirdi. Lullubum torpaqlarının qərb hüdudunda Süleymaniyyə keçidinin cənub şərqində indiki Qarabağ ərazisində lullubilər müttəfiqləri ilə birlikdə Akkad hökmdarı Naram-Suene (e.ə. 2236 – 2200-cü illər) qarşı döyüşə girdilər. Lakin döyüş müttəfiqlərin və lullubi hökmdarı Satuninin məğlubiyyəti ilə başa çatdı. Naram-Suen bu hadisəni yazı və təsvirlər ilə “qələbə sütunu” adlandırılan daş plitə üzərində əbədiləşdirdi.

Lullubum padşahlığında xırda hökmdarların hakimiyyəti mövcud imiş. Lullubum hökmdarı İmmaşqun (e.ə. 2200 – 2170 –ci illər) xırda hakimləri mərkəzi Lullubum dövlətinə tabe etdi. Qaynaqlarda o, “İmmaşqun , Lullu (bum) ölkəsinin padşahlar padşahı” adlandırılır. Beləliklə, e.ə. XXIII əsrdə Urmiya gölünün cənubunda İkiçayarası Akkad dövləti ilə rəqabət aparan güclü Lullubum dövləti yaranır. Bu dövlətin qüdrəti hökmdar Anubanininin (e.ə.2170 – 2150-ci illər) dövründə daha da artır. Məiumdur ki, Anubanini yazılarını mixi işarələr ilə tərtib edilirdi. Mixi yazı sistemi buranın əhalisinə hakim dairələrinə hələ Aratta dövründə tanış idi. Anubanininin siyasi nailiyyətləri daş piltəsi üzərində həkk olunurdu. Onun “ Daş sütunu” abidəsində qeyd edilir: “ Anubanini, qüdrətli hökmdar, Lullubum hökmdarı, öz təsvirini və İştər ilahəsinin təsvirini Batir dağında qoydurdum.” Bu abidə Diyala çayının orta axarında, Kirmanşaha gedən yol üzərində, Zohab şəhəri yaxınlığında Saripul adlanan yerdə aşkar edilmişdir. Bu fakta əsasən demək olar ki, Lullubilərin hakimiyyəti cənubda Diyala çayının orta axarınadək gəlib çatırdı. Anubanini eyni zamanda cənubda Fars körfəzinə qədərki ərazini iddia edirdi, Şimalda isə onun dövlətinin hüduudları Urmiya gölünədək çatırdı. Ola bilsin ki, Urmiya gölü hövzəsindəki digər torpaqlar da ona tabe edilmişdi.

Lullubum dövləti İkiçayarası ilə iqtisadi əlaqələrə girmişdi. Lullubilər şimali İkiçayarasının Qasur şəhərində mal mübadiləsi edir və mal-qaranı taxıla dəyişirdilər. Aratta dövründə olduğu kimi, lullubi dar sakinlərinin də taxıla ehtiyacı var idi. Onlar maldarlıq ilə yanaşı, dəmyə əkinçiliyi ilə də məşğul olurdular.

Lullubilər də, Aratta dövründə olduğu kimi, İkiçayarası mədəniyyətinin təsirinə məruz qalmışdılar. Onlar da mixi yazı sistemi ilə tanış idilər. Burada akkad dilini bilən mirzələr və akkad qələbə abidələri hazırlama ənənəsinə uyğun abidələr yaradan ustalar vardır. Anubanininin “Daş sütunu” İkiçayarası nümunələrinə əsasən Lullubi ustaları tərəfindən yonulmuşdu.

Lullubilər səma, bərəkət və məhəbbət, ay günəş və s. allahlara sitayiş edirdilər. Təəssüf ki, bu allahların lullubi dilində adları qalmamışdır. Anubanininin “Daş sütunu”nda bu allahların akkad adları çəkilmişdir. Anum (Səma allahı), İştər (Bərəkət və məbbət ilahəsi), Sın (Ay allahı), Şamaş (Günəş allahı) və s. “Daş sütunu” abidəsində səma allahı Anunun adı birinci çəkilir. Bu da onu göstərir ki, lullubi cəmiyyətində ata nəsli hüququ artıq üstünlük təşkil edirdi.

E.ə. II minillikdə vahid Lullubum dövləti parçalanır və yerində xırda hakimiyyətlər yaranır. Qaynaqlar bu dövrün başlanğıcında “ çoxlu lullubi hökmdarları” ifadəsini işlətməmişdi.

Kutium (Qutium) dövləti. E.ə. III minillikdə Urmiya gölünün qərb və cənub-qərb hissəsində kuti (yaxud quti) tayfa birləşmələri mövcud idi. Həmin minliyin ikinci yarısında kutilərin dövlət halında birləşməsi başlanmışdı. Kutilər İkiçayarasında baş verən siyasi hadisələrə müdaxilə edirdilər. Onlar Şumer İkiçayarası ilə müttəfiq münasibətləri saxlayır, lakin Akkad hökmdarlarının işğalçılıq siyasətinə qarşı çıxırdılar. Epik əsərlərdən məlumdur ki, Naram-Suen Urmiya gölü hövzəsində yaşayan tayfalara təcavüzkar siyasət yürüdü. İşğala məruz qalan 70 hökmdar, o cümlədən Urmiya gölü hövzəsinin etnosları hərbi ittifaq yaradırlar. Urmiya gölü ətrafı etnoslar Ummanmanda- “Manna ordusu” adlandırılmışdır. Müttəfiqlərə qarşı göndərilmiş Akkad ordusu məğlubiyyətə uğradıldı. Naram-Suen eyni zamanda şumerlərin dini mərkəzi olan Nippur şəhərinə ordu göndərir və burdakı Enlil məbədini dağıtmaq istiyir. Lakin o buna nail ola bilmir. Kuti hərbi dəstləri bu şəhərin köməyi ilə gəlirlər. Ummanmanda və kuti hərbi dəstələrinin başında hökmdar Enridavazir (e.ə təxminən 2225 – 2250ci illər) dayanmışdı. Onun şərəfinə Nippur şəhərində mixi yazılı abidə qoyulmuş və orada Enridavazir “qüdrətli Kutium və dünyanın dörd səmtinin hökmdarı” adlandırılmışdı.

Kuti tayfaları Naram-Suenin hakimiyyəti illərində Akkad dövlətini tez-tez narahat edirdilər. Kutilər ilə mübarizədə ona Elam hökmdarı Kutik İnşuşinak

(e.ə.2204 -2205-ci illər) yardım göstərirdi. Elam bu dövrdə Akkad ilə tarixdə məlum olan ilk beynəlxalq müqavilə bağlayır. Müqaviləyə uyğu olaraq Kutik-İnşuşinak Zaqrøş dağları səmtə yürüş təşkil edir və kutilərin ölkəsinə gəlib çatır. Bu müqaviməti qələbə kutilərin İkiçayarasına axınının qarşısını ala bilmir və onların Akkad dövlətinə təzyiqi getdikcə artır. Kuti hökmdarları İmta (e.ə. 2204-2197-ci illər) və İnqəşausun (e.ə. 2198 – 2192-ci illər) hakimiyyəti illərində

Kutilərin İkiçayarası müdaxiləsi daha da güclənmişdi. Qaynaqların məlumatına görə, kutilərin İkiçayarasına basqınları mal-qaranın şəhərlərə gətirilməsinə əngəl törədir və çöl-əkini işlərinin pozulmasına səbəb olurdu. Naram-Suenin vəfatından sonra Akkad dövləti əvvəlki qüdrətini itirir. Hakimiyyətə gəlmiş Şarkalişarri (e.ə. 2200 – 2175-ci illər) Kuti basqınlarının qarşısını almaq məqsədilə onlara qarşı yürüş təşkil edir. Bu zaman kutilərin hökmdarı Sarlaq (e.ə. 2191 – 2185-ci illər) idi. Kutilər ilə döyüş İkiçayarasının ərazisində baş verir və kutilər məğlubiyyətə uğrayır, Sarlaq əsir düşür, Sarlağın varisi Yarlaqaş (e.ə. 2184 – 2178ci illər) ola bilsin ki, İkiçayarasına müdaxiləni gücləndirmiş və Akkad dövlətinin süqutuna şərait yaratmışdı. Onun varisi Elulumeş (e.ə. 2177 – 2171ci illər) İkiçayarasında baş vermiş daxili hərmərclikdən istifadə edərək burada kutilərin hakimiyyətini bərqərar edir, Qaynaqda göstərilir ki, “hakimiyyət kuti dəstələrinin əlinə keçdi”. E.ə. 2175-ci ildə İkiçayarasında hakimiyyətə kuti sülaləsi gəldi. E.ə III minilliyin ikinci yarsında Urmiya gölünün qərb və cənub- qərbi torpaqlarında (Qərbi Azərbaycan) Kutuim dövləti meydana gəlmişdir. Kutilər İkiçayarasını zəbt etməmişdən əvvəl dövlət qurumu yaratmışdılar. Bu dövlətin yuxarıda göstərilən ilk hökmdarlarının adları müvafiq qədim qaynaqda (“hökmdarlar siyahısı”) əks olunmuşdur. Kutilərin İkiçayarasında təxminən 80-100 illik hakimiyyəti zamanı onlara qarşı heç bir çıxış olmamışdır. Ancaq sonuncu kuti hökmdarı Tirikanın adı ilə bağlı narazılıq qaynaqda əks olunmuşdu. Kutilər İkiçayarasında olan idarə sistemini dəyişmədilər. Ölkəni canişinlər vasitəsilə idarə edirdilər. Kutilərə tabe olan Şumer şəhər hakimləri ensi rütbəsini daşıyırdılar və müstəqil daxili yürüdükdülər. Yəqin ki, kuti hökmdarlarının İkiçayarasında da iqamətgahları varmış. İkiçayarasının Şumer şəhərləri kuti hökmdarlarının

şərəfinə yazılar tərtib edirdilər. Kuti hökmdarı Laharabın (e.ə. 2135 – 2133-cü illər) Sippar şəhərində akkad dilində yazısı aşkar edilmişdir. Kuti hökmdarları Yarlaqanda (e.ə. 2120 – 2113-cü illər) Siumun (e.ə. 2112 – 2105-ci illər) şərəfinə Umma şəhərindəki yazı tərtib olunmuşdur. Kuti hökmdarı Puzur-Suenin (e.ə. 2127 – 2120-ci illər) möhürü üzərində Ur şəhərinin adı göstərilmişdir. Kutilərin hakimiyyəti bütün Ur şəhərini bürümüş, Nippur, Sippar, Umma, Ur kimi şəhərlər isə onların dayaq məntəqələrinə çevrilmişdi. Kutilərin uzunmüddətli hakimiyyəti illərində İkiçayarasının iqtisadiyyatı və ticarəti yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyur.

Kutilərin İkiçayarası mədəniyyəti dairəsinə cəlb olunmuşdular. Kuti hökmdarlarının qısa mətnli kitabələri mixi yazıları ilə tərtib olunurdu. Onlar da aya, bərəkət və məhəbbət ilahəsinə sitayiş edir və kitabələrində bu allahların ancaq Akkad adları (İştar və Çin) çəkilmişdir. Yəqin ki, bu dövrdə kuti panteonuna ilahə başçılıq edirmiş. Məlumdur ki, sonralar assurlar kuti və lullubi allahlarının Asur panteonuna daxil edirdilər. Ola bilsin ki, bu panteonda adı çəkilən Assara kuti allahlarından olmuşdur. Eyni adı kuti hökmdarı Aşşarlaqın adında əks olunmuşdur. Siumun vəfatından sonra kuti taxt-tacına Tirikan (e.ə. 2104-cü il) sahib olur. Tirikanın İkiçayarasında hakimiyyəti cəmi 40 gün sürür. Uruk şəhərində ona qarşı qiyam təşkil olunur. Qiyama Uruk ensisi Utunhenqal başçılıq edir. Utunhenqalın adına çıxılan kitabədə kutilərin ünvanına mənfi ifadələr işlədilmişdir. Kitabə onları “dağların zəhərli ilanı (yaxud əjdahası), allahlara əl qaldıran Şumer hakimiyyətini dağlara apan, Şumeri ədavətlə dolduran, arvadı ərindən, övladı valideyndən ayıran, ölkədə ədavət və hiddət yayan” adamlar kimi qələmə verir. Lakin kutilərin ünvanına deyilmiş ittihamları təsdiq edən heç bir əlavə tarixi sənəd qalmamışdır. Əksinə, kutilərin hakimiyyəti illərində Şumerdə məbəd tikintisi və bərpa davam edir. Kuti hökmdarı Sium da özünü “Ur məbədi işçisi” adlandırır. Kuti canişini və yerli hakim Hammahani Yarlaqan Kutiumun hökmdarı olan zaman... Ninurta (allahının məbədinə)... bərba etdi”. Kutilərin hakimiyyəti illərində Yuxarı dənizdən (Urmiya gölü) Aşağı dənizdə (Fars körfəzi) kimi uzanan ticarət yollarında əmin-amanlıq bərpa olunmuş, İkiçayarasına xarici

müdacilələrin arası kəsilmiş və Urmiya gölü hövzəsi ilə dinc əlaqələr yaradılmışdı. Şumer və Akkad gəncləri kuti qoşunlarına xidmətə cəlb olunurdular, lakin bu da ədavət üçün şərait yaratmamalı idi. Yəqin ki, kutilər yerli qız və qadınlarla nigah bağlayırmışlar ki, bu da “arvadı ərindən ayırma” kimi qələmə verilmişdi. Humerdə ədavət salan siyasət ilə Kutı sülaləsi İkiçayarasında uzun müddət hökmranlıq edə bilməzdi. Kutilər və Şumerlər arasında ənənəvi sülh münasibətləri mövcud olmuşdu. Məhz buna görə İkiçayarasının Şumer hissəsi kutilərdən asılı olsa da müstəqil siyasət yürüdü.

Tarixçilərin bir qismi kutilərin adına çıxılan mənfi əməlləri həqiqət kimi qəbul etmiş, digər qismi isə bunu müstəqil Şumer dövləti yaranandan sonra kutilərin hakimiyyətini pisləyən təbliğat adlandırılmışlar. İkiçayarası cəmiyyətinin ictimai-iqtisadi quruluşundan doğan mənfi zallar kutilərin adına çıxmışdı. Utuhənqalın adından yazılmış kitabə kuti sülaləsi hakimiyyətinin ləğv olunmasına bəraət qazandırmaq məqsədini güdüdü.

Utuhənqalın allah Enlilin adından Uruk əhalisinin kuti hökmdarı Tirikana qarşı çıxmağa sövq edərək “Şumer padşahlığının qaytarılmasını Enlil mənə etibar etmişdir” ifadəsini işlədirmiş. Utuhənqal Tirikana qarşı döyüqə urukluların qüvvəsilə hazırlaşır. Muru yaxınlığında (Umma şəhərindən bir günlük məsafədə yerləşirdi) döyüş baş verir. Hücüm qəflətən olduğundan Tirikanın dəstələri məğlub olur və o, Dubrum şəhərindəki iqamətgahına qaçır.

Tirikan burada ailəsi ilə birlikdə əsir düşür. Mənbə bu haqda belə yazır: “Kutum hökmdarı Tirikan tək qaçdı. Sığınacaq tapdığı Dubrumda onu mehriban qarşıladılar. Dubrum əhalisi biləndə ki, Enlilin iradəsilə Utuhənqal hökmdar olmuşdur, Tirikanı buraxmadılar. Utuhənqalın göndərdiyi adamlar Tirikanı və onun ailəsini Dubrumda tutaraq əllərini ağac buxova saldılar və gözlərini bağladılar. Tirikanı Utuhənqalın yanına gətirərək onun ayaqları altına atdılar, Utuhənqal ayağını onun boğazına qoydu. O (belə) alçaldıldı və ... Kutium, dağların zəhərli ilanı onun ərazisindən uzaqlaşdırıldı..., (beləliklə, o)” padşahlığı Şumerə qaytarmadı”. Utuhənqal e.ə. 2104-cü ildə kutilərin hakimiyyətini asanlıqla ləğv edə

bildi, çünki kutilər İkiçayarasında böyük hərbi qüvvə saxlamırdılar. Maraqlıdır ki, Tirikan öldürülməmiş , ancaq ölkədən çıxarılmışdı. Tirikanın məğlubiyyətinin əks-sədası tarixdə uzun müddət yaşamışdı. Səlvkilər dövründə tərtib edilmiş sənəddə Tirikanın məğlubiyyəti onun üçün əlverişsiz təbii əlamət – ayın tutulması ilə izah olunmuşdur. İkiçayarasında kutilərin ağılığına son qoyulduqdan sonra Kutium özündə də dövlət süquta uğrayır, xırda hakimiyətlər yaranır.

E.ə. III minilliyin sonunda Kutium, eləcə də Lullubum dövlətləri süquta uğrayaraq xırda hakimiyətli vilayətlərə parçalanırlar. Bu hal e.ə. I minilliyin əvvəlinə kimi davam edir. Azərbaycanın erkən dövlətləri türk mənşəli sülalələr idarə edirdilər.

2. Manna dövləti. E.ə. I minilliyin əvvəlində cənubi Azərbaycan ərazisində Urmiya gölü hövzəsində mərkəzləşmiş dövlətin meydana gəlməsi üçün şərait yaranır və yeni təşkil edilən dövlət Manna adlanır. Manna Assur və Urartu işğallarına qarşı mübarizədə mətinləşirdi. Manna dövləti qonşuların işğalına qarşı özünü müdafiə mövqeyində saxlayır, xarici siyasətini siyasi vəziyyətdə uyğunlaşdırır, ayrı-ayrı xırda vilayət hakimlərini vahid mərkəzdə birləşdirməyə cəhd göstərirdi.

Xırda dövlət birləşmələri. E.ə. IX əsrdə Manna ərazisində bir sıra xırda dövlət birləşmələri mövcud idi. Bu dövlətlər müstəqil xarici siyasət yürüdür və xarici müdaxiləyə qarşı təkbaşına mübarizə aparırdılar. Mannanın ərazisində Zamua, Mazamua, Gilzan, Allabria, Karalla, Meişta-Mesi, Alateye, Surikuş, Missi, Gizlibunda, Uışdiş, Buştu, Bara-Sanqibuti, Zikirtu, və andia kimi vilayətlər meydana gəlmişdi.

Urmiya gölünün cənubunda Zamua vilayəti yerləşirdi. Bu ərazi lulluların məskəni olmuşdu. E.ə. IX əsrin birinci yarısında Zamua siyasi cəhətdən vahid deyildi və bir neçə müstəqil vilayətlərə parçalanmışdı. Assur qaynaqlarında “Zamua hökmdarları” ifadəsi bu ölkə ilə əlaqədar işlədilmişdir. Deməli, Zamua ərazisi ayrı-ayrı xırda hakimlər tərəfindən idarə olunurdu. Ölkənin siyasi pərakəndəliyi şəraitində Zamua hökmdarları xarici işğalları qarşı güclü

müqavimət göstərə bilmirdilər, nəticədə ölkə çapılıb talan edilir, yaxud da xərac verməklə əhalini və əmlakını saxlaya bilirdi. E.ə. 880-ci ildə assur hökmdarı II Aşşurnasirpal (e.ə. 883 – 859-cu illər) Zamua ölkəsinə hücumu keçir. Bu zaman Assuriyaya xərac verməkdən imtina edən zamualılar da üsyana qoşulurlar. II Aşşurnasirpal Süleymaniyyə keçidini aşaraq Zamuanın Nisir dağına yaxınlaşır. Əhali müqavimət göstərə bilmir. Assurlar yeddi qalanı ələ keçirərək dağ arxasında 150 yaşayış məntəqəsini də tuturlar. II Aşşurnasirpal Zamuanın paytaxtı Zamri şəhərinə yaxınlaşır. Vergidən boyun qaçıran Zamua hökmdarı Ameka şəhərinin müdafiəsini təşkil edə bilmir və qaçıb dağlarda gizlənir. Assurlar Lallu çayını keçib Etini keçilməz dağına yaxınlaşır. Qaynağın məlumatına görə, Etini dağı ərazisində hökmdar məskənləri yerləşirmiş. Burada mis əşyalar, hökmdar xəzinəsi və əmlakı, əhalinin sitayiş etdiyi allahlar qənimət kimi aparılır. II Aşşurnasirpal yürüşü davam etdirərək Zaumanın Edir və Elaniu çaylarını keçir və yüksək Suv dağlarına çatır, Ameka burada özünə sığınacaq tapıbmiş. O, döyüşə girmək əvəzinə, indi də Sabua dağına qaçır. Çox güman ki, Amekanın daimi, yaxud müqavimət göstərə bilən güclü ordusu yox imiş. Burada assur hökmdarı ibadət yerlərini dağıtdı, mis əşyalar, əmlak və çoxlu atlar ələ keçirdi.

Müqavimət görməyən II Aşşurnasirpal Zamua ölkəsini ələk-vələk edərək Zamuanın Arzizu vilayətinə gəlib çatır. Arzizu Nispi silddırımli dağı ətrafında yerləşirdi. Burada Ata adlı bir nəfər hökmdar idi. Aşşurnasirpal məlumatına görə, ondan əvvəlki heç bir hökmdarın ayağı bu yerlərə dəyməyibmiş. O, bu ölkənin də qalalarını və yaşayış məntəqələrini dağıdır, yandırır külə döndərir . Arzizu vilayətinin qonşuluğunda Sipirmen ölkəsi yerləşirdi. Sipirmen əhalisi basqının qarşısını almaq məqsədilə assur hökmdarına mis əşyalardan ibarət xərac göndərir. Aşşurnasirpal qeyd edir ki, “ Sipirmen əhalisi arvad kimi danışır”. Bəlkə də “arvad kimi” danışmaq müəyyən dini ibadət ilə bağlı imiş.

Aşşurnasirpal buradan Arakdi şəhərinə yola düşür. Qaynağın məlumatına görə, “Zamua ölkəsinin bütün hökmdarları” qorxuya düşərək onun yanına gəlir və itaət rəmzi olaraq qızıl, gümüş, qurğuşun, tunc, , tunc qab-qacaq, müxtəlif rəngli parçalardan tikilmiş paltardan, o cümlədən at, mal-qara və şərabdan ibarət

idi. Aşşurnasirpal onların üzərinə yeni vergilər qoyur. O, Zamuada olarkən Gilzan vilayəti, Hubuşkiya ölkəsi və başqa şəhər elçiləri könüllü olaraq xərac gətirirlər. Lakin əhalinin bir qismi Aziru və Simaki dağları arasında yerləşən Mesu qalasında sığınacaq tapdı. Aşşurnasirpal ətraf kəndləri dağıdır, yandırır, 500 döyüşçüsü həlak olur, lakin Mesu qalasını ala bilmir. Mesu yəqin ki, Urmiya gölünün cənub-qərbində, dağlarda yerləşirdi.

Beləliklə, e.ə. IX əsrin birinci yarısında Zamua ölkəsində xırda hakimiyyətlər mövcud idi. Vahid mərkəzdə birləşmədiyindən Zamua hökmdarlarının hər biri assur ordusuna qarşı təkbaşına mübarizə aparmalı olur, yaxud xərac göndərməklə Assuriya ilə müstəqil siyasi əlaqə yaradırdılar. Əvvəlki dövrlərdə lullubi adlanan Zamua əhalisi vaxtilə burada vahid dövlət yaratmışdılar. Assurlardan uğurlu müdafiə olunmaq və tam müstəqil siyasət yürütmək üçün indi də vahid (e.ə. IX əsrin birinci yarısı) mərkəzə tabe olan dövlət idarə sisteminin yaradılmasına ehtiyac duyulurdu.

Manna dövlətinin yaranması. Manna adı ilk dəfə e.ə. 843-cü ildə assur qaynaqlarında yad edilmişdir. Ölkənin adı mixi qaynaqlarda Mannaş, Munna və daha çox Manna şəklində yazılırdı. Urartu mixi yazıları ölkəni Manna, Tövrat isə Mini kimi qeyd edirdi. İosif Flavi (I əsr) Urmiya gölünün cənub-qərbində və qərbinə şamil edilən Miniada formasını işlətmişdi. Assur qaynaqlarında Manna əslində tayfa adını bildirirdi.

Assur hökmdarı III Salmanasar (e.ə. 859-824 – cü illər) e.ə. 856-cı ildə Mannanın Zamua vilayətinə soxuldu, burada Nikdiara və Nikdimanın şəhərlərini tutdu. Görünür, bunlar şəhər hakimləri olmuşlar, çünki hakimiyyət rütbələri göstərilməmişdir. III Salmanasar dəniz (Urmiya gölü) döyüşündə onların ordusunu məğlubiyyətə uğradır. Elə həmin il Urmiya gölünün qərbində yerləşən Gilzan vilayətinin hökmdarı Asau oğlanları və qardaşları ilə birlikdə III Salmanasarı qarşılayır, ona at, dəvə, mal-qara, və şərabda ibarət xərac verir. Bu yolla Gilzan hökmdarı ölkəni assurların talanından qoruyur. E.ə. 835-ci ildə o,

Mannanın cənubunda, Parsua ölkəsinin qonşuluğunda yerləşən Messi vilayətinə də hücum edir.

E.ə. 829-cu ildə III Salmanasar bilavasitə Manna hökmdarı Ualakinin (Udaki) hakimiyyəti altında olan torpaqlara soxuldu. Ualki də müqavimət göstərə bilmədi, paytaxtı Zirtu (sonraki İzirtu) şəhərini tərk edərək qaçdı. III Salmanasar müdafiəsiz qalmış Mannanın saysız- hesabsız mal qarasını, davarını və var-yoxunu taladı, şəhərlərini dağıdaraq yandırdı. Bir il sonra Salmanasar Mannanın Buştu vilayətinin eyni adlı şəhərini tutdu. Gilzanda hakimiyyətə gəlmiş Upu və uzaq Andiya vilayəti ona xərac göndərdi.

Beləliklə, e.ə. IX əsrin ortalarında, bəlkədə Birinci yarısında Urmiya gölü hövzəsində Manna dövləti artıq yaranmışdı. Manna bütün Cənubi Azərbaycan torpaqları üzərində hakimiyyətini bərqərar edə bilməmişdi, hələ müstəqil siyasət yürüdükdən vilayətlər mövcud idi. Xüsusilə Gilzan müstəqil hökmdarlar tərəfindən idarə olunurdu. Zamua-Lullubilər ölkəsi Mannanın mərkəzi torpaqları idi. Assuriyanın hərbi müdaxilələri Manna hökmdarlarının ölkəni vahid mərkəzdə birləşdirməyə vadar edirdi. Lakin Manna uzun müddət buna nail ola bilməmişdi. Çünki Mannalılar iki cəbhədə müdafiə olunmağa məcbur idilər. Bir tərəfdən assur hökmdarları Mannaya hərbi yürüşlər təşkil edir, şəhər və yaşayış məntəqələrini dağıdır, əhalini çapıb-talayır, öldürür digər tərəfdən isə Van gölü hövzəsində e.ə. IX əsirdə Urartu dövləti Mannaya qarşı işğalçılıq siyasəti yürüdərək torpaqlarını zəbt edir və burada möhkəmlənmək niyyəti güdüdü.

Manna artıq, e.ə. IX-VIII əsrlərin hüduunda Urmiya gölü hövzəsində ən güclü bir dövlətə çevrilirdi və eyni zamanda xırda vilayətlərin vahid bir mərkəzdə birləşdirilməsi sahəsində ilk addımlar atırdı.

Assurların Mannaya müdaxiləsi. Assur hökmdarı V Şamşi-Adad (e.ə. 823-811 – ci illər) Mannaya qarşı yürüşünü Zamua torpaqlarından başladı. Burada Mekdiaranın oğlu Şarsina hakim (rütbəsi göstərilmişdir) idi. Onun vilayətini talan etdi, 300 yaşayış məntəqəsinə tutdu və dağıtdı. Eyni zamanda o, Urartu hökmdarı İşpuininin 11 qalasını və 200 yaşayış məntəqəsinədə tutaraq dağıtdı, döyüşçülərini

məhv etdi, oğul və qızlarını əsir apardı. Çox güman ki, Urmiya gölünün cənub və cənub-şərqində yerləşən və Mannaya mənsub olan bu torpaqları İşpuini (e.ə. 825-812 ci – illər) işğal etmişdir. V Şamşi-Adadın bu yürürüşü nəticəsində Urartu Mannanın qərb torpaqlarında sıxışdırılıb çıxarıldı. Bu ərazidə Mannanın sunbi (sonraki subi, sumbi) tayfası məskunlaşmışdı. Urartu hökmdarının məğlubiyyəti və assur ordusunun burada daim qərar tutmaması Mannaya öz ərazisinə sahib olmaq üçün şərait yaratdı. Sunbilər yaranmış fürsətdən istifadə etdilər. Lakin V Şamşi-Adad yürüşdən qayıdan zaman sunbiləri də məğlubiyyətə uğratdı və atlardan ibarət vergi aldı. E.ə. 820-ci ildə V Şamşi-Adad yenə də Nairi ölkələrinə hərbi səfərə çıxdı. Bu dəfə Manna ərazisində heç bir müqavimətə rast gəlmədi. Mannalılar, sunbilər, Şarsina özü və başqaları Şamşi-Adadı atlardan ibarət xərac ilə qarşıladılar, bununla da əhalini talandan qorudular. Lakin Mesi vilayətinin əhalisi qaçıb Urmiya gölünün cənub-qərbində sıldırım qayalarda gizləndi. Qaynaqda qeyd edilir: “ Mesilər qaçdılar və göydən bulud kimi sallanan üç dağ zirvəsində (“üç qaya arasında”) gizləndilər”. V Şamşi-Adad mesiləri təqib etdi. 500 yaşayış məntəqəsini dağıdaraq yandırdı, əhalini var-yoxdan çıxardı, mal-qaranı, qoşqu atlarını, ikigüvənli dəvələri, qatırları və əsirləri qənimət kimi apardı.

V Şamşi-Adad buradan Qizilbunda /Qizlibuda (Gizilbunda, yaxud Gizilbuda) ölkəsinə yola düşdü. Gizilbunda Manna ilə Midiyanın arasında, indiki Qızıl Üzən çayının cənubdan başlayan qolunu yuxarı axarında və dağlıq sahədə yerləşirdi. Assurlar Qizilbundanın Kinaki şəhərini tutaraq yandırdılar, ölkənin “ daşlı dağı Bişbizidaya” qalxdılar. Oranın bəzi hakimləri itaət məqsədilə V Şamşi-Adada at və qoşqu ləvazimatından ibarət xərac verdilər, lakin Qizilbunda əhalisi assurlardan canlarını qurtarmaq üçün yaşayış yerlərini tərk etdilər və Uraş qalasında gizləndilər. Assurlar Uraş qalasını ələ keçirərək dağıtdılar. Qizilbunda hökmdarı Pirişati döyüşdə 6 min döyüşçü itirdi, özü isə 200 döyüşçü ilə əsir düşdü. Qaynağın məlumatına görə, assurlar Uraş “ şəhərinin küçələrini qırmızı yun kimi döyüşçülərin qanına boyadılar”, əsirlər tutdular, əhalinin əmlakını, mal- qarsını, davarını, atlarını, qızıl, gümüş və tunc qablarını ələ keçirdilər. V Şamşi-Adadın dediyinə görə, o, “Günbatan dənizə” (Xəzər) kimi əhali arasında vahimə yarandı.

Bu zaman yəni IX əsrin sonunda Qizilbunda hökmdar tərəfindən idarə olunurdu, Mannadan hələ tam asılı deyildi. E.ə. IX əsrin sonunda assur hökmdarı III Adadnirari (810-783-cü illər) öyünür ki, Günbatan (Xəzər) dənizə kimi yerləşən ərazini işğal etmişdir. İşğal olunmuş ölkələr içərisində Manna, onun vilayətləri Mesu, Qizilbunda, “uzaqda yerləşən” Andia, Allabria, o cümlədən Midiya yad edilmişdir.

Məlumat təfəsilatı olmadığından güman etmək olar ki, bu ölkələr təzədən işğal olunmamışdır. E.ə. IX əsrin sonunda Assuriya hökmdarlarının işğal hədəfinə çevrilmiş Manna dövləti, onun vilayət hakimləri və hökmdarları gah uğursuz müqavimət göstərir, gah da assur ağalığını xərac verməklə tanımağa məcbur olurdular.

Mannanın yüksəlişi. Assuriyada III Tiqlatpalasarın (e.ə. 744-727 –ci illər) Hakimiyyətə gəlməsilə Ön Asiyada siyasi vəziyyət dəyişildi. O geniş işğalçılıq müharibələri aparır. Assuriyada beynəlxalq nüfuzunu qaldırdı. Manna və başqa ölkələrdə o, Assuriyanın siyasi təsirini artırmaq məqsədilə Urartu ilə toquşmalı oldu. III Tiqlatpalasar Manna istiqamətində Mazamua (Urmiya gölünün cənubu və cənub-qərb vadi hissələri) vilayətini tutaraq orda yeni məskunlar yerləşirdi və Mazamuanı Assuriyaya birləşdirdi. Mazamua Zamuanın şimal hissəsini təşkil edirdi. Urartu da bu torpaq uğrunda uzun-uzadı müharibələr aparmışdı. Bununla urartular Mannanın bu ərazisində sıxışdırılıb çıxarıldılar. III Tiqlatpalasar işğal olunmuş ölkələrin əhalisini bir yerdən başqa yerə köçürmə siyasəti yürüdü. O, Urmiya gölü hövzəsində (əsasən qərb və cənub-qərbində) yaşayan kutiləri, sanqibutiləri, sanqilləri, budiləri, nakkabiləri və s. başqa əraziyə köçürdü və məskunlaşdırdı. Lakin III Tiqlatpalasar Mannanın digər vilayətlərinə toxunmadı. Tiqlatpalasarın işğal etdiyi ölkələr içərisində Manna yad edilmir, o, ancaq Mannanın qonşuları Urartu və Midiya ilə müharibələr aparırdı. Manna hökmdarı III Tiqlatpalasara şəxsində özünün müttəfiqini görürdü.

İranzunun dövləti mərkəzləşdirmə siyasəti. Manna hökmdarı İranzu (E.ə. 740-719-cu illər) yaranmış siyasi vəziyyətdən bacarıqla istifadə etdi. Ola bilsin ki,

o, III Tiqlatpalasar ilə ittifaqa girmişdi. Assur ordusunun Urartuya qarşı uğurlu müharibələrindən istifadə edərək , İranzu Urartu tərəfindən işğal olunmuş Manna torpaqlarını geriyyə qaytramğa müəssər oldu. İranzu Manna vilayətlərinin mərkəzi hakimiyyətə tabe etdi və ölkədə canişinliq sistemi yaratdı. Canişinlər mərkəzi hakimiyyətdən asılı idilər. İranzu şərqdə və şimalda Mannanın hakimiyyətini möhkəmləndirdi. Ola bilsin ki, şimalda Manna Araz çayı ilə cənub və cənub-şərqdə müvafiq surətdə Kassi ölkəsi, Parsua və Midiya ilə həmsərhəd idi. Qərbdə Mannanın sərhədləri bəzi hallarda Urartunun cənubi və cənub şərqində yerləşən Hubuşkiyaya çatmış. Hubuşkiyanın qonşusu, Urmiya gölünün qərbində yerləşən Gilzanda yəqin ki, bu dövrdən Mannanın tərkibində daxil olmuşdur. İranzunun hakimiyyəti illərində Manna deməy olar ki, Cənubi Azərbaycanın sərhədlərinə bərqərar oldu və urmiya gölü hövzəsində ən qüvvətli bir dövlətə çevrildi.

Bu dövrdə Mannada iki meyilli xarici siyasət mövcud idi. Bir qrup Assuriya ilə ittifaqa meyil göstərir, bununlada Manna torpaqlarının bütövlüyünü saxlayır və Urartunun işğalçılıq niyyətlərinə sədd çəkirdi. İranzu Assuriya ilə müttəfiq kimi davranır və onun siyasi üstünlüyünü tanıyırdı. Uzun müddət Urartu müdaxiləsinə qarşı mübarizə aparan Mannaya əmin amaniq lazım idi. Digər qrup urartu ilə ittifaqa meyil göstərir və Assuria ələhinə qüvvələri birləşdirməyə çağırırdı. Ola bilsin ki, III Tiqlatpalasar Urmiya gölünün cənub və cənub-qərb torpaqlarını Uratuya meyil göstərən əhalisini siyasi mövqeyinə görə köçürmüşdü. Hər halda ikinci qrupun siyasəti Mannanın ərazi bütövlüyünü parçalaya bilərdi, eyni zamanda daxili qüvvələrin və vilayətlərin mərkəzi dövlət ətrafında birləşməsinə əngəl törədərdi. Keçmişin təcrübəsi Manna hökmdarının xarici siyasətinin istiqamətini müəyyənləşdirdi. Onun assur meyilli siyasəti Ön Asianın bu qüdrətli dövlətini Mannanın havadarına çevirmişdi. Belə hal, ilk növbədə Urartunu narahat edirdi, çünki Urartu hökmdarları Manna torpaqlarını işğal etmək niyyətindən əl çəkməmişdilər.

Assur meyilli xarici siyasət Manna dövlətini Urartu işğallarından xilas etmiş və ölkənin vahid mərkəzdə birləşməsi üçün şərait yaratmışdı. Lakin İranzunun dövləti mərkəzləşdirmə siyasəti Mannanın müəyyən canişinlərinin manefeyinə uyğun gəlmirdi, canişinlərin bəzisi mərkəzdən ayrılma fitvasına gedirdilər. Eyni zamanda Urartu Mannanın daxili işlərinə qarışır, canişinləri mərkəzi hakimiyyətə qarışı üsyan təhrik edirdi.

Urartu hökmdarı birinci Rusa (e.ə. 730-714-cu illər) işğalçılıq niyyətinə heyata keçirmək məqsədilə Mannanın Zigirtu vilayətinin canişini və başqa şəhərlər ilə sazişə girdi. Mannanın Zigirtu vilayətinin canişini Metatti 100 əhali arasında İranzuya qarşı üsyan meyilləri yaradırdı. E.ə. 719-cu ildə Mannanın Şuandahul və Durtukka şəhərlərinin əhalisi Metattiyə arxalanaraq İranzuya qarşı üsyan meyilləri yaradıldı. Assur hökmdarının II Sarqunun (e.ə. 722-705 – ci illər) kitabəsində bu barədə deyilir. “Hakimiyyətinin üçüncü ilində Şuandahu və Durtukka qala şəhərləri öz ağalarına, mənim boyunduruğumu çəkən Manna hökmdarı İranzuya qarşı üsyan fikrinə düşdülər və Zikirtulu Metattiyə arxalandılar. Zikirtulu Mettati onlara öz döyüşçü və suvarilərini verməklə yardım göstərdi. (Allah) Aşşur çoxlu qoşununu mən silahlandırıdım və bu çəhərləri tutmağa getdim”. II Sarqon sələflərinin Manna ilə ittifaqa sadıq qalaraq üsyançıların üzərinə qoşun yürüdü. Yürüş gedində üsyana meyil edən və birinci Rusa ilə sövdələşən bir sıra şəhər əhalisini Suriyaya köçürdü. II Sarqon məlumat verir ki, “ Sukka səhər əhalisini onları kökünü kəsə biləcək pis məsləhətlər verdiyi və Urartu hokmdarı ilə sazişə girdiyi üçün, mən öz yerlərindən qərbə , Suriyaya köçürdüm “. II Sarqon üsyançı şəhərləri dağıdaraq yandırdı. Beləliklə , canişin Metatti və I Rusa tərəfindən Manna hökmdarı İranzuya qarşı hazırlanmış üsyan Assuriyanın köməyilə yatırıldı. Lakin özgə torpagında ara qızırdıran Rusaya uyan Metatti vahid Manna dövlətini parçalamaq üçün fürsət axtarırdı. İranzu vəfat etdikdən sonra onlar yeni müttəfiqlər tapıb Manna hökmdarına qarşı fitnə-fəsada başladılar.

Manna dövlətinin süqutu. Manna uzun müddət Assuriya ilə ittifaqa sadıq qaldı və e.ə. VII əsrin birinci rübündə Qafqazdan gəlmiş skit tayfaları ilə ittifaqa girdi. Mannanın qərb və cənub-qərb vilayətlərində kimmer-skit-sak tayfa birləşmələr məskunlaşır və Assuriyaya qarşı böyük təhlükə yaradırdı. Belə şəraitdə Mannadakı qüvvələr Assuriya əleyhinə baş qaldırdı. Manna assur itaətindən çıxdı. Manna hökmdarı Ahşeri (e.ə. 675-650-ci illər) artıq Assuriyadan asılı vəziyyətdə deyildi, ənənəvi ittifaqı pozmuşdu. Buna görə də assur hökmdarı Aşşurbanipal (e.ə. 669-627- ci illər) Manna ərazisinə soxuldu. Salnamede qeyd edilir ki, Aşşurbanipal “Manna hökmdarı Ahşeriyə qarşı getdi, çünki o, Aşşurbanipalın ata-babalarına tabe olmurdu”. E.ə. 650-ci ildə Mannanın ərazisində döyüş başlandı. Ahşerinin başçılığı ilə Manna ordusu məğlub oldu. Aşşurbanipal Mannanın bir sıra şəhər və qalalarını, o cümlədən paytaxtı İzirtunu dağıtdı, əhalisini, mal- qara və atlarını qənimət kimi apardı.

Ahşerinin məğlubiyyəti ona baha oturdu. Assur meyilli qüvvələr ona qarşı üsyan təşkil etdilər. Üsyançılar Ahşerini öldürdülər. Qaynaq qeyd edir ki, “Onun ölkəsinin əhalisi üsyan qaldırdı, onu öldürüb meydanı şəhər meydançasına atdı”. Hakimiyyətə Ahşerinin oğlu Ualli (yaxud Valle e.ə. 650-630 – cu illər) gəldi və Assuriya ilə ittifaqı təcili bərpa etdi. Oğlu Erisinnini Assuriyaya girov göndərdi. Onun arxansınca isə qızını Assur sarayına yola saldı. Manna yenidən Assuriyadan asılı vəziyyətə düşdü. Bundan sonra Manna Assuriya ilə ittifaqa tam sadıq qaldı. E.ə. 616-cı ildə Assuriya Midiya və Bablistan ilə mübarizədə təklənən zaman Manna hərbi dəstələri ona köməyə gəldi. Assuriya artıq süquta doğru gedirdi. E.ə. VI əsrin 90-ci illərində (e.ə. 593-ci ildə) Manna müstəqil dövlət kimi varlığını saxlayırdı. Çox güman ki, e.ə. 590-cı ildə Manna İrannın mərkəzində yaranmış güclü Midiya dövlətini tanımış, lakin daxili müstəqiliyini saxlamışdır. Bundan sonra Manna adı tarixdən silindi. Midiya Mannadan cənub-şərqdə, İrannın mərkəzində yerləşirdi. Midiya adı ilk dəfə e.ə. 9-cu əsr qaynaqlarında yad edilmişdir. Mannanın Qizilbunda vilayəti hər iki ərazinin sərhəddini təşkil edirdi. Skitlərin ön Asiyaya gəlməsi ilə Midiya Assuriyaya qarşı mübarizədə fəallaşdı. Herodotun məlumatına görə bu mübarizəyə Fraorta (e.ə. 675-653) başçılıq edirdi.

Mixi yazılarda o, Kaştariti adlanırdı. E.ə. 672-ci ildə Midiyanın Assuriyaya qarşı mübarizəsi uğurla başa çatdı. Midiya müstəqil dövlətə çevrildi. Assuriyalılarda mübarizədə Kaştariti məğlub olur və döyüşdə həlak olur. Bir müddət (e.ə.653-625) Midiya skitlərin hakimiyyəti altına düşür.

Mövzu3. Atropatena və Albaniya dövlətləri

1. E.ə. IV əsrdə Makedoniyalı İskəndərin şərqə yürüşləri başlanır. Yunanlara qarşı vuruşan Əhəməni ordusuna daxil olan midiyalılara Atropat başçılıq edirdi. E.ə. 331-ci il 1 oktyabrda Qavqamela düzənliyində qanlı döyüş başladı. Dara döyüşü qoyub Midiyaya qaçır. Əhəmənilər süqut edir. Bundan sonra İskəndər Babil və Elamı müqavimətsiz tutur. Persepol şəhəri yandırılarkən güman edilir ki, 12 min dananın gönü üzərində yazılmış Avesta yanıb məhv olur. E.ə.330-cu ildə İskəndər Midiyanın paytaxtı Ekbatana şəhərinə gəlir. III Dara qaçarkən orta Asiyaya gedən yolda öldürülür. Bununla Əhəməni sülaləsinin (e.ə.550-330) hakimiyyətinə son qoyulur.

İskəndər özünü əhəmənilərin varisi elan edir.

Bu zaman Atropat onun yanına gələrək tabe olduğunu bildirdi. Məşhur Suz təntənələri zamanı Atropat öz qızını İskəndərin yaxın silahdaşı Perdikkiyə verərək onlarla qohum oldu. Bununla da Kiçik Midiya ərazisini əhatə edən Atropatena dövləti yaranır və 350 il müstəqil dövlət kimi öz varlığını saxlayaraq, təqribən e.ə.150-ci ilə qədər mövcud olur.

Adərbayqan torpaqlarına Atropatın adından Atropatena adının verilməsi və Midiya coğrafi anlayışının bəzən buraya şamil edilməsi eranın I əsrlərini təsadüf edir.

E.ə. 323-cü ildə İskəndər öləndən sonra imperiya onun sərkərdələri arasında bölüşdürülür. Onlardan biri Selevk (e.ə.321-281) Suriyanı, Babilistanı, İrani və Orta Asiyanı tutub Hindistana qədər genişləndirdi. Selevkilər Ekbatana şəhəri ilə birgə Böyük Midiyanı da zəbt etdilər. Selevkilər dövləti belə yarandı. E.ə. III əsrin ortalarında Selevki dövləti dağılmağa başlayır. Belə bir şəraitdə E.ə. 250-ci ildə

Kaspi dənizinin cənub Şərqində Orta Asiyada Parfiya çarlığı yaranır. Orta Asiyanın cənub Qərbi, İrənin Şimal-Şərqi onun tərkibinə daxil idi. Paytaxtı əvvəl Aşxabad yaxınlığında olan Nisa şəhəri, sonra isə Dəclə çayı sahilində yerləşən Ktesifon olmuşdur. Ölkənin əsasını Arsakilər sülaləsinin banisi I Arşak qoyub.

Adərbayqan e.ə.220-ci ildə Səlvkilərdən asılı vəziyyətə düşür.

E.ə. II əsrin əvvəllərində Roma ilə döyüşdə Selevkilər məğlub olur. Adərbayqan yenə də müstəqillik əldə edir.

I.Roma sərkərdələri Lukull, sonra isə Pompey şərqə doğru yürüşə göndərilir. Bu zaman belə təsəvvür yaranır ki, tədricən miyaly məvhumu İrə ərazisində yaşayan bütün əhaliyə aid olunmağa başlayır. Sonra Roma sərkərdəsi Antoni Atropatenaya hücum edir. Plutarx bu haqda məlumat verir. Parfiya üzərinə hücum edən Zaman Parfiyanın keçmiş müttəfiqi erməni çarı II Artavazd Romalılarla birgə idi. Lakin ilk uğursuzluqdan sonra o, Antoniyə xəyanət edərək, döyüşdə onu tək qoyur. Antoni bu xəyanəti ona bağışlamır. E.ə. 34-cü ildə onu İskəndəriyyədə qətlə yetirir. (Ah, yenə də erməni xisləti, erməni satqınlığı).

Antolninin Şərqə yürüşü uğursuz olur. 24 min itgi verir. E.ə.30-cu ildə Antonii həlak olur, Şərqdə hökmranlıq Oktavian Avqustun əlinə keçir.

Göstərmək lazımdır ki, əhəmənilərin və parfların hakimiyyəti dövründə irəndilli etnoslar hakimiyyətdə müvafiq fars mənşəli ad qəbul edirdilər.

Tədqiqatlar nəticəsində məlum olur ki, Həsənlü, Təxtə Süleyman qazıntılar dünya mədəniyyət xəzinəsinə nəfis incilər bəxş etmişdir.

Atropatena səhərləri quru və dəniz ticarət yolları vasitəsilə dünyanın müxtəlif ölkələri ilə ticarət və mədəni əlaqə saxlayırdı.

Atropatena şəhərləri şimalda Qafqaz Albaniyası, İberiya, Ermənistan, Şərqdə məşhur «İpək yolu» vasitəsilə İrə, orta Asiya, Hindistan və Çin, qərbdə Kiçik Asiya ölkələri ilə iqtisadi əlaqəyə girirdi. Əkinçilik, maldarlıq, toxuculuq, metalışləmə, dulusçuluq və s. Atropatenanın təsərrüfat həyatının əsasını təşkil edirdi.

Atropatena əhəməni imperiyasına, parfiyalılara, xüsusilə Roma işğalçılara qarşı amansız mübarizə aparmışdır. Atropatena sasanilərin dövründə imperiyanın dini və ideoloji mərkəzinə çevrilmişdir. Avesta məhz Atropatena məbədləri tərəfindən toplanıb kodifikasiya edilmişdir.

Sasani Şahları tac qoyduqda Ktesifondan (Mədain) Qazakaya piyada gəlib müqəddəs odu ziyarət etdikdən sonra Şahlığa çatırdılar. Burada bəslənən atlar dünya şöhrəti qazanmışdır.

Yadelli işğalçılara qarşı atropatenahılar amansız mübarizə aparmışlar. Atoninin 100 min nəfərlik ordusu məhz Qazaka şəhəri ətrafında məğlub edilmişdir.

Sasanilər imperiyası dövründə siyasi müstəqilliyini itirsə də, Atropatena yenə də ideoloji və dini mərkəz kimi bu böyük imperiyanın həyatında mühüm rol oynamışdır.

Təqribən e.ə.150-ci ildə Parfiya çarı I Mitridat Atropateni də özünə tabe etdi. Atropaten III əsrin ortalarına qədər Parfiyanın tərkibində qaldı. 224-cü ildə parfiyalıların hakimiyyəti devrilib yerində yeni bir dövlət – Sasanilər dövləti təşəkkül ləğv edərək mərkəzi hakimiyyət yaratdılar. F.Engels bu sistemi «Sasanilərin nizama salınmış İran monarxiyası» adlandırmışdır.

Atropatenanın ərazisi indiki Cənubi Azərbaycan vilayətləri, İran Kürdüstanının bir hissəsi və Sovet Azərbaycanının bəzi əyalətləri. (Saatlı, Sabirabad, Neftçala, Salyan, Biləsuvar, Cəlilabad, Masallı, Lənkəran, Lerik, Astara və Naxçıvan).

Qafqaz Albaniyasının tarixini bərpa etmədən Yaxın Şərqi qədim və ilkin orta əsrlər tarixini təsvir etmək mümkün deyil. Albaniya həm coğrafi, həm də siyasi anlayış idi.

Erməni ənənələrinə görə Albaniya «Böyük Ermənistanın ayrılmaz hissəsi» kimi verilir, «Şərqi Ermənistan» adlandırılır, albanlar isə etnik, mədəniyyət və konfessional (dini) baxımdan erməni sayılırdılar.

2. Azərbaycanın Araz çayından Şimalda yerləşən torpaqları antik qaynaqlarda Albaniya adlandırılırdı. Ərəb mənbələrində Arran, Suriya qaynaqlarında Aran və

s. Bu dövlət indiki Azərbaycan Respublikasının ərazisini və Dağıstan Muxtar Respublikasının cənub hissəsini (Böyük Qafqaz sıra dağlarından Şimal-Şərq ətəklərindən kiçik Qafqaz dağları və Araz çayına, Qabırri çayından Xəzər dənizinə qədər ki, ərazini, Mil və Muğan düzlərini) əhatə edirdi, paytaxtı Kabalaka, V əsrdən etibarən isə Bərdə şəhəri idi.

Antik mənbələrdə Albaniya, orta fars məqbələrində Ardan, ərəb mənbələrində Arran, gürcü mənbələrində Rani, erməni mənbələrində Ağvan, Suriya mənbələrində Aran kimi adı çəkilir.

Dağıstana mənsub Samur-Dərbəndarası bölgə, indiki Ermənistana aid Göyçə və Zəngəsur daxil olmaqla Şimali Azərbaycan ərazisini əhatə edirdi.

Lakin Azərbaycanın Kür çayının Arazla birləşdiyi yerdən Xəzərə qədərki hissəsindən cənubdakı inzibati rayonların (Saath, Sabirabad, Neftçala, Salyon, Biləsuvar, Cəlilabad, Masallı, Lənkəran, Lerik və Astara rayonlarının) ərazisi və Naxçıvan qədimdə Midiyaya, e.ə. IV əsrdən eranın VII əsrinə qədər Atropatenaya məxsus idi. Albaniya dövləti təxminən 1000 il (min) ömür sürmüş və ərəb işğalı nəticəsində VIII əsrdə süqut etmişdir.

Albanların E.ə. I əsrdən qabaqki siyasi və etnik tarixi zil qaranlıqdır. Maddi mədəniyyət nümunələrinə istinadən Albaniya ərazisində siyasi və etnik tarix məsələlərini izləmək olmur.

Alban etnosunun adı ilk dəfə e.ə. 331-ci ildə İran ordusu ilə Makedoniyalı İskəndərin ordusu arasında baş vermiş Qavqomel döyüşü ilə əlaqədar olaraq II əsr müəllifi Arrion tərəfindən çəkilir. Deyilir ki, İran ordusunda Albanlar da var idi.

Albanlar haqqında yazan antik müəllifləri Strabon, Tit livi, Vuli Solin, Plutarx. («Ən cəsur xalq-albanlar»). «Albaniya» xronimi, bəzi mülahizəyə görə dağlıq ölkə. «Alban» - sözü qədim türk dillərində «Cəsur», «İgid» mənasını verir.

Albaniyanın Dağıstana yaxın hissəsinlə qədim zamanlarda ləzgi dil qrupunda danışan əhali məskunlaşmağa başlamış və tədricən cənuba doğru yayılmışdır.

Bəzi mənbələr (müəlliflər) utiləri Qafqazdilli udinlər kimi qələmə verirlər. Hələ əhəmənilər (e.ə.550-331) dövründə vergi dəftərində utilərin adı çəkilir.

E.ə. VII əsrin əvvəllərinə Kimmer-skit dalğaları ilə ön Asiyaya düşmüş Sak tayfaları Albaniyanın ərazisində də məskən salmışdılar. Sak etnonimi bir sıra türkdilli (tayfalarda) xalqlarda – özbəklərdə Şakay, qırğızlarda Saka, türkmənlərdə Şaklar, yakutlarda Saxa və s. mövcuddur.

Albaniyanın mərkəzi və aran rayonları əhalisi əsasən Türk etnoslarının, Dağıstana yaxın ərazisi isə Qafqaz-iberdilli etnosların yaşadığı bölgələr olmuşdur. Dağıstandilli tayfalar indiki udinlərin, ləzgilərin, avarların, saxurların, xınalıqların, qırızların və budaqların əcdadları idi. Albaniyada yaşayan ləzgidilli etnosların adlarını Q.Qeybullayev aydınlaşdırmış, mənbələrdəki pərakəndə məlumatları sistemə salmışdır.

Şabranda ləzgi və türk albanlarla yanaşı, Şimali Qafqaz çöllərindən gəlmiş türk dilli etnoslar (hunlar, sabirlər, maskutlar, goruslar, çullar) və Sasani şahlarının şimali sərhədlərini qorumaq məqsədilə İrandan köçürdüləri tatlar və yəhudilər də məskun idi.

Albanların, Qafqazdilli adlandırılması elmi obyektivlikdən uzaqdır. Bu yanlış konsepsiya Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları üçün qida mənbəyinə çevrilmişdir.

Albaniyada irandilli tayfalar da yaşamışdır. E-in III-IV əsrlərindən tatların ulu əcdadları burada məskun idi. Tat adını bu etnosa qədim türklər vermişlər. Mənası «Oturaq», «Əkinçi» deməkdir. Təsadüfi deyil ki, Səlcuq oğuzları Cənubi Azərbaycanın oturaq türkdilli əhalisini, «tat» adlandırırdılar.

IV-VI əsrlərdə Beşbarmaq, Gil-Gil çay, daha sonra Dərbənd sədlərinin çəkilməsi ilə bağlı Sasani Şahları Xızı, Dəvəçi, Quba rayonundakı tatları və Dərbənd bölgəsindəki yəhudiləri İrandan köçürmüşlər. (Məsudi bu haqda məlumat verir).

Yəhudilər ondan əvvəl İranda tatlarla yanaşı yaşamış və öz dillərini unudub tat dilinə keçmişlər. Quba-Xaçmaz bölgəsindəki tatlar əvvəlcə xristian dinini qəbul

etmiş, ərəblər Albaniyanı tutduqdan sonra tatların əksəriyyəti islama keçdi, az hissəsi (Xaçmaz və Dəvəçinin Kilvar kəndi) xristian dinini saxladı. Ona görə də orta əsrlərdə onlar ermənilərlə qaynayıb-qarışmışlar, halbuki, əslində onlar erməni deyil, Albaniyanın Şimal-Şərqində heç vaxt ermənilər yaşamayıb.

Azərbaycanın irandilli xalqlarından olan və qədim mənbələrdə e.ə. V əsrdən «Kadus» adlanan talışların ərazisi tarixən Midiyada və sonra Atropatenaya daxil idi.

Eranın əvvəllərinə qədər Albaniyada aşağıdakı tayfalar yaşayırdı. Alban, abant, aran, qat, quqar, qarqar, kaspi, kəmər, Ebin (epin), maskut, sliv, ciqb, çul, gel, lek, sak, satak, uti, şarvan, şamak, şirak, her. Bunlardan Alban, abant, aran, qartar, quqar, maskut, satak, çul, şarvan, Şirak türk mənşəli idilər. Lbinlər, silvlər indiki avarların, ciblər saxurların, herlər qırızlıların, qatlar xınalıqların, leqlər isə ləzgilərin əcdadlarıdır. Gellər İranmənşəli idilər. Onlar indiki ingiloyların ulu əcdadları hesab olunur.

Müəllif alan və sarmatların da türkdilli olmasını etnonimik və toponomik paralellər əsasında sübut edir.

Təsərrüfatı. Albaniya beynəlxalq ticarət yollarından və Ellin dünyasından kənarda yerləşirdi, həmin səbəbdən burada iqtisadiyyatın, ictimai münasibətlərin inkişafı ləng gedirdi.

Əsas təsərrüfat sahələri: əkinçilik, maldarlıq, balıqçılıq idi. Atçılığın inkişafı daha qədimlərə gedib çıxır. Təsərrüfatda dəvədən istifadə edirdilər. Metalışləmə sahəsində qızıl və gümüşdən istifadə edirdilər. Albaniyada toxuculuq da yayılmışdır. Qazınğuları zamanı ipək və pambıq paltarlardan istifadə olunması üzə çıxmışdır.

Albaniyanın xarici ticarətində Kür çayının böyük əhəmiyyəti vardı. Antik müəlliflərin məlumatına görə hind malları Amudərya çayı vasitəsilə Xəzər dənizinə gətirilir. Kür və onun qolu Rion çayı ilə Qara dəniz sahilinə çıxarılırdı. Azərbaycanın Şimalını Cənubla birləşdirən karvan yolundan biri

Xəzərsahili boyu ölkənin daxili ticarətinə xidmət edir. Digəri muğan çölündən cənuba doğru uzanır, üçüncüsü isə Naxçıvan vilayətini cənubla bağlayırdı. Bu yollar beynəlxalq ticarət yolları ilə birləşirdi. Azərbaycanca Makedoniyalı İskəndərə, Selevkilərə, Arşaki və Roma imperatorlarına məxsus sikkələr tapılıb. Verli sikkələr də zərb olunurdu.

Beynəlxalq ticarət yolları Roma tabeliyində olan ölkələrə, Şərqdə Parfiya torpaqlarına keçərək Hindistan və Çinə qədər gedib çatırdı.

Mövzu4. Azərbaycan Sasanilər dövründə. Girdman dövləti Cavanşir.

Feodal münasibətlərin bərqərar olması

III-V əsrlərdə Azərbaycanda feodalizmə xas iqtisadi münasibətlər bərqərar oldu. Çox təəssüf ki, yazılı qaynaqların yoxluğu üzündən Azərbaycanda quldarlıq çağı təsərrüfatı və sosial münasibətlərinin feodal ictimai-iqtisadi münasibətlərinə keçməsinə izləmək mümkün deyil. Lakin sonrakı dövrə aid qaynaqlar və qonşu ölkələrdəki iqtisadi və sosial vəziyyət Azərbaycanda erkən feodalizm münasibətləri barədə təsəvvür yaratmağa imkan verir.

Məhsuldar qüvvələrin və istehsal münasibətlərinin tədricən inkişafı feodal istehsal üsulunun bərqərar olmasına şərait yaradırdı. Feodal münasibətləri birdən-birə yaranmamışdı, onun rüşeymləri hələ quldarlıq dövründə meydana gəlirdi.

Əmək alətlərinin təkmilləşməsi və onların hazırlanmasında dəmirin tətbiqi əkinçiliyin və sənətkarlığın geniş inkişafına, əmək məhsuldarlığının artmasına səbəb oldu. Taxıl sahələrinin becərilməsi genişləndirildi, müxtəlif sənət növləri yarandı və inkişaf etdi. Ticarət yollarına yaxın ərazidə və şəhərlərdə mal mübadiləsi və ticarəti vüsət aldı.

İranda hakimiyyətə gəlmiş Sasani sülaləsi (III – VII əsrlər) mərkəzdən asılı, lakin müəyyən daxili müstəqilliyə malik olan dövlət quruluşlarını ləğv etdi. Arşakilərə (parflara) məxsus ərazilər Sasani dövlətinin ərazilərinə birləşdirildi. İşğal olunmuş torpaqlarda mərkəz nümayəndələri tərəfindən idarə olunan əyalətlər yaratdılar. Belə əyalətlərdən biri Azərbaycan idi. Burada canişin hakimiyyəyi bərqərar edildi. Qaynaqlar canişini mərzban (“sərhəd qoruyan”) adlandırırdı. Azərbaycanın ictimai-iqtisadi, sosial inkişafı, torpaq sahibkarlığı qonşu əyalətlərdə olduğu kimi baş verirdi.

İranda Sasani dövlətinin başında şahənşah (şahlar şahı) dururdu. O, “İran və qeyri-İran şahlar şahı” rütbəsini daşıyırdı. Onun vəfatından sonra övladları növbə ilə hakimiyyətə sahib olurdular.

Mani Təlimi

Zərdüştdən sonra İranda Mani öz dini təlimini yaymağa başlayır. Onun təlimi zərdüştlük, xristianlıq və buddizm ünsürlərini özündə cəmləşdirmişdi. Mani 215-ci ildə Cənubi İkiçayarasında adlı-sanlı İran mənşəli arşakilər nəslinə mənsub ailədə doğulmuşdu. Maninin dini təlimi digər dinləri əvəz etməli və ümumdünya dininə çevrilməli imiş. O öz təlimini III əsrin ortalarında (242-ci ildə) I Şapur hakimiyyətə gələn zaman yaymağa başlayır. Həmin təlimə görə dünyada işıq və qaranlıq arasında daimi mübarizə gedir. Dünya şeytan əməlləri ilə doludur. İnsan, ilk növbədə şər ünsürlərdən azad olmalıdır, hakimiyyətə can atmamalıdır. Mani ardıcılarını dünya nemətlərindən, hətta ev-ailə qurmaqdan imtina etməyə çağırırdı. Lakin Mani təlimi ailə qurmağı, mülkiyyət sahibi olmağı tam qadağan etmirdi, belələrinin təlimi yayanlara yardım göstərmələrini tövsiyə edirdi. Şər qüvvələrdən etiraz əlaməti olaraq uzaqlaşmağa çağıran Mani sanki istismar olunan zəhmətkeşlərin gününə yanırırdı. Lakin o, əhalini mövcud quruluşa qarşı fəal mübarizəyə çağırmırdı.

Manilik qısa müddətdə geniş bir ərazidə İrandan tutmuş qərbdə Roma imperiyasının ucqarlarına (Afrika və İspaniya), şərqdə isə Orta Asiyaya kimi yayılır. Mani təlimi mövcud istismarçı qanun-qaydalara, dövlət hakimiyyətinə qarşı yönəldiyi üçün tezliklə təqibə məruz qalır və 276-cı ildə Mani edam edilir. Mani təlimini pəhləvi və Suriya dillərində aparırdı. Bu məqsədlə o, Suriya əlifbasını İran dillərinin xüsusiyyətinə uyğunlaşdırmışdı. Mani əlifbası Mərkəzi Asiya xalqlarının yazı sisteminin yaranmasına təsir göstərmişdi.

III əsrin sonunda Maninin davamçısı Bundos Romada və İranda dini təlimə başlayır. O, hətta Albaniyada öz təlimini yaymaq cəhdi göstərmişdi. Manilikdən fərqli olaraq Bundos şər-xeyir mübarizəsində son məqamda xeyirin qələbə çalacağını söyləyirdi. Əslində Bundos şər qüvvələri məhv etmək üçün insanları fəal mübarizəyə çağırırdı. Fəal mübarizəyə çağırış ideyası Məzdəkilər hərəkatına böyük təsir göstərmişdi.

Məzdəkilər hərəkatı

Sasanilərin hakimiyyəti dövründə imperiyaya daxil olan ölkələrdə feodal münasibətləri inkişaf edirdi. Kəndlilər son dərəcə istismar olunurdular. Torpaq sahələri feodalların əlində cəmləşirdi. Feodal torpaqlarında icarədar kimi işləməyə məcbur olan kəndlilərə paylanmış torpaqlar iri feodalların xüsusi mülkiyyətinə çevrilirdi. Kəndlilər feodaldan asılı vəziyyətə düşürdülər. Kənd icmalarının parçalanması və feodal mülkiyyətinə çevrilməsi prosesi güclənir, dövlət xəzinəsi boşalırdı. Sasanilərin müharibələri, kəndli torpaqlarının hesabına iri feodal mülklərinin yaranması və kəndlilərin feodallardan asılı vəziyyətə salınması cəhdləri ölkədə ictimai hərəkatın genişlənməsinə şərait yaratmışdı. 481-529-cu illəri əhatə edən ictimai hərəkata Məzdək Bəmdad oğlu başçılıq edirdi.

Məzdək təliminin əsas müddəası ədalətli cəmiyyət qurmaq, insanlar arasında əmlak bərabərliyi yaratmaq idi. Qaynaqların birində bu ideya belə şərh olunmuşdu: “Allah insanlara ona görə əmlak vermişdir ki, onlar bunu öz

aralarında bərabər bölüşdürsünlər. Lakin insanlar bir-birlərini ağır ədalətsizliyə düçar edirlər. Onlar (məzdəkilər) deyirdilər ki, (əmlakı) varlılardan alıb yoxsullara vermək və bununla da varlıların hesabına onlara öz mülkiyyətini qaytarmaq istəyirdilər”. Məzdək təliminə görə, Xeyirin Şər üzərində qələbəsini Allahın və İşıqlı qüvvələrin köməyi ilə təmin etmək olar. Məzdək mübarizə yolu ilə ədalətli cəmiyyətin qurulmasını mümkün hesab edirdi.

Kavadın (488-531-ci illər) hakimiyyəti illərində Məzdəkilər hərəkatı daha geniş vüsət alır. Xalq üsyanından ehtiyat edən və əyanların qüdrətini sarsıtmaq məqsədini qarşıya qoyan I Kavad (Qubad) məzdəkilərə qəyyumluq edirdi. Aclıq zamanı Məzdəkin məsləhətilə Kavad dövlətin taxıl anbarlarını əhalinin üzünə açır. Məzdəkin fikrincə, “Əmlak insanlar arasında bölüşdürülmüşdür, onların hamısı isə Allahın qulları və Adəmin övladlarıdır. Kim ehtiyac hiss edirsə, qoy bir-birinin əmlakından istifadə etsin, belə ki, heç ehtiyac və yoxsulluq duymasın, hamı mövqecə bərabər olsun”.

I Kavad bir müddət taxtdan salınır, Heptal hökmdarının yanına qaçmalı olur. Hakimiyyətini möhkəmləndirən şah artıq məzdəkilərin köməyinə arxalanmırdı. Kavadın oğlu Xosrov məzdəkilərə qanlı divan tutur, Məzdək isə 529-cu ildə edam edilir.

Məzdəkilər hərəkatı məğlub oldu, lakin onun ideyaları xalq arasında uzun müddət yaşadı, sonrakı (ərəb və fars) qaynaqlarda bu və ya digər şəkildə öz əksini tapdı.

Girdman dövləti. Cavanşir

VII əsrin əvvəllərindən Albaniyada Mehranilər sülaləsinin hökmranlığı başlayır. Bu sülalənin hakimiyyəti öncə Albaniyanın Girdman (ind. Şəmkir, Qazax ərazisi) vilayətində bərqərar olmuş, sonra isə mərkəz Partav (ind. Bərdə) şəhərinə keçmişdi. Moisey Kalankətlinin qeyd etdiyi rəvayətə görə, sülalənin banisi hesab edilən Mehran Sasani şahı II Xosrov ilə qohum imiş. II Xosrov Bizans imperatoru Mavrikinin köməyi ilə Sasani taxt-tacını geriyyə qaytardıqdan sonra (591-ci il) atasının öldürülməsində təqsiri olan adamlara qarşı cəza tədbirləri görməyə başlayır. Qətlə barmağı olan Mehran II Xosrovun qəzəbindən qorxaraq Albaniyaya qaçır. Göstərilən qaynaqda yazılır ki, “o, özü ilə nəslinə mənsub 30 min ailə götürüb Albaniyaya keçir və Uti vilayətinə gəlir. Oradan isə xəzərlərin yanına getmək və düşmənlərə qoşulmaq istəyirdi”. Bu məlumatdan görünür ki, Mehran və onun tərəfdarları türklərlə birləşməyə meyl edirdi. Guya, II Xosrov Mehranın düşmənlərə qoşulmasından qorxaraq əyanların məsləhəti ilə ona öz padşahlığında qalması təklif etmişdir. Xosrovun Mehrana müraciətində deyilirmiş: “Mənim əziz qardaşım. Sən məni kinlə tərk etmə. Əgər sən mənim yanımda yaşamaq istəmirsənsə, onda mənim məktubum sənə yetən yerdə ayaqla keçə bildiyin qədər özünə mülk götür”. Guya bu xəbəri Mehran dağ ətəyində yerləşən Girdman vilayətində almış, orada Mehravan şəhərini saldırmış və onunla gələn ailələrlə birlikdə həmin yerdə məskunlaşmışdı.

Mehran (570-590-cı illər), qaynağın məlumatına görə, yerli əyanlardan 12 nəfəri öldürüb bütün Girdman vilayətinə sahib olur. Bundan sonra, o, uzun müddət dinc şəraitdə yaşayır. Onun nəticəsi Cəsur Vardan (600-615-ci illər) Girdman qalası tikdirir. Vardan xristian dininin sərbəst ibadəti dövründə monofizit etiqadını qəbul etmişdi. O, guya Arani nəslinin 60 nümayəndəsinə zəhər verib öldürmüş və Albaniyanın sahibinə çevrilmiş, həmçinin Qafqaz tayfalarını özünə tabe etmişdi. Onun nəvəsi, xristian adı qəbul etmiş Varaz-Qriqor (625 -636-cı illər) Bizans imperatoru İrakliyin Qafqaza yürüşü zamanı hələ Girdman vilayətində idi.

Varaz-Qriqorun varisi Cavanşir (636-680-cı illər) bütün Albaniyanın hakiminə çevrildi. O, Partav şəhərini paytaxt etdi. Hakimiyyətinin ilk dövründə Sasani şahı III Yezdəgirdə tabe olan Cavanşir onun tərəfində ərəblərə qarşı vuruşurdu. Sasani imperiyası dağıldıqdan (651-ci il) sonra ərəb xilafətindən asılı vəziyyətə düşdü. Ərəb xilafətində daxili çəkişmələr, toqquşmalar başlayan zaman Cavanşir Qafqazın digər feodalları kimi Bizans imperatorunun tərəfinə keçdi. II Konstantin (641-668-ci illər) onu öz himayəsi altına aldı. Bizans imperatorunun sayəsində Cavanşir İberiya sərhədlərindən Araz çayına və Hun darvazalarınadək bütün ərazini əhatə edən Albaniyanın hakiminə çevrildi. Lakin tezliklə xəzərlərin Albaniyaya hücumları təkrar olundu. Cavanşir ölkəsini işğallardan qorumaq məqsədilə Xəzər xaqanının qızına evləndi və müəyyən dərəcədə xaqanlıqdan asılı vəziyyətə düşdü. Lakin tezliklə ərəb xilafəti yüksəliş mərhələsinə qədəm qoydu. Cavanşir cənubdan gələn təhlükəni Albaniyadan sovuşdurmaq məqsədilə ərəb xilafətinin qüdrətinə sığınır. Albaniyanın bütövlüyünü saxlamaq naminə Cavanşir ərəb istilasının dövründə yaranmış mürəkkəb siyasi vəziyyətdən çıxmaq üçün hər bir imkandan istifadə edirdi. Lakin Azərbaycanın ərəblər tərəfindən işğalı da yaxınlaşırdı.

Mövzu 5. Azərbaycanın ərəb xilafətinin tərkibinə daxil olması. Azadlıq hərəkatı. Babək

Ərəblərin Azərbaycanı işğal etməsi

VII əsrin 40-cı illərində Xilafət ordularının Qafqaza hücumu ərəfəsində Azərbaycanda siyasi vəziyyət mürəkkəb idi. Ön Qafqaza sahib olmaq uğrunda Bizans imperiyası ilə Sasanilər imperiyası arasında III əsrdən başlanan müharibələr fasilələrlə VII əsrin 30-cu illərinədək davam etdi. Müharibə Azərbaycanın təsərrüfat həyatına ağır zərbə endirir və məhsuldar qüvvələrin

inkişafını ləngidirdi.İşğalçılar torpağımızda azğınlıq edir, əhalini doğma yurduvasından zorla köçürür, mahir sənətkarları əsir götürərək özləri ilə aparır, xalqın sərvətini, əmlakını və mal-qarasını qarət edirdilər. Nəticədə, əyalətlərdə əhali azalır və iqtisadiyyatın yenidən dirçəlməsi üçün on illərlə vaxt lazım gəlirdi.

Ərəblərin hücumu ərəfəsində Azərbaycan Sasanilərin hakimiyyəti altında qalmaqla imperiyanın şimal canişinliyi deyilən inzibati vahidin tərkibinə daxil idi. Bununla belə, Albaniya hər il xəzərlərə müəyyən miqdarda xərac verirdi. Azərbaycanın cənub hissəsi İrandan tam asılı vəziyyətdə olsa da, ölkənin şimal hissəsi yarıməsli vəziyyətdə idi, istiqlaliyyətini qismən saxlaya bilmişdi. Ərəblərin Azərbaycana hücumu məhz belə bir dövrə təsadüf edir.

Xilafət qoşunları İranın Rey və Qəzvin şəhərlərini işğal etdikdən sonra 639-cu ildə sərkerdə Hüzeyfənin başçılığı ilə Azərbaycana daxil oldular və burada güclü müqavimətə rast gəldilər. Azərbaycan qoşunlarına mərzban İsfəndiyar ibn Fərruxzad başçılıq edirdi. Ərəb qoşunu qalib gəldi və İsfəndiyar ibn Fərruxzadı əsir götürdü. Mərzban İsfəndiyar ibn Fərruxzad 644-cü ildə əhali adından ərəblərlə müqavilə bağlamağa məcbur oldu. Müqavilənin şərtinə görə, azərbaycanlılar ərəblərə tabe olmalı, vergi verməli, ərəb əsgərlərini bir gecəgündüz evində saxlamalı idilər. Bunun müqabilində ərəblər yerli əhalinin dini etiqadlarına toxunmamağı, adət və məişətlərinə qarışmamağı öhdələrinə götürürdülər. Ölkəni tərk etmək istəyənlərə özlərinə sığınacaq tapana kimi vaxt verilirdi. Yerli əhalidən ərəb ordusunda könüllü xidmətə daxil olanlardan həmin ilin vergisi alınmırdı.

Ərəb qoşunları getdikdən sonra 645-ci ildə ölkənin əhalisi üsyan qaldıraraq, ərəblərin onlarla bağladığı müqavilənin şərtlərindən imtina etdi. 646-cı ildə ərəb ordusu Valid ibn Ukbənin başçılığı ilə yenidən Azərbaycana hücum etdi və əhalinin müqavimətini qıraraq onlarla müqavilə bağladı. Ərəblərə veriləcək illik xəracın miqdarı 800 min dirhəm idi.

Ərəb tarixçisi Əl- Bəlazuri Azərbaycanın şimal hissəsində ərəb qoşunlarının əməliyyatları haqqında ətraflı məlumat verir. 639-cu ildə buraya gələn ərəb

qoşunlarının başçısı Bukeyr ibn Abdullah əhalinin ciddi müqaviməti ilə rastlaşdı. Döyüşlər bir neçə il çəkdi. Ərəblər 642-ci ildə çətinliklə Muğanı işğal edərək əhali ilə müqavilə bağladı. Əvvəl bağlanan müqavilənin şərtləri təkrar olunurdu. Yalnız alınan xəracın miqdarı fərqli idi.

646-cı ildə Arrana hücum edən ərəb ordusuna sərkərdə Salman ibn Rəbiə başçılıq edirdi. Beyləqan, Bərdə işğal edildi. Şəmkir, Qəbələ, Şəki, Şirvan, Şabran talandı, əhali xərac və cizyə verməyə məcbur edildi. Ərəb qoşunlarının Albaniyaya hücumu dövründə hakimiyyətdə Cavanşir idi. Cavanşir güclü xilafət qoşunlarına qarşı birlikdə mübarizə aparmaq məqsədilə Bizans imperatoru II Konstant (641-668) ilə ittifaqa girdi. Onların birinci görüşü 654-cü ildə, ikinci görüşü 660-cı ildə olmuşdur.

VII əsrin 60-cı illərində siyasi hadisələrin sonrakı gedişi Cavanşiri Xilafətə qarşı öz siyasətini dəyişdirməyə məcbur etdi. O, Xilafətin vassallığını qəbul etməyi qərara aldı. 667-ci ildə Şam şəhərində xəlifə Müaviyə ilə görüşdü. Cavanşirin bu addımı ölkəni ərəb ordularının qarətindən xilas etdi. Bu çox uğurlu və ağıllı addım idi. Xəlifənin belə bir güzəştə getməsinin bir səbəbi Azərbaycanın zəngin sərvəti, əlverişli coğrafi-strateji mövqeyi idisə, ikinci mühüm səbəbi Alban hakiminin şəxsi nüfuzu idi. Ərəblər Cavanşirin gücünə və xasiyyətinə bələd idilər. 671-ci ildə Müaviyə Cavanşiri yenidən Şama dəvət etdi. Ona qiymətli hədiyyələr bağışladı. Xəlifə onun ölkəsinin daxili müstəqilliyinə toxunmadı. Əvvəlki qaydaları olduğu kimi saxladı və əhalidən alınan vergiləri üçdə birə qədər azaltdı.

Ərəb ordusunun fasiləsiz hücumlarına baxmayaraq, əhali onlara asanlıqla boyun əymədi. Hər dəfə düşməyə ciddi müqavimət göstərdi. Vergi verməkdən imtina etdi. İslam dinini qəbul etmədi. Yalnız 90 illik kəskin mübarizədən sonra xilafət orduları Azərbaycanın istilasını başa çatdırmağa bildilər.

Ərəb işğalı dövründə Azərbaycanda inzibati idarə sistemi. Vergilər, torpaq mülkiyyəti formaları

Ərəblər böyük iqtisadi və strateji əhəmiyyəti olan Azərbaycanda öz hakimiyyətlərini möhkəmləndirməkdə islam dinindən çox kəsərli vasitə kimi istifadə edirdilər. Azərbaycanda əsas din atəspərəstlik idi. Atəspərəstlərin baş məbədi Qazakada yerləşirdi. Albaniyada həm xristianlıq, həm də bütərəstlik dinləri mövcud idi. Ərəb işğalı dövründə islamı qəbul etməyənlər xəracdən əlavə cizyə vergisi verirdilər. VIII əsrin əvvəllərində islam dini Azərbaycanda geniş yayıldı.

Ərəblər siyasi və dövlət təşkilatı cəhətdən Bizans imperiyasından və İrandan geri qalırdı. Ona görə də onlar ilk vaxtlar işğal etdikləri digər ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda da özlərinə qədər mövcud olan idarə qaydalarını saxlamağa məcbur idilər. Xilafət əsarətə aldığı geniş əraziləri idarə etmək üçün Sasanilərin mərzbanlıqlarına bənzər əmirlik sistemi yaratdı. Əvvəlcə, 5 əmirlik, yəni vilayət təşkil olundu. Azərbaycan 4-cü əmirliyə daxil idi. Əməvilər dövründə bəzi dəyişikliklər edildi. Azərbaycan Əlcəzirə adlanan 3-cü əmirliyə daxil edildi. 83 əyalətdən ibarət 14 əmirlik yaradıldı. Vilayətlər özləri də kiçik inzibati vahidlərə - nahiyələrə və rayonlara bölündü. Azərbaycanın şimal sərhəddi Dərbənd, cənub sərhəddi Həmədan idi. Paytaxt Marağaya köçürüldü. Hər bir əmirliyə xəlifə tərəfindən təyin edilmiş əmir başçılıq edirdi. O, qoşunun da sərkərdəsi hesab edilirdi. Bütün mülük və hərbi hakimiyyət əmirin əlində idi.

Amil - mülki işlərlə məşğul olurdu. Qazı - məhkəmə idarəsinin başçısı idi. O, vəqf işlərinə nəzarət edir, amilin hərəkətlərindən narazı olan şəxslərin işinə baxırdı. Bütün istilacı dövlətlər kimi Xilafətin də əsas məqsədi mümkün qədər daha çox torpaq ələ keçirmək və vergi toplamaq idi. Azərbaycanda əhalinin bir qismi xristian olduğundan xəlifənin xəzinəsinə 2 adda vergi-xərac və cizyə verilirdi. Müsəlmanlar cizyə vergisindən azad idilər.

İnsanın mənfəətləndiyi bütün sahələrdən, müharibə zamanı əldə edilən hərbi qənimətlərdən, əsirlərdən, daşına bilən əmlakdan xüms (beşdə bir) deyilən vergi alınır. Bundan başqa mal-qaradan, əkin və meyvədən, qızıl və gümüşdən zəkat (sədaqə) vergisi alınır. Zəkat ruhanilərin, yetimlərin, şikəstlərin, əlacsızların ehtiyacına sərf olunurdu.

Azərbaycan istila olunduqdan sonra suvarılan, münbit və yararlı torpaqların xeyli hissəsi Xilafətin mülkiyyəti elan olundu. Ərəblərin hakimiyyəti dövründə Azərbaycanda torpaq üzərində mülkiyyətin 5 forması mövcud idi.

Feodal torpaq mülkiyyətinin əsas növlərindən biri dövlət torpaqları idi. Belə torpaqlar divan və ya xəlifə torpağı adlanırdı. Varissiz ölənlər şəxslərin, əməllərinə görə vəzifəsindən qovulan məmurların torpağı da divan torpağına qatılırdı.

Geniş yayılmış torpaq mülkiyyəti formalarından biri iqta idi. İqta hüququ adamlara orduda göstərdiyi hərbi hünərə və sədaqətli xidmətlərinə görə dövlət tərəfindən dövlət torpağından verilirdi. İqtanın 2 forması mövcud idi: bağışlanan və icarə edilən iqta.

Bağışlanan iqta sahibinin şəxsi mülkiyyətinə çevrilə bilər və nəsildən-nəsilə keçirdi. Bu iqta növü şairlərə, istedadlı şəxslərə, dövlət qarşısında böyük xidməti olan adamlara verilirdi. İcarə edilən iqta hərbiçilərə verilirdi. Bu cür torpaqlar irsən keçə bilməz, lazım gəldikdə geri alınabilir. Azərbaycanda yerli feodalların irsi mülkiyyətində olan torpaqlar mülk, onun sahibi isə malik addlanırdı.

Torpaq üzərində mülkiyyət formalarından biri vəqf torpaqları idi. Bu torpaqlar Məkkə və Mədinə kimi müqəddəs şəhərlər üçün, din uğrunda mübarizlər və şəhidlər üçün nəzərdə tutulurdu. Vəqf torpaqları müsəlman dini idarələrinin ixtiyarında idi. Bu torpaqlar ancaq icarəyə verilə bilər. Onu almaq, satmaq, xüsusi mülkiyyətə keçirmək olmazdı.⁴⁵ Torpaq mülkiyyəti formalarından biri də icma torpaqları idi. Kəndlərdə əhaliyə məxsus əkin yerləri, biçənəklər, otlaqlar, meşələr, qəbirstanlıqlar və s. icma torpaqlarına daxil idi.

Azadlıq hərəkatı. Babək

Azərbaycan xalqının çoxəsrlik tarixi istismarçılara və yadelli istilaçılara qarşı qəhrəmanlıq mübarizəsi ilə zəngindir. Azərbaycanada azadlıq mübarizəsinin parlaq səhifələrindən biri ərəb Xilafətinə qarşı 60 ildən artıq davam etmiş Xürrəmilər hərəkatıdır. Xürrəmilər cəmiyyətdəki bütün ədalətsizliklərin kökünü sosial bərabərsizlikdə görürdülər. Onların şüarı torpağı və digər istehsal vasitələrini xalqın ixtiyarına verməkdən, kəndliləri və sənətkarları feodalların və digər hakim təbəqənin asılılığından azad etməkdən ibarət idi. Sosial bərabərlik uğrunda mübarizələri, maddi nemətləri insanlar arasında bərabər şəkildə bölüşdürmək və bütün təbəqədən olan gənclər üçün istisnasız kəbin hüququ azadlığı arzusunda olmaları onları məzdəkilərin ideyası ilə yaxınlaşdırırdı.

“Xürrəm “ termini haqqında bir sıra fikirlər mövcuddur:

1. Xürrəm adlı yaşayış məntəqəsinin adı ilə bağlıdır.
2. Məzdəkin qadını Xürrəmin adı ilə bağlıdır.
3. Şad, xürrəm, firavan deməkdir.
4. Yaxşı qayda deməkdir.
5. Pəhləvi dilində “əbədi od” və “əbədi günəş” deməkdir.

Xürrəmilərin Xilafətə qarşı ilk üsyanı 778-ci ildə və ikinci üsyanı 808-ci ildə baş vermişdir. Lakin hər iki üsyan daxili ixtilaflar nəticəsində məğlub olmuşdur. 816-cı ildə iki xürrəm lideri- Cavidan və Əbu-İmran bir-birini öldürdü. Bundan sonra Babək xürrəmilərin başçısı oldu. Babəkin ilk tədbirlərinə aiddir:

1. Öz adamlarını Azərbaycanın hər tərəfinə göndərərək əhalini Ərəb Xilafətinə qarşı mübarizəyə səsləməsi.
2. Xürrəmilərin Ərəb Xilafətinə qarşı mübarizəsinin uğur qazana bilməməsinin araşdırılması.

3. Xürrəmi dəstələrində hərbi intizamın taradılması.
4. Bəzz qalasının xürrəmilərin əsas mərkəzinə çevrilməsi.
5. Azərbaycanın müxtəlif kənd və şəhərlərindən ərəblərin qovulması.

Babəkin rəhbərlik etdiyi Xürrəmilər hərəkətinin əsas hərəkətverici qüvvəsini kəndlilər təşkil edirdi. Bununla yanaşı şəhər yoxsulları, sənətkarlar, iri və orta feodallar da hərəkata qoşulmuşdular. 819-cu ildə Abbasi xəlifəsi tərəfindən xürrəmilərə qarşı ilk nizami ordu göndərildi. Xürrəmilər qələbə qazanaraq bir sıra mühüm əraziləri ərəblərdən təmizlədilər.

IX əsrin 20-ci illərində Babəkin rəhbərliyi ilə Xürrəmilər hərəkəti daha da genişləndi. 829-cu ildə 1-ci Həşdadsər döyüşündə ərəb ordusu məğlub oldu. 830-cu ildə 1-ci Həmədan döyüşündə xürrəmilər qələbə qazanaraq Həmədani ələ keçirdilər. 833-cü ildə 2-ci Həmədan döyüşündə xürrəmilər məğlub oldu. Xəlifə Mötəsim Babəkə qarşı aparılan müharibədə aşağıdakı mühüm dəyişiklikləri etdi:

1. Bizansla aparılan müharibəni dayandırdı.
2. Xilafətin bütün maddi və hərbi qüvvəsini Babəkə qarşı yönəltdi.
3. Təcrübəli və səriştəli sərkərdələri müharibəyə cəlb etdi.
4. Yollar sahmana salındı.
5. Orduda nizam-intizam möhkəmləndirildi.

835-ci ildə xəlifə Mötəsim sərkərdə Afşini Babəkə qarşı göndərdi. Afşin təcrübəli idi, hərbi-siyasi vəziyyəti və öz düşməninin imkanını düzgün qiymətləndirməyi bacarırdı. Afşin bir sıra tədbirlər gördü. O, öz qərərgahını Bəzz qalasına yaxın olan Bərzəndə köçürdü. Əks-kəşfiyyatı gücləndirdi. Babəkin ən yaxın adamlarını- Tərxan və İsmə əl Kürdü öldürtdü. Bəzi iri feodallara pul və mövqe vəd edərək öz tərəfinə çəkdi (Səhl ibn Sumbat, İbn Bəis, Əbu Musa).

836-cı ildə 2-ci Həşdadsər döyüşündə Babək ərəblər üzərində qələbə qazansa da müharibənin gedişində əsaslı dəyişiklik aparmaq mümkün olmadı. Afşin 837-ci ildə Bəzz qalasını mühasirəyə aldı. O, Babəkə sülh təklif etdi. Lakin Babək qəbul

etmədi. Ərəb ordusu Bəzz qalasına amansız hücum etdi. Adinin rəhbərlik etdiyi xürrəmilər Bəzz qalasını qəhrəmancasına müdafiə etməsinə baxmayaraq, ərəblər qələbə qazandılar. Bəzz qalasının süqutundan sonra Babək Arana gəldi. Onun əsas məqsədi Bizans imperatoru ilə əlaqə yaratmaq idi. Lakin o keçmiş müttəfiqi Səhl ibn Sumbat tərəfindən ərəblərə təhvil verildi. Bəzi tarixçilər tərəfindən Hanniballa müqayisə edilən Babək 88-ci ildə Abbasilər xilafətinin paytaxtı Samirə şəhərində edam edildi. Beləliklə, Xürrəmilər hərəkatına son qoyuldu.

Xürrəmilər hərəkatının bir sıra məğlub olma səbəbləri var idi:

1. İmtiyazlı təbəqələrin dönük çıxması.
2. Türk mənşəli sərkərdələrin və döyüşçülərin Xilafət tərəfində döyüşməsi.
3. Xristian dininə mənsub olan iri əyanların xəyanət etməsi.
4. Əhalinin uzun sürən müharibədən yorulması.
5. Müharibənin illərlə uzanması və geniş əraziləri əhatə etməsi.

Xürrəmilər hərəkatı Abbasilər Xilafətini kökündən sarsıtdı. Abbasilər Xilafətinin əsarəti altındakı digər xalqların azadlıq mübarizəsinə təkan verdi. Abbasilər Xilafəti parçalanmağa başladı. Nəticədə, Xilafətin ərazisində bir sıra müstəqil dövlətlər yaranmağa başladı.

Mövzu 6. Şirvanşahlar, Sacilər, Salarilər Rəvvadilər və Şəddadilər dövlətləri.

Şirvanşahlar

IX əsrdə Xilafətə tabe olan ölkələrdə azadlıq müharibələrinin genişlənməsi, feodallaşma prosesinin inkişafı mərkəzi hakimiyyətə tabe olmaq istəməyən

qüvvələrin artmasına və daxili çəkişmələrin qüvvətlənməsinə səbəb olduğundan Xilafət getdikcə zəiflədi.

Abbasilər imperiyasının dağılması gedişində Azərbaycanda bir sıra müstəqil feodal dövlətləri meydana gəldi. Belə bir şəraitdə Xilafətin işğal etdiyi ölkələrdə yerli hökmdarlıqlar əmələ gəldi və onlar Xilafət hakimiyyətinə tabe olmaqdan boyun qaçırdılar. IX əsrdə Azərbaycan, Orta Asiya, İran, Suriya və s. ölkələrdə yerli feodal dövlətlər yaranmışdı. Hələ Xilafətin tərəqqisi dövründə Azərbaycanda, xüsusilə Arranda ərəblərdən asılı olan Sünik, Varsan, Beyləqan, Qəbələ, Şəki və s. kimi knyazlıqlar vardı. Lakin göründüyü kimi, onlar müstəqil deyildilər.

Babək üsyanı yatırıldıqdan sonra IX-XI əsrlərdə Azərbaycanda yaranmaqda olan feodal dövlətləri ərəblərin hakimiyyətindən imtina edir və özlərinin istiqlaliyyətinə nail olurdular. Belə dövlətlər sayca çox idilər. Onlardan daha nüfuzluları Şirvanşahlar, Şəddadilər, Sacilər, Salarilər və Rəvvadilər idi.

Şirvanşahlar dövlətinin yaradıcısı Heysəm ibn Xalid Şirvanın birinci rəsmi məliki Yezid ibn Məzyədinin nəvələrindən idi. Ona görə də sülalə Məzyədilər (861-1080) adlanırdı. Yezid ibn Məzyəd ərəb mənşəli Şeybani qəbiləsinə mənsub idi. O, Xilafətdə bir sıra hərbi-inzibati vəzifələri icra etmiş, Ərməniyə və Azərbaycanda xəlifənin valisi olmuşdu. O, vəzifəsindən istifadə edərək Şirvanda və Bərdədə əlinə böyük torpaq sahələri və mülklər keçirsə də, Şirvan ərəblərin asılılığında qalmaqda idi.

IX əsrin 60-cı illərində Xilafətdə başlanan yeni iğtişaslardan istifadə edən Heysəm ibn Xalid özünü Şirvanın müstəqil hakimi elan etdi və mərkəzi hökumətlə əlaqəni kəsdi. Beləliklə, Şirvanın istiqlaliyyəti bərpa edildi.

Mənbələrin məlumatından aşkar olur ki, Məzyədilər sülaləsinin hakimiyyətinin ilk dövründə Şirvanşahların sərhədləri cənubda Kür çayı, şimalda Dərbənd və Samur çayı, qərbdə Göyçay və Şəki, şərqdə Xəzər dənizi ilə əhatə edilirdi. Lakin tədricən onun ərazisi genişlənirdi. Bir mənbədə onun cənub sərhəddinin bəzən Araz çayına qədər uzandığı qeyd edilir. Məzyədilərin uğurlu siyasəti nəticəsində müxtəlif dövrlərdə Şəki, Beyləqan və Bərdə Şirvanşahların

tabeçiliyinə keçmişdi. Lakin dövlətin sərhədləri sabit deyildi. Müxtəlif dövrlərdə baş vermiş siyasi hadisələrlə əlaqədar olaraq dəyişirdi. Dövlətin paytaxtı əvvəlcə Şirvan, X əsrin birinci rübündən etibarən Yəzidiyyə (Şamaxı) şəhəri olmuşdu. Ölkədə çah ailəsinə məxsus sarayların, xəzinənin, ordunun və həbsxanaların yerləşdiyi bir sıra mötəbər şəhər-qalalar vardı.

Məzyədi sülaləsinin uğurlu siyasətinə baxmayaraq, bəzən özləri də asılı vəziyyətə düşürdülər. IX əsrin axırlarında Məzyədilər öz vassalları ilə birlikdə əvvəlcə Sacilər, sonra isə Salarilər dövlətinə tabe idilər. Daxili idarə işini öz əllərində saxlamaqla Məzyədilər onlara xərac verirdilər.

XI əsrin 60-70-ci illərində Fəriburzun hakimiyyəti dövründə Şirvanda siyasi vəziyyət daha da ağırlaşdı. Şəddadilər hakimi Şavurun Şirvana hücumları başlandı. Döyüşlərdə minlərlə adam həlak oldu. Şavur Şirvanda bir sıra qalaları ələ keçirdi və 40 min dinar xərac alıb geri qayıtdı.

Ön Qafqazda hakimiyyəti ələ keçirən Səlcuq türklərinin Şirvanda da təsiri gücləndi. Sultan Məlikşahın dövründə Dərbənd iqta şəklində İraq hakiminə bağışlandı. Şirvanşah Məzyədiləri daxili istiqlaliliyyətlərini saxlamaq şərti ilə səlcuqların vassalına çevrildi və hər il sultanın xəzinəsinə 40 min dinar xərac verməli oldu. Vassal halına salındıqdan sonra Şirvanşah titulu ləğv edildi. Onun hakimləri məlik adlandılar.

Şirvanşahların hakimiyyəti mütləq hesab olunurdu. Şahın hakimiyyəti varislərə irsən keçirdi. Bir qayda olaraq əyalətləri şahzadələr idarə edirdilər. İnzibati və maliyyə işlərinə vəzir baxırdı. Şirvanşahlar vəzirin məsləhəti ilə hərəkət edirdilər. Şahlıq kimi vəzirlik vəzifəsi də çox vaxt atadan oğula irsən keçirdi. Saraydakı mühüm vəzifələrdən biri də haciblik idi. Onlar saraydakı işləri tənzim edirdilər.

Bir sıra ölkələrdə olduğu kimi, Məzyədilərin də iki növ qoşunu vardı. Əsas qoşun şahın xüsusi qvardiyasından ibarət idi. Bundan əlavə iri feodalların və vilayət hakimlərinin xüsusi qoşun dəstələri olurdu. Hər iki növdən olan qoşunun əsas hissəsini süvarilər təşkil edirdi. Süvariləri atla təmin etmək üçün şahın

ilxısında 40 min at saxlanılırdı. Ordu yerli sənətkarların hazırladığı silahlarla təmin edilirdi. Qoşun yalnız müharibə zamanı Şirvanşahın göstərişi ilə bir yerə toplanırdı. Döyüşlərdə orduya ümumi komandanlığı ya şahın özü, ya da vəliəhdi edirdi. Təsərrüfatın natural xüsusiyyəti və feodal pərakəndəliyi Dərbəndin Şirvandan ayrılması nəticəsində ticarət əlaqələrinin kəsilməsi, sənətkarlığın və məhsuldar qüvvələrin inkişafını ləngidən əngəllərin çoxalması rusların və köçəri tayfaların hücumları qonşu feodal dövlətləri ilə ara müharibələri sülalə üzvləri arasında hakimiyyət üstündə mübarizənin güclənməsi, əhali arasında feodal zülmünə qarşı ixtişaşların artması və digər səbəblər nəticəsində XI əsrin 70-80-ci illərində Məzyədilər dövləti tənəzzül etdi. Səlcuq türkləri bu prosesi illərində Məzyədilər dövləti tənəzzül etdi. Səlcuq türkləri bu prosesi sürətləndirdilər.

Sacilər dövləti

IX əsrdə Xilafətə qarşı mübarizə şəraitində Azərbaycanda meydana gələn feodal dövlətlərdən biri də paytaxtı Ərdəbil şəhəri olan Sacilər dövləti (889-942) idi. Yeni sülalənin banisi hesab edilən Əbu Sac Divdad adlı-sanlı türk sərkərdələrindən olmaqla Xilafət ordularının döyüşlərində dəfələrlə sınaqdan çıxmış, Səhl ibn Sumbatın xəyanəti nəticəsində Babəkin tutulub Bərzəndə, Afşinin düşərgəsinə aparılmasında iştirak etmişdi.

Sacilər mənşəcə türk idilər. Əbu Sac Divdad və onun varisləri Məhəmməd və Yusif müxtəlif vaxtlarda Xilafətin əyalət hakimləri olmuş Abbasilər hakimiyyətinə qarşı baş vermiş üsyanların yatırılmasında fəal iştirak etmişdilər.

Sacilərin banisinin Əbu Sac Divdad hesab edilməsinə baxmayaraq, dövlət onun ölümündən xeyli sonra oğlanları Məhəmmədin və Yusifin dövründə yaranmışdı. Xidmətləri ilə xəlifənin rəğbətini qazandığına görə 889-cu ildə Məhəmməd Azərbaycanın hakimi təyin olundu..

Məhəmməd ona qarşı itaətsizlik göstərən Marağa hakimini susdurdu və şəhəri ələ keçirdi. 893-cü ildən başlayaraq o, bir neçə dəfə Ərməniyəyə uğurlu yürüşlər etdi, Naxçıvandan keçərək Dvin hasarlarına qədər çatdı və erməni hakimi I Sumbatın ailə üzvlərini və yaxın qohumlarını əsir götürdü, onun özünü güzəştə getməyə məcbur etdi. Qələbədən sonra Məhəmməd öz oğlu Divdadı Ərməniyəyə hakim təyin edib, özü Gürcüstana gedərək, Tiflisi və digər şəhərləri soyub taladı. Bu qələbələr Məhəmmədin şöhrətini yüksəltdi. Qonşu dövlətlərin hakimləri ondan çəkinməyə başladılar.

Məhəmmədin ölümündən sonra hakimiyyətə oğlu Divdad keçdi. Lakin onun hakimiyyəti çox davam etmədi. Həmin ilin avqustunda əmisi Yusif Divdadı hakimiyyətdən salıb özü xəlifənin Azərbaycan hakimi və canişini oldu. Xəlifənin mərhəməti müqabilində Yusif Xilafətin xəzinəsinə xərac verməli idi. Yusif hakimiyyəti ələ keçirən kimi Xilafətdən ayrılmaq üçün cəhd göstərdi. Ərməniyəni və Gürcüstanı qarət etdi, onların mötəbər istehkam və qalalarını dağıtdı. 914-cü ildə dəfələrlə verdiyi andı pozan və dikbaşlıq edən Ərməniyə hakimi I Sumbatı Dəbildə ələ keçirib edam etdirdi. Beləliklə, Yusif 915-ci ilə kimi Azərbaycanda və Ərməniyədə öz hakimiyyətini möhkəmləndirə bildi. Dövlətin ərazisi qərbdə Ani və Dəbil şəhərlərinə, şərqdə Xəzər dənizinə qədər, cənubda Zəncan, şimalda Dərbəndə qədər uzanırdı.

Yusif hər il Xilafətin xəzinəsinə 120 min dinar xərac verirdi. O, 912-ci ildə xərac verməkdən qəti imtina etdi. Bu hadisə Xilafətlə Sacilər dövləti arasında müharibəyə səbəb oldu. Yusif 918-ci ildəki döyüşlərin birində 7 minlik qoşunla xəlifənin 20 minlik ordusunu məğlub etdi. Xəlifə 919-cu ildə məşhur sərkərdəsi Munisin başçılığı ilə qoşun göndərdi. Ərəb ordusu bu dəfə də məğlub oldu. Munis yenidən daha böyük ordu toplayıb həmin il iyulun 16-da Ərdəbil yaxınlığındakı döyüşdə Yusifin qoşununu məğlubiyətə uğratdı və özünü əsir götürdü. Yusif üç il xəlifənin zindanında saxlandı. Bu müddətdə Azərbaycan Sacilər dövləti ərəblərə qarşı mübarizəni dayandırmadı. Bəzi mülahizələri nəzərə alan xəlifə yaxın adamlarının məsləhəti ilə 922-ci ildə Yusifi Azərbaycan və Ərməniyə canişini,

habelə Rey, Qəzvin, Zəncan valisi təyin etdi. O, bunun müqabilində hər il xəzinəyə 500 min dinar xərac verməli idi.

Bacarıqlı sərkərdə olan Yusifin qibtə ediləcək dərəcədə çevikliklə rəqiblərini əzməsi, hakimiyyəti möhkəmləndirməsi, əvvəlki siyasi nüfuzunu bərpa etməsi, Azərbaycanın müstəqilliyini reallaşdırması Bağdadda xəlifə sarayına rahatlıq vermirdi. Ona görə də xəlifə onu “idarə etdiyi Azərbaycan, Ərməniyə, Arran, Beyləqan və s.” əyalətləri buraxıb İkiçayarasından “təhlükəli bir səfərə”, Xilafətə qarşı üsyan qaldırmış qərimətlərə qarşı müharibəyə göndərirdi. 927-ci il dekabrın 27-də Kufə şəhəri yaxınlığındakı döyüş zamanı Yusifin qoşunu məğlub oldu. O, özü yaralandı, əsir düşdü və öldürüldü.

Sacilər sülaləsinin hakimləri içərisində Yusif ən nüfuzlusu olmaqla 24 il bu dövləti idarə etmişdi. Sacilər dövləti istiqlaliyyət qazandı. Azərbaycan torpaqları mərkəzləşdirildi ki, bunun sayəsində təsərrüfatın canlanmasına, şəhərlərin, sənətkarlığın, ticarətin və mədəniyyətin inkişafına xeyli zəmin yarandı. Onun maliyyə və vergi sahəsində obyektiv siyasəti ölkədə iqtisadiyyatın dirçəlməsinə və əhalinin artmasına təkan verdi.

Yusifin ölümündən sonra hakimiyyət əldən-ələ keçdi. Onun sərkərdəsi Deysəmin dövründə Azərbaycan yenidən müharibə meydanına çevrildi. 942-ci ildə Sacilər sülaləsinin hakimiyyətini Salarilər əvəz etdilər.

Salarilər dövləti

Dövlətin yaradıcısı Mərzuban ibn Məhəmməd Gilan vilayətindəki Salarilər tayfasına mənsub olduğundan dövlət Salarilər adlanırdı. Dövlətin təməlini qoyan Mərzuban ibn Məhəmməd çox uzaqgörən, ağıllı, mərd və cəsur şəxsiyyət, görkəmli dövlət xadimi olmuşdu. O, 942-ci ildə Sacilər hakimi Deysəmi məğlub edərək Azərbaycanı tutdu. Həmin tarixdən hakimiyyət onun təmsil etdiyi Salarilər sülaləsinin (942-981) əlinə keçdi. Salarilər dövlətinin paytaxtı Ərdəbil idi.

Salari hakimi Mərzuban ibn Məhəmməd çətin mübarizə şəraitində Sacilər dövlətinin hakimiyyəti altında olan Azərbaycan torpaqlarına sahib olaraq öz

səltənətini möhkəmləndirməyə çalışdı. Möhkəmlənməkdə olan gənc dövlət yeni fəlakətlə üzləşdi. Mənbələrdə rus adlanan tayfalar təbiətinin və sərvətinin zənginliyinə görə Qafqazın mirvarisi hesab edilən Bərdə şəhərinə hücum etdilər. Xalq müqəddəs torpaq uğrunda mübarizəyə qalxdı. Görünməmiş qırğınlar və talanlar başlandı, gözəl binalar dağıldı, şəhər əvvəlki əzəmətini itirdi. Bundan istifadə edən Mosul hakimi Azərbaycanın cənubunda Səlmas şəhərinə hücum etdi. Salar hakimi Bərdənin müdafiəsini sərkdərlərdən birinə tapşırıb, özü Səlmasın harayına getdi. Onun bu yürüşü uğurlu oldu. Döyüslərdəki qələbələr sayəsində ölkənin cənub-qərb vilayətlərindən düşməni qovduqdan sonra, Azərbaycanın şimal-qərb vilayətlərini və Ərməniyəni öz hakimiyyəti altına keçirdi. Sacilərin dövründə olduğu kimi, Şirvanşahlar Məzyədilər dövləti Salarilərə tabe edildi. Bununla da Salarilərin şimal sərhədi Dərbəndə üdə uzandı.

Azərbaycanın cənub-şərq vilayətlərinin, xüsusilə, Zəncanın, Əbhərin və Qəzvinin İsfahan hakiminin asılılığında qalması Mərzubanı narahat edirdi. Onun məqsədi Azərbaycanın qədim sərhədlərinin bütövlüyinə nail olmaq idi. O, bu niyyətlə 948-ci ildə hərbi yürüşə başlayaraq Qəzvinə getdi. Mərzubanın 5 min nəfərlik ordusu düşməninkindən dəfələrlə az idi. Buna baxmayaraq o, döyüşdən imtina etməyi qeyrətinə sığışdıra bilmədi. Saatlarla davam edən savaş Mərzubanın məğlubiyyəti ilə başa çatdı. O, sərkdərləri ilə birlikdə əsir düşdü. Onun əsirlikdə olduğu dövrdə Azərbaycanda hakimiyyət uğrunda feodal ara müharibələri yenidən qızıxdı. Hakimiyyəti əvvəlcə Mərzubanın atası, sonra isə qardaşı Bəhsudan ələ keçirdi. Hakimiyyət uğrunda mübarizədə keçmiş Sacilər dövlətinin hakimi Deysəm də iştirak edirdi. O, Zəncanda, Azərbaycanın və Ərməniyənin bir hissəsində hakimiyyəti bərpa etdi.

Lakin Mərzuban anasının və yaxın adamlarının köməkliyi ilə 953-cü ildə qaçıb Ərdəbilə gələrək hakimiyyəti ələ keçirdi. Bu xəbəri eşidən Deysəm qorxusundan əvvəlcə Mosula, oradan da Bağdada qaçdı. Bu hadisədən iki il sonra Mərzuban Dərbənddəki üsyanı yatırmağa gedən zaman Deysəm fürsətdən istifadə edərək Səlması ələ keçirdi. Lakin orada çox qala bilmədi. Mərzuban onun gözlərini çıxartdırıb, özünü də zindana saldırdı. Bundan sonra ölkədə sakitlik

yarandı. Əmin-amanlıq şəraitində ölkədə iqtisadiyyatın bütün sahələrində canlanma başladı. Sənətkarlıq, ticarət, mədəniyyət inkişaf etməklə yanaşı, əhalinin sayı da artmağa başladı, feodal müharibələrindən cana gəlmiş adamlar dinclik əldə etdilər.

957-ci ilin dekabrında Mərzuban ibn Məhəmməd öldü. Onun ölümündən sonra oğlanları və qardaşı Bəhsudan arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə yenidən kəskinləşdi. Hakim sülalə üzvləri arasında gedən mübarizə nəticəsində mərkəzi dövlət zəiflədi və parçalandı. Mərzubanın oğlu İbrahimin hakimiyyəti (961-981) dövründə səltənətin əvvəlki şöhrətini bərpa etmək cəhdləri özünü doğrultmadı. Əksinə, vaxtı ilə Salarilərə tabe edilmiş əyalətlərin bir çoxu onlara vergi verməkdən imtina etdilər. Xəzinəyə daxil olan mədaxil kəskin surətdə azaldı. Məzyədilər, Dərbənd və Gəncə vilayətləri Salarilərin tərkibindən çıxdı. Şəddadilər dövlətinin yaranması ilə Arranın bir hissəsi və Ərməniyə də onların əlindən çıxdı. Belə bir şəraitdə Əhər və Təbriz hakimi Rəvvadilər nəslindən olan Əbülheyca 981-ci ildə Salari İbrahimi məğlub edib əsir aldı və dövlətin paytaxtı Ərdəbili tutmaqla hakimiyyəti öz əlinə keçirdi.

40 il yaşamış Salarilər dövləti təkcə Azərbaycan və Qafqazdakı feodal dövlətlərlə deyil, Ön Asiyadakı nüfuzlu dövlətlərlə də müqayisə olunmağa layiq idi.

Rəvvadilər dövləti

Orta əsr müəllifləri Rəvvadilər sülaləsinin tarixi və dövlətin yaradıcısı Əbülheyca Rəvvadinin şəxsiyyəti barədə dolaşmış fikirlər söyləmişlər. Əbülheycanın mənsub olduğu Rəvvadilər (mənsəbə ərəb idilər) sülaləsinin tarixi qədimdi. Onlar VIII əsrdə Təbrizdə, Marağada, Əhərdə, Qaradağda hakimlik etməklə uzun müddət müstəqilliyə can atmışdılar. Rəvvadilərin mənsəbə Salarilərə yaxınlığı olmamışdı.

X əsrin ortalarında və ikinci yarısında Əhər hakimi Əbülheyca Rəvvadi Salarilər dövlətinin hakimi Mərzubana, sonra isə onun varisi İbrahimə tabe olan

və xərac verən nüfuzlu feodallardan idi. Əbülheyca yaranmış tarixi şəraitdən istifadə edərək 981-ci ildə Salar İbrahimə tabe olmaqdan boyun qaçırdı, onunla mübarizəyə başladı, qalib gəldi və hakimiyyəti ələ aldı. Beləliklə, Rəvvadilər dövləti rəsmən yarandı. Vaxtilə Salarilər dövlətinin əlində olan Azərbaycan və Ərməniyə torpaqları əvvadilərin hakimiyyəti altına keçdi. Dövlətin paytaxtı Ərdəbildən Azərbaycanın qədim və zəngin şəhəri Təbrizə köçürüldü. Bu zaman Təbriz Ərdəbilə nisbətən iqtisadi, siyasi və mədəni cəhətdən xeyli tərəqqi etmişdi. Təbrizin təbii-coğrafi mövqeyi paytaxt şəhər üçün daha münasib idi. Rəvvadilər dövlətinin ərazisi əsasən indiki İran Azərbaycanı ərazisini əhatə edirdi. Əbülheyca hakimiyyəti ələ keçirib dövlətin daxili işlərini sahmana saldıqdan sonra 987-ci ildə Ərməniyəyə hücum edərək onu özünə tabe edib əhali üzərinə vergi qoydu və xərac aldı. O, Xoy və Urmu feodallarını da hakimiyyəti altına keçirdi. Dövlətin ərazisi genişlənməklə yanaşı onun nüfuzu da yüksəlirdi. Əbülheycanın varislərindən olan Əbu Mənsur Vəhsudan da (1020-1059) ölkə daxilində bir sıra tədbirlər həyata keçirdi. Mərkəzi hakimiyyəti xeyli gücləndirdi. Onun dövründə Şəddadilərlə düşmənçilik davam etdi. 1042-ci ilin oktyabrında Təbrizdə güclü zəlzələ baş verdi. Mənbələrin məlumatına görə, zəlzələ nəticəsində bir çox binalar və qalalar dağıldı, 40 mindən çox adam tələf oldu, şəhərin müdafiə qabiliyyəti zəiflədi. Şəhərin ətrafındakı qala hasarları uçulub-dağıldığından Rəvvadi Vəhsudan Təbrizi tərk edib başqa qalaya köçdü. Şəhərin bərpa işləri başa çatdırılmamış Toğrul bəyin başçılıq etdiyi səlcuq türkləri Təbrizə hücum etdilər. Hücumu hazır olmayan Vəhsudan müqavimət göstərə bilmədi.

İbn əl-Əsirin yazdığına görə, “səlcuq hakimi Toğrul bəy bir sıra qələbələrdən sonra 1054-cü ildə Təbrizə gəldiyi zaman Rəvvadi hakimi Vəhsudan siyasi hakimiyyəti əlində saxlamaq məqsədilə səlcuqların vassallığını qəbul etməyə məcbur oldu.”

Səlcuq sultanı Alp Arslan (1063-1072) Azərbaycana gəldiyi zaman Rəvvadilərin daxili müstəqilliyini tamam ləğv edərək 1065-ci ildə Təbrizə səlcuq əmiri təyin etdi. Bununla da Rəvvadilər dövləti öz müstəqilliyini itirərək, səlcuqların hakimiyyəti altına keçdi. Süqut etməsinə baxmayaraq, bir əsrə qədər

mövcud olmuş Rəvvadilər dövləti ölkənin iqtisadi, ictimai, siyasi və mədəni həyatında mühüm rol oynamışdı.

IX-XI əsrlərdə Azərbaycanda meydana gələn feodal dövlətlərdən Şirvanşah Məzyədilər, Sacilər, Salarilər, Şəddadilər və Rəvvadiləri yaradan sülalələr mənşəcə müxtəlif olsalar da, onların təşkil etdiyi dövlətlər Azərbaycan ərazisini əhatə edirdi. Bunlardan Sacilər və Salarilər ara müharibələri və daxili mübarizə nəticəsində, Rəvvadilər və Şəddadilər isə səlcuqların hücum və təzyiqləri nəticəsində fəaliyyətlərini dayandırmağa məcbur oldular.

IX-XI əsrlərdə gərgin mübarizə şəraitində Azərbaycanda müstəqil feodal dövlətlərin yaranması müstəsna əhəmiyyəti olan hadisə idi. Həmin dövlətləri yaradan sülalələrin mənşəyindən və mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bu dövlətlər Azərbaycan torpağında milli zəmində təşəkkül tapırdılar. Onlar Xilafətə tabe olmaqdan imtina etməklə öz istiqlaliyyət bayraqlarını qaldırırdılar. Bu dövlətlərin mövcud olduğu on illər ərzində daxildə yaranmış qismən əmin-amanlıq zəminində təsərrüfatın bütün sahələri dirçəlir, əhali artır və məhsuldar qüvvələr inkişaf edirdi.

Şəddadilər dövləti

X əsrin II yarısında Azərbaycanda meydana gələn müstəqil feodal dövlətlərdən biri də paytaxtı Gəncə olan Şəddadilər dövləti idi. Onun ərazisi əsasən Kür və Araz çayları arasındakı torpaqları əhatə edirdi. Şəddadilər şimal tərəfdən Şəki və Kaxetiya çarlığı ilə, cənubdan Rəvvadilər dövləti ilə həmsərhəd idi. Dövlətin cənub-qərbində yerləşən Dəbil şəhəri də Şəddadilərə tabe idi. Müəyyən dövrlərdə Şəki və Kaxetiya çarlığının bəzi əraziləri də onlardan asılı vəziyyətə düşmüşdü. Ərməniyənin xeyli hissəsi Şəddadilərin hakimiyyəti altında idi.

Bu dövlətin yaradıcısı hesab edilən Məhəmməd ibn Şəddad mənşəcə kürd idi. O, Dəbil ətrafında yaşamaqla siyasi fəaliyyətə X əsrin ortalarında başlamışdı.

Əslində Şəddadilər dövləti Salarilərin dövründə və onların ərazisində meydana gəlmişdi. Salari hakimi Mərzuban əsirlikdə qaldığı beş il (948-953) müddətində onun varisləri arasında hakimiyyətin qızıxdığı şəraitdə dövlət xeyli zəiflədi. Ona tabe olan feodal əyanlar içərisində müstəqillik meylləri gücləndi. Belə feodallardan biri Məhəmməd ibn Şəddad idi. O, fürsətdən istifadə edərək Dəbili tutdu və özünü müstəqil elan etdi. Lakin o burada möhkəmlənə bilmədi. Mərzuban əsirlikdən xilas olduqdan sonra hakimiyyətini bərpa etdiyi zaman Dəbil Şəddadın əlindən çıxdı. Onun ölümündən sonra oğlanları Fəzl və Ləşkəri Gəncəyə gəldilər və 971-ci ildə Salari İbrahimin Gəncədəki naibini qovaraq burada hakimiyyəti ələ keçirdilər. Müharibədə Əbülhəsən Ləşkəriyə gücü çatmayan Salari hökmdarı İbrahim ibn Mərzuban onunla müqavilə bağladı və Şəddadilər dövlətini rəsmi tanımağa məcbur oldu. 971-ci ildən Şəddadilər dövləti fəaliyyətə başladı. Bu hadisə Ləşkərinin nüfuzunu artırdı. O, az müddət ərzində Bərdəni, Şəmkiri, Ərməniyənin xeyli hissəsini öz dövlətinə birləşdirdi, ölkədə əmin-amanlıq yaratdı. Səkkiz illik hakimiyyəti dövründə Şəddadilər dövləti möhkəmləndi və ərazisi genişləndi. Onun varisi Fəzlin dövründə Beyləqan Şəddadilər dövlətinə birləşdirildi. Şəddadi Fəzl uğurlu xarici siyasətlə yanaşı, ölkənin daxili işləri ilə məşğul olmağı da unutmur, sənətkarlığın, ticarətin, mədəniyyətin inkişafına qayğı göstərirdi. O, ticarət və hərbi məqsədlə Araz çayı üzərində körpü saldırdı. Gəncədə öz adına pul kəsdirdi. Onun Şirvanşah Mənuçöhrə (1027-1034) qohum olmasına baxmayaraq, Şəddadilərlə Şirvanşahlar arasındakı dostluq və qohumluq sabit deyildi. Şəddadilər tez-tez Şirvanşahlar, Rəvvadilər və gürcü hakimləri ilə müharibələr edirdilər.

Şəddadilərin görkəmli hakimlərindən olan Əbüləsvər Şavurun dövründə (1050-1067) dövlət daha da möhkəmləndi. Şavur iqtisadi, ictimai həyatda və xüsusilə orduda bir sıra faydalı islahatlar keçirərək Gürcüstanla və Şirvanşahlarla müharibələri davam etdirdi. Alan tayfalarının, qonşu feodal dövlətlərin və xüsusilə şöhrəti gündən-günə artmaqda olan səlcuq türklərinin basqılarından qorunmaq üçün tədbirlər gördü. Gəncənin ətrafında xəndək qazdırıb hasar çəkdi. Onun tapşırığı ilə Dəmirçi İbrahim 1063-cü ildə gəncənin dəmir qapılarını düzəltdi.

Həmin il Şirvana bir neçə yürüş təşkil edərək onlardan 40 min dinar xərac aldı. Lakin siyasi vəziyyətin dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq Şavur hakimiyyətinin sonunda səlcuqların vassallığını qəbul etməyə məcbur oldu.

Şəddadilər dövlətinin axırncı əmiri olan III Fəzlun (1074-1088) vassalı olduğu səlcuq sultanlığına qarşı mübarizəni davam etdirmək istəyirdi. Mənbələrin məlumatından aydın olur ki, Yaxın və Orta Şərqdə, həmçinin Zaqafqaziyada güclü dövlət yaradan Səlcuq türkləri Şəddadilərin daxili müstəqilliyini özləri üçün təhlükə hesab edirdilər. Ona görə də Səlcuq sultanı Məlikşah öz sərkərdəsi Buğanı qoşunla Gəncəyə göndərdi. Buğa 1088-ci ildə Gəncəni tutdu və III Fəzlunu əsir götürərək Bağdada göndərdi. O, 1091-ci ildə orada əsirlikdə öldü. Beləliklə, 1088-ci ildə Şəddadilər dövlətinin tarixi sona çatdı.

Mövzu 7. Atabəylər dövləti

IX-X əsrlərdə Azərbaycanda və başqa şərq ölkələrində feodal torpaq mülkiyyəti möhkəmlənir və onların siyasi cəhətdən müstəqil olmaq meylləri artır.

Abbasilər imperiyasının dağılması gedişində Azərbaycanda feodal dövlətləri yaranır və inkişaf edirdi. Hələ xilafətin tərəqqisi dövründə Azərbaycanda, xüsusilə Arranda ərəblərdən asılı olan Sünik, Varsan, Beyləqan, Qəbələ, Şəki və s. knyazlıqlar var idi. Lakin onlar müstəqil deyildi.

Müstəqil Azərbaycan dövlətlərinin yaranması ilə paytaxt və qala kimi şəhərlərin önəmi artır. IX-XI əsrlərdə sənətkarlığın və ticarətin inkişafı ilə əlaqədar şəhərlər çoxalır və böyüyürdü. Azərbaycanda hər birində 10 minə qədər əhali yaşayan Ərdəbil, Sərab, Miyanə, Təbriz, Marağa, Bərzənd, Səlmas, Xoy, Mərənd, Əhər, Naxçıvan, Bərdə, Gəncə, Şəmkir, Beyləqan, Şəki, Şamaxı, Şabran, Bakı, Dərbənd və onlarca başqa şəhərlər vardır.

Bunlardan Təbriz, Ərdəbil, Əhər, Bərdə, Gəncə, Şamaxı, Naxçıvan, Şəki müxtəlif vaxtlarda feodal dövlətlərin və ya vilayət hakiminin paytaxtı olmuşdur.

Adları çəkilən paytaxt şəhərləri eyni zamanda iri mədəniyyət və ticarət mərkəzləri idi. Sənətkarlıq sahəsində ixtisaslaşmanın sürətlənməsi, peşələrin çoxalması, yerli sənətkarlar tərəfindən müxtəlif çeşiddə və formada məmulatların istehsalı iri şəhərlərdə böyük bazarların yaranmasına səbəb olurdu.

Dərbənd – iki adı var. Dəmir qapı və Babül-Əb-Vab. Bir rəvayətə görə Makedoniyalı İskəndər tərəfindən salınıb. Lakin daha inandırıcı Xosrov Nuşirəvan tərəfindən inşa olunmuşdur. Məqsəd xəzərlərə qarşı müdafiə səddinin yaradılması idi. «Dərbəndnamədə» şəhər haqqında müxtəlif rəvayətlər qeyd olunur.

Ərəb müəlliflərindən Əl-Müqəddəsi, Məsudi, Dərbənd və onun çeşidli-qapıları haqqında məlumat verir. Dərbəndin Şimalında paytaxtı Səməndər (Tarxu) olan Xəzər (Curcan) xaqanlığı yerləşirdi. Yaqut Həməvi və Övliyyə Çələbi şəhərin qapıları və oradakı heykəllər haqqında maraqlı məlumat verirlər.

Azərbaycan orta əsrlərdə dünyada ipəkçiliyin əsas vətənlərindən biri idi. Şəkidə, Şirvanda, Bərdədə hazırlanan xam ipəyə, ondan hazırlanmış parçalara böyük maraq vardı. Azərbaycandan dünya bazarına çıxarılan mallar içərisində pambıq-parçalar və boyaq maqqəsinin adları çəkilir.

IX-XI əsrlərdə Azərbaycanda feodal münasibətlərinin inkişafı və kifayət qədər möhkəmlənməsi sayəsində feodalların və kəndlilərin formalaşması sabitləşdi. Cəmiyyətin ən böyük sinfi olan kəndlilər iki hissədən ibarət idi. 1-cisi. Uluc adlanan – asılı kəndlilər, 2-cisi, dağ yerlərində yaşayan azad kəndlilər. Uluclar əksəriyyət təşkil edirdi.

Torpaq üzərində aşağıdakı mülkiyyət formaları mövcud idi.

Divani-dövlətə məxsus olan torpaqlar. Buradan gələn gəlir xəzinəyə daxil olurdu.

Əmlakı-Xassə-hökmdara və onun sülaləsinə mənsub olan torpaqlar.

Mülk (Əmlak) – iri feodalların və onların vassallarının əlində olan torpaqlar. Xilafət dövründə mülk sahibləri məlik adlanır və dövlətə xərac deyilən vergi verir.

Geniş yayılmış mülkiyyət formalarından biri-dövlətə göstərdiyi xidmətə görə verilən iqta idi. Bu mülkiyyət irsi xarakter daşımırdı. Şəraitdən və yerindən asılı olaraq «iqta»ya torpaq şəklində, ya da torpaqdan götürülən gəlirin bölüşdürülməsi şəklində tətbiq edilirdi.

Vəqf – məscidlərə müqəddəs yerlərə, ruhani idarələrinə, xeyriyyə cəmiyyətlərinə məxsus torpaqlar. Bu orta əsrlərdə nüfuzlu və toxunulmaz mülkiyyət hesab edilirdi.

İcma – becərmək üçün kənd icmasının istifadəsinə verilən torpaqlar. Kəndlilər torpağı bölür, becərir və xərac adlanan vergini toplayıb dövlətə təhvil verirdilər. Bu forma XX əsrin əvvəllərinə kimi yaşamışdır. Vergilər içərisində ən ağır torpaq vergisi adlanan xaric idi. XI əsrin 60-cı illərinin əvvəllərində Şirvanda, Təbrizdə, Səlmada, Xoyda xalq kütlələrinin feodal zülmünə qarşı baş vermiş çıxışları xəracın ağırlığı ilə bağlı idi.

Cəsur və cəngavər bir şəxs olan Səlcuq oğuzların qınıq tayfasına mənsub idi. Oğuzlar 22-24 türk tayfasını birləşdirirdi. Oğuzların başçısı oğuz xaqan hesab edilir. F.Rəşiddədin, «Oğuznamə» əsərində oğuzlar haqqında bəhs edib. Oğuzlar İslama qədər totemlərə və Şamanizmə sitayiş edirdilər. Oğuzların bir hissəsi Xorosan tərəfdən yaxın Şərq ölkələrinə, digər hissəsi Xəzərin Şimalından keçməklə Şərqi Avropaya və Balkan yarımadasına yayıldı.

Türk tayfasının Azərbaycana növbəti axını XI əsrdə oldu. Səlcuqlar əvvəlki türk tayfalarından fərqli olaraq Şimaldan Dərbənd yolu ilə deyil, cənubdan İran yolu ilə gəlirdilər.

Səlcuqlar IX əsrdə Xəzər dənizi ilə Aral gölü arasındakı ərazidə yerləşirdi. Qəznəvilər dövlətinin başçısı Sultan Mahmud səlcuq başçılarını həbs edərək, səlcuq tayfalarını 1009-cu ildə Xorasanda yerləşdirdi. Səlcuq Toğrul 1038-ci ildə Nişapuru ələ keçirib, özünü Sultan elan etdi. Beləliklə, yaxın və orta Şərqdə ən güclü feodal dövlətlərindən olan Səlcuqilər imperiyasının (1038-1157) əsası qoyuldu. 1040-cı ildə Qəznəvi sultanı Məsuda zərbə endilir, Xorasan tutulur, 1045-ci ildə Həmədan, 1050-ci ildə İsfahan ələ keçirilir. Sonra İran, İraq, Kiçik Asiya,

Suriya, Ərəbistan yarımadası, Ön Qafqaz, bir sözlə Türkdən Aralıq dənizinə, Dərbənddən fars körfəzinə qədər olan əraziləri ələ keçirirlər. 1054-cü ildə onlar təkrar Azərbaycana soxulur, Rəvvadi Vəhsodan, Şəddadi Şavur onların vassal asılığını qəbul edir.

1055-ci ildə Xilafətin paytaxtı Bağdad tutulur. Paytaxt əvvəl Mərv, sonra isə Rey və İsfahan olur. 1071-ci ildə Bizans Səlcuqları müharibədə uduzurlar. Sultan Məlkşahın dövründə (1072-1092) səlcuq imperiyası öznün ən yüksək inkişaf nöqtəsinə çatır. 1088-ci ildə Səlcuqlar Şəddadilərin varlığına son qoyur. Şirvanşahlar da onlara tabe olur.

Məlkşahın oğlu Sultan Səncərin dövründə (1118-1157) Səlcuq imperiyası parçalanır. O sıradan Girman, Konya, Suriya, İraq Səlcuq sultanlığı və kiçik Asiyada bir sıra əmirliklər yaranır. Azərbaycan İraq Sultanlığına daxil idi. Əslində dövləti Azərbaycan Ağabəyləri Şəmsəddin Eldəniz və onun varisləri idarə edirdi.

XII əsrin 20-ci illərində yaranması tarixi Şərait nəticəsində Şirvanşahla dövləti bərpa olunur. Həmin əsrin 30-cu illərində Yaxın və orta Şərqi əzəmətli dövlətlərindən olan Atabəylər dövləti yaranır. Banisi Şəmsəddin Eldəniz idi. O, Sultan II Toğrulun az yaşlı oğlu Arslan şahı atabəy təyin olundu. II Toğrul öləndən sonra Şəmsəddin onun dul qadını Möminə xatunla evlənir. Bu izdivacdən Məhəmməd Cahan Pəhləvan və Qızıl Aslan dünyaya gəldi. Sultan Məsud 1136-cı ildə Arranı iqta şəklində Eldənizə bağışlayıb, onu Bərdəyə yola saldı. Bununla da Azərbaycan Atabəylər dövlətinin əsası qoyulur.

Tədqiqatçılar bu dövlətin və onu idarə edən sülalənin tarixini təşəkkül (1136-1160), çiçəklənmə (1161-1191) və tənəzzül (1191-1225) dövrünə bölürlər. Bu dövlət Xarəzəmşah Cəlalədinin Azərbaycana hücumu zamanı süqut etdi. Eldəniz Səlcuq sultanları arasında gedən mübarizədən istifadə edərək 1160-cı ildə 20 min süvari ilə Həmədana daxil oldu, Arslan şahı Sultan taxtına əyləşdirdi. Öz oğlunu – Qızıl Arslanı Sultan ordusunun baş sərkərdəsi təyin etdi. Təbriz və Naxçıvan Azərbaycan Atabəylər dövlətinin paytaxtı oldu. Səlcuq sultanlarının əsas paytaxtı

Həmədən şəhəri idi. Eldəniz Qum, Qəzvin, Ərdəbil, Marağa, Girman əyalətlərinin hakimləri Azərbaycan Ağabəylərindən asılı vəziyyətə düşdülər.

Eldənizin xarici siyasətində gürcü hakimi III Georgi ilə müharibələr mühüm yer tutur. Mənbələrdə Eldənizin 1174-cü ildə gürcülər üzərindəki qələbəsi xüsusi qeyd olunur. 1175-ci ildə Şəmsəddin Eldəniz Naxçıvanda vəfat etdi. Möminə xatun ondan bir ay əvvəl ölmüşdür. Hakimiyyətə Eldənizin böyük oğlu məhəmməd Cahan Pəhləvan (1175-1186) gəldi. Onun dövründə dövlət iqtisadi və siyasi cəhətdən möhkəmləndi. Xarəzmşah və gürcü çarı onunla hesablaşmağa məcbur oldu. Misir və Suriyanın hakimi Səlahəddin Yusiflə münaqişəli vəziyyət dinc yolla Cahan şahın xeyrinə həll olundu. Cahan şah 1186-cı il martın 23-də vəfat etdi.

Qızıl Arslan (1186-1191) Sultan Toğrulu oğlu Məlikşahla birlikdə ələ keçirdi. Gəncədə Qızıl Arslan Nizami Gəncəvi ilə görüşdü. Şahı «Xosrov və Şirin» poemasını sənətkara oxudu. 1191-ci ildə evləndiyi qardaşının dul qadını İncə xatunun əli ələ yatağında öldürüldü. İncə xatun sonra III Toğrulla kəbin kəsdirdi. Onu da zəhərləmək istədi. Lakin Toğrul bundan bundan xəbər tutub zəhəri İncə xatunun özünə içirdib öldürdü. Atabəylər dövləti hökmdar Atabəy Özbəyin (1210-1225) zamanında 1225-ci ildə Xarəzmşah Cəlaləddinin hücumları ilə süqut etdi.

İdrarəetmə- Sultan, vəzir və hacib (xüsusi xidmət orqanı)

Tuğrayı (Valinin dəftərxana rəisi), sahibi divan (hərbi idarə)

Atabəylər dövlətinin hökmdarları:

1. Şəmsəddin Eldəniz (1136-1175).

2. Cahan Pəhləvan (1175-1186).

3. Qızıl Arslan (1186-1191).

4. Əubəkr (1191-1210).

5. Özbək (1210-1225).

Mövzu 8. Azərbaycan monqol yürüşləri dövründə

XIII əsrin əvvəllərində mərkəzi Asiyada güclü hərbi qüdrətə malik olmuş monqol dövlətinin yaranması və onun qonşu ölkələrə yürüşü bu ölkələri təhlükə qarşısında qoydu. Vahid monqol dövlətinin banisi məşhur sərkərdə Çingiz xan (təqribən 1155-1227) olub. Əsl adı Temuçin idi. 1206-cı ildə onun Onon çayı sahilində monqol noyonlarının qurultayında Temuçin böyük xan seçilmişdir. Qonşu ölkələrdə hökm sürən feodal pərakəndəliyi Çingiz xanın işğalçılıq planlarının həyata keçməsi üçün əlverişli şərait yaratdı.

Monqol yürüşləri ərəfəsində Azərbaycan daxili və xarici vəziyyəti gərgin və acınacaqlı idi. Ölkənin şərq sərhədlərində mövcud olan Xarəzmşahlar dövləti daxilən möhkəm əsaslar üzərində qurulmadığı üçün iqtisadi və hərbi qüdrətə malik deyildi. Xalq kütlələrinin və ayrı-ayrı feodal qruplarının dəstəyini qazana bilməyən Xarəzmşahlar dövləti monqollara qarşı mübarizə apara bilmədi. Bu sülalənin ən görkəmli hökmdarı II Məhəmməd Əlaəddinin (1200-1220) dövründə İran, Azərbaycan, Əfqanıstan, Orta Asiyanın çox hissəsi Xarəzmə tabe idi. O, 1220-ci ildə Çingiz xanla qəti döyüşə girməkdən qorxaraq ölkədən qaçmış, Xəzər dənizindəki adalardan birində həlak olmuşdur.

Monqol yürüşləri ərəfəsində Azərbaycan ərazisində vahid mərkəzləşmiş dövlət yox idi. Və burada feodal pərakəndəliyi hökm sürürdü. Azərbaycanda Eldənizlər (yaxud Atabəylər) dövləti və Şirvanşahlar dövləti mövcud idi. Marağada isə Rəvvadilər nəslindən olan yerli Ağsungurilər sülaləsi (1108-1227) hökmranlıq edirdi.

XII əsrin sonunda Eldənizlər dövləti əvvəlki qüdrətini itirdi. Atabəylər ailəsinin ayrı-ayrı üzvləri arasında hakimiyyət uğrunda şiddətli mübarizə gedirdi. Atabəy

Əbubəkr (1192-1210) yalnız Azərbaycanda (Şirvan və Marağa istisna olmaqla) hakimiyyət sürürdü. Atabəylərin son nümayəndəsi özbək (1210-1225) feodal qrupların əlində oyuncağa çevrildi.

Qonşu ölkələrdə mövcud olan şəraitdən yararlanan Çingiz xan 1211-ci ildə Şimali Çin, 1215-ci ildə Pekin və Şərqi Türkünstanı ələ keçirdi. (1219-cu ildə monqollar Xarəzm dövləti ərazisinə basqın etdilər). 1219-cu ildə monqollar Xarəzm dövləti ərazisinə basqın etdilər. Monqol hücumlarına ciddi müqavimət göstərə bilməyən Xarəzmşah Məhəmməd və onun oğlu Cəlaləddin İrana qaçdılar. Xorasan və İraqı-Əcəm qarət olundu. Azərbaycan üzərinə yürüşə hazırlıq başladı. Monqollar Azərbaycana ilk dəfə 1220-ci ildə yürüş etdilər. Sərkərdələr Cəbə və Subutay Zəncanı, Ərdəbil, Sərabı talan edərək Təbrizə yaxınlaşdılar. Monqollar böyük xərac aldıqdan sonra qışlamaq üçün Muğana yollandılar və oradan Gürcüstana basqın etdilər. 1221-ci ilin əvvəllərində monqollar yenidən Təbrizə döndülər. Şəhər hakimi Şəmsəddin Tuğrayı xərac verməklə şəhəri qarətdən xilas edə bildi. Bundan sonra monqollar qəflətən Marağa üzərinə yürüş etdilər. Şəhər hakimi olan qadın Ruyendec qalasında gizləndi. Düşmənlər divardağıdan qurğuların köməyi ilə Marağaya soxuldular. Əhaliyə qanlı divan tutdular. Monqollar Marağada ikən Həmədanda xalq üsyanı baş verdi. Üsyan qəddarlıqla yatırıldıqdan sonra, Ərdəbil şəhəri ələ keçirildi. Qoşun Ərdəbil istiqamətində Təbrizə üçüncü dəfə hücum etdi. Atabəy Özbək düşmənin şəhərə yaxınlaşdığını eşidib Naxçıvana qaçdı. Monqollar Şahəddin Tuğrayinin başçılığı ilə Təbrizin ciddi mübarizəyə hazır olduğunu görüb açıq döyüşə girməkdən çəkildilər və yenidən xərac almaqla kifayətləndilər.

Monqollar Sərab şəhərini zəbt etdikdən sonra Beyləqana tərəf yönəldilər. Amansız və qanlı döyüşdən sonra Beyləqanı zəbt edildi və əhaliyə qanlı divan tutuldu. Güclü qarətdən sonra Beyləqana od vurub yandıran monqollar şəhər əhalisindən xərac alıb Gürcüstana getdilər və oradan qayıdıb Şirvana soxuldular. Şamaxı düşməne mərdliklə müqavimət göstərdi. Mühasirə nərdivanları və meyidlərdən düzəldilmiş qalaqlar üzərinə çıxıb şəhərə od yağdıran düşmən üç gün

şamaxılıların iradəsini qıra bilmədi. Lakin sayca üstün olan monqollar şəhəri ələ keçirə bildilər. İbn əl-Əsirin ifadəsi ilə desək «şəhərdə əhalinin kökü kəsildi».

Dərbənd keçidindən getməyin çətinliyini anlayın monqollar hiyləgərliyə əl atdılar, danışıqlar üçün Şirvanşaha xəbər göndərdilər. Şirvanşah təklifi qəbul edib 10 nəfərlik elçi heyəti göndərdi. Monqollar diplomatik əxlaqa sığışmayan hərəkət edərək elçinin birini öldürüb, qalanları məcbur etdilər ki, onları gizli yollarla Dərbənddən Şimala keçirsinlər. Beləliklə monqol qoşunları 1222-ci ildə Azərbaycan ərazisini tərk edərək Monqolustana qayıtdılar. Monqolların ilk yürüşləri Azərbaycanın ictimai-iqtisadi siyasi və mədəni həyatına böyük zərbə vurdu. Ərəb müəllifi İbn əl-Əsir yazır ki, «tatarlar Beyləqanı qarət edib dağıtdıqdan sonra Gəncəyə doğru hərəkət etdilər. Ancaq tatarlar ora əhalisinin çoxluğunu, şücaətini, gürcülərlə olan müharibədə kişilik və qoçaqlıq göstərmiş olduqlarını və bu şəhərin olduqca möhkəmliyini bildikləri üçün oraya yaxın gedə bilmədilər. Şəhər əhalisinin xərac almaqla kifayətləndilər. İbn əl-Əsir «Əl-Kamil-Fit tarix» əsərində monqol vəhşiliyini bütün çılpahlığı ilə təsvir edərək yazır: «Kaş annam məni doğmamış olaydı, yaxud mən bu hadisədən əvvəl ölmüş və tamamilə unudulmuş olaydım. «Allah-Təala dünyanı yaratdığı zamandan indiyə qədər dünya bir belə bəlaya düşər olmuşdür».

«Hamilə arvadların qarnını yarıb çağalarını da çıxarıb öldürürdülər». (Erməni vandalizm idə necə də səsləşir).

İqtisadi və siyasi qüdrətini itirmiş Eldənizlər dövləti ölkədə vəziyyəti nizama salmaq iqtidarını deyildi. Azərbaycanda yaranmış ağır vəziyyət yeni istilacıların həmlələri üçün imkan yaratdı. 1223-cü ildə qıpçaq dəstələri Şimali Qafqaz çöllərindən keçərək Dərbəndə gəldilər və buradan Azərbaycana soxuldular. Onlar Şirvanı qarət edərək Qəbələ və Gəncəyə tərəf irəlilədilər. Əvvəlcə onlar Gəncə hakimindən yaşamaq üçün torpaq istədilər, lakin sonra yerli əhaliyə əzab verməyə başladılar. Qıpçaqlara qarşı Arran Şirvan, Gürcüstan və Dağıstan əhalisi arasında ittifaq yarandı və nəticədə qıpçaq dəstələri məğlub edildilər. Lakin Azərbaycanın

ağır vəziyyətindən istifadə edən gürcü feodalları 1225-ci ildə Gəncəyə hücum edib, şəhəri qarət etdilər.

1221-ci ildə Çingiz xana məğlub olaraq Hindistana qaçan Xarəzmşah Cəlaləddin 1225-ci ildə Azərbaycana yürüş etdi. Monqolların orta Asiyaya hücumu nəticəsində hakimiyyətdən məhrum olmuş Cəlaləddin İrani və qonşu ölkələri zəbt etməyi qərara aldı. Marağanı ələ keçirən Cəlaləddin əhalini öz tərəfinə cəlb etmək üçün şəhərdə bərpa işləri apardı. Sonra Təbrizə yönəldi. Atabəy Özbək ailəsini də şəhərdə qoyub Gəncəyə qaçdı. Sonra isə Əlincə qalasına gedərək orada vəfat etdi. Onun ölümü ilə (1225) Azərbaycanda Eldənizlər dövləti süqut etdi.

Təbriz 7 gün Cəlaləddinə müqavimət göstərdi. İyulun 25-də şəhər ələ keçirildi. Nizaməddin Tuğrayı şəhər rəisi təyin olundu.

Sonra Gəncə şəhəri Cəlaləddin sərkərdəsi Urxana təslim olundu. Beyləqan, Şəmkir ələ keçirildi. Tezliklə Azərbaycanın başqa əraziləri də Cəlaləddinin əlinə keçdi. Ağsunqurilər dövləti süqut etdi. Şirvanşahlar isə ildə yüz min dinar xərac vermək şərti ilə Cəlaləddinin hökmranlığını qəbul etməli oldular. Azərbaycanın Cəlaləddin tərəfindən zəbt edilməsindən sonra Gürcüstanın bir hissəsi qarət olundu.

Azərbaycanın idarəsi Cəlaləddinin vəziri Şərəf əl Mülkün ixtiyarına verildi. Onun Təbrizdə qeyri-qanuni vergilər toplanması şəhər əhalisinin narazılığına səbəb oldu. Cəlaləddin Təbrizə qayıtdı. Şəmsəddin Tuğrayı zindana salındı, Nizaməddin Tuğrayı isə edam edildi. Lakin tezliklə Şəmsəddin həbsdən azad edilib, öz malikanəsinə sahib oldu.

Cəlaləddin İraqda səfərdə olarkən Təbrizdə bir qrup Atabəylər dövlətini bərpa etməyə cəld göstərdi, lakin məğlub oldular.

Təbrizdə Xarəzmşahlara qarşı Məhəmməd İbn Bəşir Garbəyin başçılığı ilə üsyan qalxdı. Xalq hərəkatı bütün Azərbayanı bürüdü. Cəlaləddinə qarşı baş vermiş 1231-ci il Gəncə üsyanı xalq hərəkatının ən yüksək zirvəsi oldu. Sənətkar Bəndərin başçılığı ilə gəncəlilər şəhərdəki qarnizonunu məhv etdilər. Cəlaləddin

dəfələrlə üsyançılarla danışığa cəhd etdi, lakin buna nail ola bilmədi. Qanlı döyüşdən sonra üsyançılar məğlub oldu. 30 nəfər asi edam edildi. Bəndər isə tikə-tikə doğrandı. Azərbaycan Xoy, Mərənd, Naxçıvan və digər şəhərlərində də Xarəzmşah Cəlaləddinə qarşı üsyanlar qalxdı, hərəkət geniş vüsət aldı.

Monqolların barışmaz düşməni kimi şöhrət tapmış Cəlaləddin siyasi vəziyyətdən səmərəli istifadə edə bilmədi. Monqollara qarşı mübarizədə qonşu ölkələrinin qüvvələrini birləşdirmək əvəzinə, onlarla müharibə aparan Cəlaləddin onları daha da zəiflətdi və beləliklə, Azərbaycanın və qonşu ölkələrin monqollar tərəfindən zəbt olunması üçün əlverişli şərait yaratdı. Cəlaləddin İsfahana gedərkən Kürdüstanda yaxalanmış, 1231-ci il avqustun ortalarında bir kürd tərəfindən öldürülmüşdür. Monqollar 1231-ci ildə Çormaqunun başçılığı ilə Rey və Həmədan şəhərlərini zəbt edib, 1231-ci ildə ikinci dəfə Azərbaycana soxuldular. Marağa şəhəri düşməyə ciddi müqavimət göstərdi. Sonra Təbriz şəhəri mühasirəyə alındı. Şəhər əyanları danışıqlar yolu ilə Təbrizi növbəti qırğından xilas etdilər. Ən qiymətli sənətkarlar Qaraqoruma aparıldı.

Monqollar buradan Gəncəyə səmt aldı. Əhalinin müqaviməti elə güclü idi ki, işğalçılar qala divarlarını dağıtdıqdan sonra belə bir həftə şəhərə girməyə cürət etmədilər. Uzun mübarizədən sonra 1235-ci ildə Gəncəni zəbt edən düşmənlər əhaliyə qanlı divan tutdular. Gəncə 4 il ərzində xaraba vəziyyətdə qaldı.

Şəmkir işğalçılara ciddi müqavimət göstərdi. Bakı və Tovuz ələ keçirildi. 1239-cu ildə Dərbənd şəhərinin zəbt olunması ilə bütün Azərbaycan monqollar tərəfindən istila olundu.

İlk yürüşdən fərqli olaraq monqolların ikinci yürüşündə əsas məqsəd zəbt edilmiş ölkələrdə möhkəmlənmək idi. Odur ki, onlar qələbə əldə etdikdən sonra Monqolustana qayıtmadılar, Cənubi Qafqazda və İrandav məskunlaşdılar.

Azərbaycan və ümumiyyətlə Cənubi Qafqaz ərazisi 1239-1256-cı illərdə Ali Monqol Xaqanlığının təyin etdiyi canişinlər tərəfindən idarə olunurdu. Arğun ağa Xorasan, İraqi-Əcəm, Azərbaycan (Şirvan da daxil olmaqla), Gürcüstan, Ermənistan, Zur və Kirmana canişin təyin olundu. Onun siyasətinin əsas

mahiyyəti yerli feodalların (vassalların) köçəri monqol əyanlarından asılılığını getdikcə gücləndirməkdən ibarət idi.

Mövzu 9. Azərbaycan Hülakilər dövlətinin tərkibində. Azərbaycan Cəlarilər və Teymurun hakimiyyəti dövründə.

Monqol xaqanlığının Ön Asiyanı, Cənubi Qafqazı və Kiçik Asiyanı ələ keçirməsinə baxmayaraq, XIII əsrin ortalarında həmin vilayətlərdə bir sıra feodal malikanələri hələ də müstəqilliyini itirməmişdir. Ali monqol xaqanı Munke istilaları davam etmək üçün 1253-cü ildə ön Asiyaya qoşun göndərdi. Munkenin qardaşı Hülaku Xanın başçılıq etdiyi bu yürüşdə əsas məqsəd İranın, İraqi-Ərəbin, Suriya və digər vilayətlərin müstəqil fəaliyyət göstərən hakimlərini itaətə gətirməkdən ibarət idi. 1256-cı ildə Şimali-İranda İsmayillilərin Ələmut hökmranlığını süquta uğratdı. Paytaxtı mərkəzi İranda yerləşən Ələmut qalası olan İsmayillilər dövləti 1090-cı ildə yaradılmışdır. Bu dövlətin ərazisinə İran və Suriyanın bir sıra torpaqları daxil idi. Dövlətin banisi. Həsən Səbbah (1090-1124) olub.

1257-ci ildə Azərbaycan tabe edildi. 1258-ci ilin fevralında Hülaku Bağdadı ələ keçirdi və 500 ildən artıq mövcud olmuş Abbasilər xilafətinə son qoyuldu. Zəbt edilmiş yeni ərazilər hesabına beşinci monqol ulusu – Hülakulavr (Elxanilər) dövləti yaradıldı. Bu dövlət Azərbaycanda (1258-1357) bir əsr fəaliyyət göstərdi.

Hülakular dövləti Yaxın və Orta Şərqdə geniş ərazini əhatə edirdi. Bu dövlətin Yaxın və orta Şərqdə geniş ərazini əhatə edirdi. Bu dövlətin sərhədləri Misirdən Amudəryaya, Hörmüz körfəzindən Dərbəndə qədər uzanırdı. Onun tərkibinə Azərbaycan (İraqi-i-ərəb, İraqi Əcəm, Kirman, Gürcüstan, Kiçik Asiya, Rum (Anadolu tərəflər), Ermənistan, Kürdüstan, Fars, Xuzistan, Xorasan və s. vilayətlər daxil idi. Azərbaycan Hülakular dövlətinin siyasi-inzibati mərkəzinə,

XIII əsrin ortalarında Hülaku xanın hərbi hissələrinin tərkibində Cənubi Qafqaza 20-dən artıq türk-monqol mənşəli qəbilələr – Sulduz Çobani, cəlairi, cığatay, corat, oyrat və s. qəbilələr Azərbaycana gəlib məskunlaşdılar.

Məhəmməd Naxçıvanın məlumatına görə Hülakular dövlətində mühüm sənədlər 3 dildə (ərəb, fars, türk) hər xalqa öz dilində çatdırılırdı.

Monqollar bütpərəstliyi yaymaq məqsədilə İslama qarşı ciddi mübarizə aparırdılar. Onların hakimiyyətinin ilk 30 ili ərzində mərkəzi dövlət aparatında «ölkənin baş qazısı vəzifəsi» rəsmən tanınmalı, vəqf torpaqları müsadirə edildi, islamın dövlət aparatındakı mövqeyi zəiflədi.

Bu işdə xristianlığın, yəhudiliyin, buddizmin, habelə Avropa xristian dövlətləri başçılarının böyük təsiri oldu. Monqol Şahzadələri taxt-tac uğrunda apardıqları mübarizədə bu və ya digər dindən istifadə edir, bu vasitə ilə öz məqsədlərinə nail olmağa çalışırdılar. Məhz bu baxımdan ciddi addım atmış Qazan xan (1295-1304). Hakimiyyətə yiyələnmək naminə uşaqlıqdan itaət etdiyi bütpərəstlikdən üz döndərdi, islama qəbul etdi, onu yenidən dövlət dini elan etdi. Qazan xanın dini islahatı bütpərəstliyin, xristianlığın, digər dinlərin mövqelərini sarsıtdı.

Köçəri feodalların güclənməsi Abaqa xanın (1265-1282) dövründə mərkəzi hakimiyyətə qarşı açıq çıxışlara gətirib çıxardı. Ondan sonra gələn Əhməd xan (1282-1284) narazı feodalların səyi nəticəsində tezliklə hakimiyyətdən devrildi. Arqun ağanın (1284-1291) dövründə Əmir Novruzun başçılığı ilə mərkəzi hakimiyyətə qarşı mübarizə uzun zaman səngimədi. Argunun ölümündən sonra Abaqa xanın oğlu hakimiyyətə gəldi. (1291-1295). Lakin tezliklə hakimiyyətdən uzaqlaşdırıldı. 1295-ci ildə iki Elxan dəyişdirildi. Tezliklə Qazan xan Qarabağda hülakular dövlətinin başçısı elan olundu. Əvvəlcə Arranda Qazan xana sui-qəsd təşkil olundu. Lakin tezliklə üstü açıldı, təşkilatçılar öldürüldü. 1297-98-ci illərdə Azərbaycanın şimalında taycuoğlunun başçılığı ilə Qazan xana qarşı yeni bir qiyam baş verdi. Qazan xan bu çıxışları da yatıra bildi.

Qazan xanın ölümündən sonra hülakular dövlətinin taxtına onun qardaşı Sultan Ulcaytu (1304-1316) çıxdı. Gilan və Herat əraziləri onun dövründə istila olundu.

Lakin Ulcaytudan sonra Elxan elan olunmuş 12 yaşlı Əbu Səidin (1316-1335) dövründə dövlətin idarəsi baş Əmir Çobanın ixtiyarına keçdi. Feodal çəkişmələrindən istifadə edən qonşu dövlətlər Hülakulara qarşı mübarizəyə qalxdılar. Eyni vaxtda həm Xorasan əmiri, həm Misir Sultanı, digər tərəfdən Qızıl Orda xanı hücumu keçdilər. Həm də 1319-cu ildə Gürcüstanda Hülakulara qarşı cisman baş verdi. Lakin Sultan Səidin şücaəti nəticəsində üsyançılar məğlub edildi. 1320-ci ildə Gürcüstanda 1322-ci ildə Rum vilayətində mərkəzi hakimiyyətə qarşı baş vermiş qiyamlar Əmir Çobanın köməyi ilə Əbu Səid yatıra bildi. 1319-1325-ci illərdə Qızıl Orda dövlətinə uğurlu yürüşlər təşkil olundu.

Əbu Səid 1328-ci ildə Çobanilərin nüfuzundan xilas ola bildi, digər feodal – Qiyasəddin Məhəmməd Rəşidinin təsirinə məruz qaldı. 1335-ci ildə Qızıl Ordaxanı Özbək Hülakulara hücum etdi, lakin tezliklə dəf olundu. 1335-ci ildə Əbu Səid öldürüldükdən sonra, Elxanilər dövləti tənəzzülə uğrayıb parçalandı. Azərbaycan uğrunda Qızıl orda xanlarının Hülakularla uzunmüddətli mübarizəsi davam edir.

Monqol-türk feodalları (xüsusilə Cəlairilər, Çobanilər və Xorasan əmirləri arasında gedən müharibələr, monqollar tərəfindən əsarət altına alınmış xalqların azadlıq mübarizəsi və vaxtaşırı baş verən xarici hücumlar Hülakular dövlətinin XIV əsrin 40-cı illərinə yaxın öz valideyni itirməsinə səbəb oldu. Ərəb səyyahı İbn Bəttutənin məlumatına görə Hülakular dövlətinin 10-a yaxın hissəyə parçalandığı məlum olur.

Çobani feodalları 1338-1357-ci illərdəki fəaliyyətləri dövründə müstəqil dövləti təsis etmədilər, ancaq Hülakular dövlətinin müdafiəsi bayrağı altında mübarizə apardılar. Şərq dövlətlərində səltənət rəmzi olan sikkə zərbi və xütbə oxunuşu mərasimi, Hülaku Şahzadələri adından həyata keçirilirdi. Həm də çobanilər real hakimiyyətə sahib olsalar da, qonşu dövlətlər tərəfindən müstəqil, tam hüquqlu dövlətin hökmdarları kimi tanınmadılar. Elxanilər dövləti daxilində yaranmış acınacaqlı durumdan yararlanan Qızıl Orda xanı Canı bəy (1340-1357) yerli feodallarla əlaqəyə girdi, Təbrizə daxil olaraq Çobani Əmiri Məlik Əşrəfi öldürdü, bununla da Hülakular dövləti süqut etdi. Azərbaycan müvəqqəti olaraq

Qızıl Orda dövlətinə tabe edildi. Lakin Canı bəyin oğlu Bərdibəy atasının xəstəliyi eşidib Qızıl orda dövlətinə qayıtdı. Çobani Əmiri Əkicugu 1358-ci ilin oktyabrında məğlub edən Cəlairi Sultan Uveys Azərbaycanda hakimiyyəti ələ keçirdi. Cəlairilər dövlətinin ərazisi Azərbaycan, İraq-i-Ərəb, İraq-i-Əcəm, Gürcüstan və Ermənistanı əhatə edirdi.

Sultan Üveysdən sonra Sultan Hüseyn (1374-1392) hakimiyyətə gəlir. Sultan Əhməd öz qardaşı Sultan Hüseyni öldürərək 1410-cu ilə qədər fasilələrlə Azərbaycanda hökmranlıq etdi. Hülakulara məxsus olan dövlət quruluşu və idarə sistemi iki ənənəvi idarə sisteminin – yerli əhaliyə və köçəri monqollara məxsus olan sistemlərin qarşılıqlı təsiri nəticəsində tədricən vahid, təkmilləşmiş, inkişaf etmiş idarə sistemi meydana gəlmişdir.

Ölkənin ali orqanı qurultay hesab olunurdu. Qurultaylar öz vəzifələrinə görə 2 yerə bölünürdü. Böyük qurultay və iclas. Böyük qurultayda mühüm dövlət əhəmiyyətli məsələlər müzakirə olunur, elxanlar seçilir, vilayət hakimləri və mühüm dövlət məmurları təyin olunur, təsərrüfat planları müharibə və sülh məsələləri müzakirə olunurdu. Böyük qurultay ildə bir dəfə çağırılırdı. 3 gündən 1 aya qədər davam edə bilərdi. Dövlətin başçısı Elxanın səlahiyyəti qeyri-məhdud idi. Taxt-taca sahiblik irsi idi. Yeni Elxan – 1). Qurultayda seçilirdi. 2). Yeni Elxan öz sələfinin vəsiyyətinə görə təyin olunurdu. 3). Yeni Elxan zorla hakimiyyətə yiyələnirdi.

Hülakular dövlətinin idarə sistemində ikinci yer Səltənət Naibi tuturdu. O, ölkədəki gerçək vəziyyət barədə Elxana məlumat verirdi. Üçüncü yeri ölkənin baş əmiri tuturdu. Baş əmir dövlətin 4 əsas əmirindən seçilir və elxan tərəfindən təsdiq olunurdu. Ali hərbi vəzifələr – inaq, bukavul, tavaçi, yasavul, bəlarquçi, bəxşi və s. mövcud idi.

Azərbaycanda mülki idarə divan sistemi üzrə aparılırdı. Mərkəzi divanlar – vəzirlər tərəfindən idarə olunurdu. Mərkəzi dövlət aparatında mövcud olan 20-dən çox divanını mühasibat işləri 7 dəftər əsasında həyata keçirilirdi. Dini işlərin idarəsinə ölkənin baş qazısı cavabdeh idi. Hülakuların ədliyyə sistemi iki böyük

hissəyə ayrılırdı. Şahzadələr, köçəri feodallara, hərbi hissələrə aid mübahisələr Çingiz xanın yasına əsaslanan yargu məhkəmələrində, yerli əhaliyə aid mübahisələr isə şəriət məhkəmələrində həll olunurdu. İnzibati vahid kimi ölkə vilayətlərə, vilayətlər tümənlərə bölünürdü. Əhalinin kütəvi şəkildə məhv edilməsi, monqol işğalçıları orta əsrlər ərzində görünməmiş terror və zülm sisteminin tərkib hissəsi olmuşdur. Monqolların birinci və ikinci yürüşləri nəticəsində Ərdəbil, Bərdə, Qərbin, Şərq və b. böyük dağıntılara məruz qaldı. Yalnız Qəzvinlə 40 minədək insan qətlə yetirildi. 1257-ci ilə Beyləqan Hulaki xan tərəfindən yerlə-yeksan edildi.

Monqol yürüşləri Azərbaycanda mövcud olan süni suvarma sistemini dağıtdı. Bu isə əkinçilik məhsulları istehsalının bir neçə dəfə azalmasına səbəb oldu. XIII əsrin sonlarında Azərbaycanda əkin üçün yararlı olan torpaqların yalnız 10 faizi becərilirdi.

Qeyri-müəyyən vergi sistemi, hökm sürən özbaşınalıq, vilayətlərdəki rəiyyətin bir hissəsini ölkəni tərk etməsinə gətirib çıxarmışdır. Vaxtilə ticarət və sənaye mərkəzləri kimi tanınan şəhərlər iflasa uğradı. Bəzi şəhərlər (Təbriz, Bakı və s.), dağlıq və dağətəyi ərazilərin bir hissəsi monqol yürüşlərinə, talanlarına məruz qalmamışdır.

Təbriz və onun ətrafında suvarma şəbəkəsi xeyli genişləndirildi. Taxılçılıq əkinçilik əsas sahəsi idi. Təbriz, Mağara, Ərdəbil, Güstəfi, Talış vilayətlərinə siltik əkilmiş sahələr var idi. Ehtimala görə bu dövrdə Təbrizin əhalisi I milyona yaxın olmuşdur.

Avropa səyyahı Rahib Xurden –de Selerak XIV əsrin əvvəllərində Azərbaycanda olmuş Təbrizdə 200 min ev olduğunu qeyd etmişdir. Təkcə F.Rəşidəddinin əsasını qoyduğu Rəb-i Rəşididə 24 karvansara, 1500 dükan, 7 min tələbəsi və 4500 müəllimi olan tədris müəssisəsi fəaliyyət göstərirdi. Lakin F.Rəşidəddin edam edildikdən sonra (1318) bu şəhər 1336-cı ildə qəzəblənmiş kütlə tərəfindən talan edilib viran qoyuldu.

1321-ci ildə Təbrizə gəlmiş italyalı o dorik Perdeno belə yazır: «Təbriz sahanə şəhərdir, yer üzündə elə mal tapılmaz ki, Təbriz anbarlarında həmin maldan olmasın. Təbrizdə yaşayan xristianlar mənə dedilər ki, Şahın bu şəhərdən əldə etdiyi gəlir Transa kralının Fransadan əldə etdiyi gəlirdən çoxdur».Pambıqçılıq Naxçıvan, Azad, Beyləqan Kür çayının aşağı çıxarında yerləşən bölgələrdə inkişaf etmişdir.

Heyvandarlıq və atçılıq yetişdirilməsi genişlənmişdir. Markı Polo yazırdı ki, «burada xeyli əla at vardır, bu atlar Hindistana satılmaq üçün aparılır, onlar çox bahadır».XIII-XIV əsrlərdə Yaxın və orta Şərq ölkələrində torpaq mülkiyyətinin aşağıdakı formaları mövcud idi.

1) Dövlət torpaqları – Divani. 2) Hakim Sulaloza məxsus olan torpaq mülkləri-xassə, Hülakilər dövründə isə inci, xass inci. 3) Mülklər. 4)Dini idarələrə və xeyriyyə təşkilatlarına məxsus olan Vəqf torpaqları. 5) İqta torpaqları (Dövlətə qulluq müqabilində verilmiş, çox zaman irsi Səciyyə de- Siyan torpaq sahələri. 6. Camaat – icma torpaqları 100000 (yüz min) sənətkar əir saxlanılırdı. Gənc əsirlərdən köməkçi hərbi hissələr təşkil olunur, yeri gəldikdə ordunun əlində istifadə olunurdu.

Təsərrüfatda kəndi əməyinin əvəzinə qul əməyindən istifadə olunması iqtisadi tənəzzülə gətirib çıxardı. Ölkədə vergi verən əhalinin sayını dəqiqləşdirmək üçün 1254-cü ildə boyasından 60 yaşınadək bütün kişilər siyahıya alınmışdır. Monqollar 40-dan yuxarı vergi qoymuşdular. Gəncəli Kirakosun yazdığına görə vergi verə bilməyənlərin oğul və qızları əlindən alırdılar. Həmdullah Qəzvini yazır ki, əvvəllər öz gözəlliyi ilə məşhur olan bu yerlər, indi yararsız hala düşmüş, qurda, tülküyə məskən, bayquşa, kəlkəsə vətən olmuşdur».

Monqol yürülərinin onların siyasətinin ləngidici təsirinə baxmayaraq mədəniyyət inkişaf edirdi. Bu dövrdə Azərbaycan Şərfin ən mühüm mədəni mərkəzlərdən biri olaraq qalmaqda idi. Bu dövrdə övhədi Maragin (1275-1338). «Dəhnamə Zülfüqar Şirvaninin şeirləri meydana gəldi.

1233-cü ildə şair Əlinin «Qişeyi-Yusif» əsəri, XIII-XIV əsrlər astanasında isə İzzəddin Həsənoğlunun «Divani» türk dilində yazıldı və Şərqdə böyük böyük tapdı. Həmin əsrlərdə Mustafa Zərinin, «Yusif və Züleyxa», Suli Tədqihin, Yusif və Züleyxa», adlı poemaları meydana gəldi. Türk dilinin izahlı lüğətləri tərtib olundu.

Azərbaycan müxtəlif şəhərlərində möhtəşəm memarlıq abidələri yaradıldı. Qazan xan Təbrizdə Şənbi-Qəzanə adlı saray və came, rəbi rəsibi məhəllələri, Ərk qalası, Təbrizdə Əlişah məscidi, Hülaki Suleyman xan tərəfindən Sultaniyyə şəhəri tikildi. Hulaki xan Marağada, Qazan xan Təbrizdəki Camedə dəfn olunmuşdur. Həmçinin Muğanda Mahmudabad şəhəri, Abşeronda Mərdəkan, Ramana və Nardaran qalaları, Naxçıvanda Qarabağlar kəndində məqbərələr, Urmiyada (1227), Mərəddə (1331) əzəmətli məscidlər inşa olundu.

Zeynaləddin Şirvani, Mahmud İbn Maqsud, Əbdül Mömin Təbrizi və b. Azərbaycan və bütün Şərqdə şöhrət tapdılar. Azərbaycanda astronomiya, tibb, fəlsəfə üzrə əhəmiyyətli kəşflər edildi. Görkəmli alim N. Tusinin rəhbərliyi ilə 1259-cu açılmış Marağa rəsədxanası və eləcə də XIV əsrin əvvəllərində Şamqazanda tikilmiş rəsədxana Şərqdə astronomiya elminin mərkəzinə çevrildi.

Azərbaycanın məşhur riyaziyyatçısı «Risalət ye-hesab» əsərinin müəllifi Übeyd Təbrizi və görkəmli filosof Şəddəddin Mahmud Şəbistəri (1252-1320-ci illər) çalışdıqları elm sahələrində tanındılar. M. Şəbüstərinin «Sirlər gülşəni», «Şəhadətnamə» əsərləri dövrün qiymətli fəlsəfi əsərləri sırasına daxil olundu.

Tibb sahəsində Mahmud İbn İlyas və Təzbillah Rəşidəddin kimi alimlər var idi. Azərbaycan musiqisi Səfiəddin Urməyib və Əbdülqadir Marayinin fəaliyyətləri nəticəsində inkişaf edərək daha da zənginləşdi. Fələk Ala-i Təbrizinin mühasibata aid, «Şəhadətnamə» və Qanun əs-səadət» əsərləri yazıldı. Fəzlullah Rəşidəddinin «Came ət-təvarix, Abdullah Kaşaninin Tarix-ylcaytı», Abdullah Şirvaninin «Tarixi Vəssaf», Həmdullah və Zeynəddin Qəzvinilərin (ata-oğul) Azərbaycan tarixi ilə bağlı əsərləri meydana çıxdı. Azərbaycan alimlərindən Əhməd Təbrizi, Əbubəkir Əl Əhəri və Məhəmməd Naxçıvanın (1292-1370), Dəstur əl-katib fi təyin

əl martib) öz tarixi əsərləri ilə məşhurlaşdılar. H.Qəzvinin həm də coğrafiyaya Aid Nüzhəd əl-qülubə (1340) əsərlərini yazdı.

Azərbaycan Cəlairilər və Teymurilərin hakimiyyəti dövründə

Çobanilər əmir Çoban edam edildikdən sonra Rumda Qarahisar qalasında cəmləşmişdilər. 1338-ci ildə Çobanın nəvəsi Şeyx Həsən Çobani (Kiçik Həsən) əsas rəqibi Şeyx Həsən Cəlaryə (Böyük Həsən) qalib gəlib, Əbu Səidin bacısı Satibəyxatın, sonra isə Süleyman xanı padşah elan etdi və dövləti onların adından idarə etməyə başladı. Beləliklə, Azərbaycan Çobani feodallarının əlinə keçdi. 1344-cü ildə Həsən Çobani öldürüldü və onun yerini qardaşı Məlik Əşrəf tutdu.

Məlik Əşrəfin öldürülməsi ilə Çobanilərin Hülakü dövlətinin mühafizəsi uğrunda apardığı mübarizəyə son qoyuldu və Hülakü dövlətinin mühafizəsi uğrunda apardığı mübarizəyə son qoyuldu və Hülakü dövləti 1357-ci ildə süqut etdi. Şeyx Üveysdən sonra hakimiyyətə gələn oğlu Sultan Hüseyinin (1374-1382) dövründə ölkədə feodal pərakəndəliyi gücləndi, mərkəzi hakimiyyətə qarşı çıxışlar artdı. Şəhzaə Sultan Əhməd 1382-ci ildə qardaşı Sultan Hüseyini öldürərək taxta-taca sahib oldu. Sultan Əhməd fəislələrlə 1410-cu ilədək hakimiyyətdə qaldı.

Əmir Teymur Azərbaycana 3 dəfə yürüş etmişdir: 1386, 1392 və 1399-cu illər. Teymur 1385-ci ildə Azərbaycana daxil oldu, lakin Mərkəzi Asiyada baş vermiş hadisələrlə əlaqədar geri qayıtdı. Sultan Əhməd bu zaman Bağdada çəkilmişdi. Əlverişli vəziyyətdən istifadə edən Toxtamış 1385-ci ildə Dərbənddən Şirvana daxil oldu və Təbrizə çatdı. Amma şəhərə girmək mümkün olmadı. Toxtamışın qoşunu Təbrizdən sonra Marağanı tutdu və Təbrizə qayıtdı. Azərbaycan 1386-cı ilin baharında Teymurun hücumlarına məruz qaldı. 1387-ci ildə Toxtamışın dəstələri Dərbənddən Azərbaycana soxuldu. 1387-1392-ci illərdə Təbrizə 17 dəfə hücum edildi və nəticədə şəhər bir feodal qrupundan digərinin əlinə keçdi. Nəhayət 1392-

ci ildə Teymur ikinci dəfə Azərbaycana gəldi və Təbrizə daxil oldu. Teymur 1395-ci ildə Dərbənddən Qızıl Orduya yürüş edərək Terek çayı sahilində rəqibinə güclü zərbə endirdi və oradan Səmərqəndə qayıtdı. Teymur Əlincəyə dəfələrlə (1387,1393,1397-ci illərdə) yürüş etmiş və heç birində qələbə əldə edə bilməmişdi. 14 il Əlincə qalasına yürüş etmişdir (1387-1400). 14 ildən sonra Əlincə qalasını ələ keçirmişdir.

Əlincə qalası istisna olmaqla, bütün Azərbaycanı Teymurilər zəbt etmişdilər. Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda baş vermiş hadisələrdən narahat olan Teymur 1399-cu ildə üçüncü dəfə bu istiqamətə yürüş etdi və Qarabağa gəldi. Bir sıra feodal hakimləri, o cümlədən Şəki hakimi Seydi Əhməd, Şirvanşah İbrahimin himayədarlığı ilə Teynurla ittifaq bağladılar. Bu dövrdə 14 il cəsarətlə müdafiə olunan Əlincə qalası daxili çəkişmələr nəticəsində Teymura tabe oldu. Teymur bir müddətdən sonra Səmərqəndə qayıtmış və 1405-ci ildə vəfat etmişdir. Azərbaycandan Şimala qədər olan əraziləri Miranşahın oğlu Mirzə Ömər tərəfindən idarə olunurdu.

Mövzu 10. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri

Qaraqoyunlu dövləti

Mənşəcə oğuzların Yivə boyundan olan Qaraqoyunlular Yaxın və Orta Şərqi tarixində mühüm rol oynamışdır. Tarixi mənbələr VII əsrdən etibarən onların Azərbaycanda yaşaması haqqında məlumatlar verir. Onlara baharlılar başlıq edirdilər. Əvvəllər Van gölünün Cənubunda məskən salmış qaraqoyunlular XIV əsrin 70-ci illərindən Ərzincan Sivas və Gürcüstanın şimal torpaqlarında möhkəmlənib Ağqoyunlular, Cəlairilər və Teymurilərə qarşı mübarizə aparmışlar. Onların Orta Asiyadan gəlməsini Səlcuqların Yaxın Şərqi köçməsi ilə bağlayırlar. Ehtimal ki, Qaraqoyunlular monqol işğalları dövründə

Azərbaycandan və İrandan qərbə doğru hərəkət etməyə məcbur olmuş, Kiçik Asiya, İraq və Suriyada məskunlaşmışlar.

Qaraqoyunluları təşkil edən əsas tayfalar bunlardır: Baharlı, Sədli, Qaramanlı, Alpout, Duharlı, Cagirli, Hacili, Ağacəri.

Sədli oylağının qədim vətəni Naxçıvan və Sürməli idi. Qaraqoyunlular XIV sonlarında şərqə Anadoluda bəylik yaratmış və onun əsasını qoyan şəxs Bayram Xoca olmuşdur. Onun oğlu Qara Məhəmməd qızını Cəlairi Sultan Əhmədə verərək sülalə əlaqələrini möhkəmlətməmişdir. Qaraqoyunluların hakimiyyətinin möhkəmlənməsində Cəlairi əmirlərinin böyük rolu olmuşdur. Vəziyyətdən istifadə edən Qara Məhəmməd mərkəzi Van şəhəri olan Qaraqoyunlu tayfa ittifaqının əsasını qoyur.

Əvvəlcə o, Cəlairi Şahzadəsi Şeyx Əlini məğlub edir, sonra Mardin hökmdarının qızı ilə evlənərək onunla qohum olur. 1387-ci ildə Teymur Naxçıvandan qaraqoyunlular üzərinə hücum keçir. Qara Məhəmməd Çapaqcur dairəsində sərt keçidləri tutaraq Teymuri qüvvələrini darmadağın edir. 1388-ci ildə o, Təbrizə girir. Qara Məhəmməd və oğlu Bayram 1389-cu ildə Qara Pirşəsən tərəfindən öldürülür. 1392-ci ildə Qara Yusif Pirhəsəni məğlub edir. 1392-ci ildə Teymurilər Van şəhərini qarət etdilər. 1394-cü ildə Cəlairilər və qaraqoyunluların birləşmiş qüvvələri teymurilərə məğlub oldu.

Teymurun ölümündən sonra Cənubi Azərbaycan Teymuri Mirənşahın oğlu Əbubəkr və qardaşı Ömər arasında gedən qanlı toqquşmalar meydanına çevrilmişdir. Qara Yusif Gürcüstan ətrafında, Ərməniyyə və Azərbaycanın cənubunda məskunlaşan yarım köçəri kürd əmirlərini öz ətrafında birləşdirə bildi.

1406-cı il iyulun sonunda Sultan Əhməd və qara Yusif Bağdadı zəbt edib, təcili cənubi Azərbaycana doğru irəlilədilər.

1406-cı il oktyabrın 14-də Qara Yusif Əbubəkri məğlub etdi. Teymurilər qaçmağa üz qoydular. Bu məğlubiyyət onun atası Mirənşaha ağır təsir etdi. 1408-ci il 21 apreldə Təbrizin cənubunda Sədrud adlı yerdə 20 minlik qaraqoyunlu

qoşunu Əbubəkrin teymuri ordusunu darmadağın etdi. Miranşah öldürüldü. Əbubəkr qaçmağa üz qoydu. Bununla da Teymurilərin ayalığına son qoyuldu.

Teymurilər imperiyasının böyük bir hissəsi metropoliyadan ayrılmış və bu ərazidə Azərbaycan Qaraqoyunlu dövləti (1410-1467) yaranmışdır. 1409-cu il payızın başlanğıcında Qara Yusif Təbrizə daxil olmuş, Şəki hakimi Seyid Əhmədə qarşı qoşun göndərmişdir.

1410-cu il avqustun 30-da Təbriz yaxınlığında Əsəd qəsəbəsi kənarındakı döyüşdə keçmiş müttəfiqi Cəlairi Sultan Əhmədi məğlub etmiş Qara Yusif ona hakimiyyətin yeni sülaləyə keçməsinə qanuniləşdirən sənədlərə qol çəkirdi. Belə ki, Sultan Əhməd Qara Yusifin oğlu Pırbudağı öncədən oğulluğa götürmüşdür. Buü məsələni Sultan Əhmədə xatırladan Qara Yusif Azərbaycanın Pırbudağa verilməsi haqqında yarlıq yazdırdı. 1411-ci ildə Qara Yusif Təbrizdə Azərbaycan əyanları və Qaraqoyunlu əmirlərinin məclisində Pırbudağı Sultan elan etdi. Beləliklə, Azərbaycan Qaraqoyunlu dövləti yarandı. Sultan Əhməd edam edildi. Beləliklə, da cəlairilərin hakimiyyətinə son qoyuldu.

Kürdən cənuba doğru uzanan Azərbaycan torpaqları, Ərməniyyə, Kürdüstan, Gürcüstanın bir hissəsi, Qərbi İran, Anadolunun şərq vilayətləri, İraqi-ərəb bu dövlətin tərkibinə daxil edildi. Təbriz dövlətin paytaxtı oldu.

Burada bir məqamı qeyd etmək maraqlıdır. 1410-cu ildə Şirvanşah qoşunu Kəyumərsin başçılığı ilə Təbrizə yaxınlaşdı. Gecə Kəyumərs istirahət edərkən Qara Yusifin kəşfiyyat qrupu tərəfindən əsir götürülür. Qara Yusif onu öldürmür. Atasının tabe olması haqqında onun vasitəsilə məktub göndərir. Şirvanşah I İbrahim oğlunun guya ona xəyanət etməsindən, asanlıqla təslim olmasından şübhələnərək oğlunu edam etdirir.

1412-ci ilin sonunda Kür sahilində Şirvanşah I İbrahim (onun tərəfində Şəki hakimi, Kaxetiya çarı), o biri tərəfdə Qara Yusif, Qarabağın, Muğanın, Naxçıvanın silahlı dəstələri arasında döyüş baş verdi. Şirvanşah və onun müttəfiqləri məğlub oldu. I İbrahim Qara Yusifə tabe oldu. Qara Yusifin qoşunu Şirvanı tərk etdi. 1417-ci ildə Şirvanşah I İbrahim dünyadan köçdü. Onun oğlu I

Xəlilullah (1417-1462). Qaraqoyunlular əleyhinə Teymurun Orta Asiya və İranda hakim olan oğlu Sultan Şahruxla (1466-1447) ittifaqa girir. Şahrux qardaşı Miranşahın qanını almaq üçün 1418 və 1420-ci illərdə Azərbaycana uğursuz yürüş edir. Qara Yusif 1420-ci il noyabrın 17-də Təbrizdə Ucan adlı yerdə xəstələnib öldü. Qara Yusifin əmirləri ordugahdan onun həşini sahibsiz qoyub qaçdılar. Cəsəd 2 gün sonra Təbriz əyanları (Seyid Məhəmməd keçəçi və b.) tərəfindən götürülüb Təbrizə, buradan da Ərcisə gətirilib dəfn olundu.

Heç bir müqavimətə rast gəlməyən Şahrux Azərbaycanı zəbt edir. Qara Yusifin böyük oğlu İskəndər 1421-ci il iyul-avqust aylarında 3 günlük qanlı döyüşdə sayca onlardan 4-5 dəfə çox olan Teymuri Şahruxun qüvvələrinə məğlub oldu. Teymurilərin qoşununda Hindistandan gətirilmiş döyüş filləri də var idi. Ağqoyunlu əmiri Qara Osman da öz qüvvələri ilə Şahruxun tərəfindən vuruşurdu.

Şahruxun Azərbaycana ikinci yürüşü zamanı 1429-cu ildə sentyabrın 17-də Səlməs yaxınlığında Qurd İskəndər arasındakı döyüş sonuncunun məğlubiyyəti ilə başa çatdı. Şahrux İskəndərin qardaşını Əbu Səidi Azərbaycana hakim təyin etdi. Lakin tezliklə İskəndər Əbu Səidi ələ keçirib öldürdü və hakimiyyəti öz əlinə aldı. (1431-1435).1435-ci ildə Şahrux Azərbaycana üçüncü dəfə yürüş etdi və bir il sonra vassallığı qəbul etmək şərti ilə Azərbaycan hökmdarlığını Cahanşaha verdi.

1438-ci ilin baharında Cahanşah bəzi Qaraqoyunlu və Şirvan Əmirləri ilə birlikdə Təbrizə doğru hərəkət etdi, lakin Qaramanlı Piri bəyin Cahanşahın tərəfinə keçməsi İskəndərin hərbi meydanından qaçmasına səbəb oldu. İskəndərin gizləndiyi Əlinçə qalası Cahanşah tərəfindən mühasirəyə alındı. İskəndər qalada öz oğlu Şahqubad tərəfindən qətlə yetirildi.

İskəndər Təbrizdə dəfn olunmuşdur. İskəndərin ölümündən sonra Qaraqoyunlu taxtında onun qardaşı Cahanşah əyləşdi (1438-1467). Şahruxun ölümünə qədər Cahanşah özünü onun vassalı kimi qələmə verir və Şirvanşahla münasibətlərində düşmənçilikdən çəkinirdi. Cahanşahın əsas rəqibi Ağqoyunlu Uzun Həsən idi. Onunla mübarizənin gedişində Qaraqoyunlular Şərqi Anadolunun böyük bir hissəsindən əl çəkməli oldular. 1445-ci ildə Cahanşah Bağdad hakimi olan qardaşı

İspəndin ölümündən sonra şəhəri zəbt etdi. Beləliklə, İraq-i-Ərəb də Azərbaycan Qaraqoyunlu dövlətinə qatıldı.

1447-ci ildə Şahruxun ölümündən sonra Cahanşah öz adına xütbə oxutdurmağa başlayır. Sonra İraqi-Əcəmə hərəkət etdi və Şahruxun arvadının vasitəçiliyi ilə son qoyuldu, Şahruxun nəvəsi Məhəmməd Cahanşaz qızını aldı və İraqi-i-Əcəm Cahanşaha verildi. 1453-cü ildə İsfahan, Şiraz, 1454-cü ildə Girman və Yəzd zəbt edildi. 1453-cü il iyunun 28-cə Cahanşah Teymuri hökmdarı Şahruxun Heratdakı taxtında əyləşdi. Lakin həmin il o, heratı tərk etməli oldu. Təbrizdə oğlu Həsənəlinin üsyanını yenidən yatırmış Cahanşah, o biri oğlu Pirbulağın Şirazdakı qiyamını yatırmalı oldu, 1466-cı ildə Pirbudaq öldürüldü.

1467-ci il noyabrın 10-da Muş düzündə Uzun Həsənin oğlu Xəlil Mirzə ilə döyüşdə Cahanşah məğlub edilərək öldürüldü. Onun oğlu Həsənli Azərbaycanın Cənubunda Qaraqoyunlu hakimiyyətini bərpa etməyə cəhd göstərdi, lakin buna nail olmadı. Bununla da Azərbaycan Qaraqoyunlu dövləti süqut etdi. Cahanşah Təbrizdə Göy məsciddə dəfn olundu. Sonuncu Qaraqoyunlu Şahzadəsi Həsənəli Uzun Həsənlə döyüşü uduzub Əbu Səidin yanına qaçdı və orada intihar etdi. 1468-ci ildə Ağqoyunlu dövləti Qaraqoyunlu dövlətinə son qoydu.

Ağqoyunlu dövləti

XIV əsrdə Kiçik Asiyanın Şərqudə məskunlaşmış Qaraqoyunlulardan qərbdə Ağqoyunlular yaşayırdılar. Cənubda – Urfada, Mardində, Şimalda – Bayburdda, Dəclə çayının müxtəlif qollara ayrıldığı sahələrdə yaşayan Ağqoyunluların mənşəyi mübahisəlidir. Ağqoyunlu etnik birliyinin başında Bayandur qəbiləsi dururdu. Bu ittifaqa Pörnək, Mosullu, Əfşar, Bayat və b. tayfalar daxil idi. Mahmud Qasğari (XI əsr) adlarını çəkdiyi 24 oğuz qəbiləsi içərisində Kınık, Kayıdan sonra Bayandur qəbiləsinin də olduğunu qeyd etmişdir.

Rəşidəddinin (XIV əsr) məlumatına görə Sırdərya sahillərində X əsrdə hökmran olan Yabğu oğuzlarının həyatında Bayandur qəbiləsi böyük rol oynamışdır.

Ağqoyunlu Qutlu bəyin 3 oğlu arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə getdiyi bir vaxtda Qara Yusif Ağqoyunlu torpaqlarına hücum etdi. Ağqoyunlu Qara Osman kurusu udub Diyarbəkirdə möhkəmləndi və Ağqoyunlu bəyinin əsasını qoydu. Sonralar Ərzincan və Mardin də onların hakimiyyəti altına düşdü. Qara Osmanın anası Trabzon imperatoru III Aleksisin bacısı Mariya idi. O, (1394-1435) mərkəzi hakimiyyəti möhkəmlətdi, feodal separatizminə amansızcasına münasibət göstərdi. Öz adından pul kəsdirdi. Qara Osman onun dövlətinin güclənməsindən təşvişə düşən Osmanlı Sultan Bayazid İldırına qarşı mübarizədə Teymuri qüvvələri ilə əlaqəyə girdi.

Qara Osman Teymurun yürüşlərindəki iştirakına görə Malatyanı ona verdi, tezliklə Ərzincan və Sivas da onun əlinə keçdi. Teymurun Suriyaya yürüşündə Qara Osmanın oğlu İbrahim böyük şücaət göstərdiyinə görə Teymur Amid (Diyarbəkirdə) şəhərini ona bağışladı.1401-ci ildə Teymur Bağdadı, Qara Osman Mardini zəbt etdi.

1408-ci ildə Diyarbəkir yaxınlığında Ağqoyunlularla Qaraqoyunlular arasında 20 gün davam edən vuruşda Qaraqoyunlu Qara Yusif qalib gəldi. Mardin Ağqoyunluların əlindən çıxdı. Lakin tezliklə Qara Osman Mardini Ağqoyunlulara qaytardı. Qara Osman 1435-ci ildə 90 yaşında Qaraqoyunlularla döyüşlərdən birində yaralanıb öldü.

Ağqoyunlu Əli bəyin hakimiyyəti zamanı Misir hakimi Məlik Əşrəflə (1453-1461) qarşılıqlı kömək haqqında sülh imzalanır. Hakim ona 50 minlik qüvvə verir. Qəfildən Əli bəy ölür. Ona qarşı mübarizə aparan qardaşı Həmzə bəy də sui-qəsd nəticəsində öldürülür.

1453-cü ildə Əli bəyin oğlu Uzun Həsən qardaşı Cahangir Mirzənin qüvvələrini darmadağın edir, özü isə Qaraqoyunlu Cahanşahın yanına Təbrizə qaçır. XV əsrin 50-ci illərdə Uzun Həsən ermənilərin yaşadıkları torpaqları və Gürcüstanın şərqini ələ keçirir. 1468-ci ildə Uzun Həsən asanlıqla Cənubi Azərbaycanı və Qarabağı ələ keçirdi. Uzun Həsən Təbriz şəhərini yeni dövlətin paytaxtı elan etdi.

Kiçik Asiyadakı Osmanlı dövlətinin yeritdiyi fəal xarici siyasət Cənubi Qafqazın inkişafına mane olurdu. U.Həsən 1453-cü ildə hakimiyyətə gələrkən türklər konstantinopolu fəth etdilər. Qara dəniz boğazlarında ağalıq türklərin əlinə keçdi. Bununla da osmanlılar Avropa Asiya tranzit ticarətinə böyük zərbə vuran gömrük siyasəti yeritməyə başlayır.

XIV əsrin 60-cı illərində Qara dəniz sahillərində yerləşən Trabzon şəhəri Avropanın Şərq ölkələri ilə Hindistan, Çinlə ticarətində vasitəçi rol oynayan, Ağqoyunlularla qohumluq əlaqələri daşıyan Trabzon krallığı Uzun Həsənin hücumlarına məruz qaldı. U.Həsən Kral İohanın gözəlliyi ilə məşhur olan qızı katerinanı alır.

1460-cı ildə bir çox Qərb və Şərq hökmdarları, Osmanlı dövlətinə qarşı Səlib yürüşü planlaşdırsalar da uğur qazana bilmirlər. Uzun Həsən Osmanlı Sultanı II Mehmedi Trabzon üzərinə yürüşdən daşındırmağa nail olmaq üçün anası Saray Xatunu Osmanlı sarayına göndərir. Lakin diplomatik missiya nəticəsiz qalır. Beləliklə, Bizans imperiyasının Kiçik Asiyada son qalığı olan Trabzon çarlığı 1461-ci ildə osmanlılar tərəfindən süquta uğradılır.

Bundan sonra Azərbaycana sahib olmaq uğrunda Osmanlı-Ağqoyunlu mübarizəsi daha da şiddətlənir. Uzun Həsən Ağqoyunlulara qarşı Venetsiya, Polşa, Macarıstan, Neapol krallığı, habelə Kipr və Qaramandan ibarət ittifaq yaradır. Kiçik Asiyanın Toqat və Qeysəriyyə şəhərlərində Ağqoyunlularla qaramanlıların birləşmiş qüvvələri Sultan Türkiyəsinə güclü zərbələr endirir. 1472-ci il avqustun 18-də Konya yaxınlığındakı döyüşdə Ağqoyunlular məğlub olur. Uzun Həsənin 3 oğlu əsir alınaraq edam olunur.

1473-cü il avqustun 4-də Malatiya yaxınlığında Sultan II Mehmedin sərkərdəsi Xasmuradın qoşunları ilə U.Həsən arasında döyüş baş verir. Əvvəlcə Ağqoyunlular ağır qazansa da, 1473-cü il avqustun 11-də Tərcanda (otloqbeli adlanan yerdə) Ağqoyunlular döyüşü udur. Əsas səbəb: Uzun Həsənin kifayət qədər odlu silahının olmaması və onun osmanlılara qarşı mübarizədə Misir və

Suriya qüvvələrindən yararlanma bilməməsi idi. Bununla belə U.Həsənin Osmanlı qoşunlarına vurduğu ağır zərbələr onların Şərqi doğru yürüşlərini dayandırdı.

1474-cü ildə Venetsiya respublikası Uosofat Barbara, Ambroco Kontarini və Antioxiyanın baş ruhanisi Fiqaro Lodoviko U.Həsənin sarayına göndərilir. 1475-ci il iyunun 11-də onlar sarayda U.Həsən tərəfindən qəbul olunur və burada hökmdar osmanlılara qarşı müharibəyə hazırlaşdığını deyir və öz xristian dövlətlərinin hökmdarlarına ona hərbi kömək etməyi çatdırmağı tapşırır.

Ağqoyunlu dövlətinin qərb sərhədlərində uğur qazana bilməyən U.Həsən, İranda gedən feodal ara müharibələrindən yararlanaraq əvvəlcə Qaraqoyunlu Cahənşaha (1467), sonra isə Muğanda Teymuri Əbu Səidə (1469) qalib gəlmiş, nəticədə Xorasan Gilan, Mazandarandan başqa, bütün İranı öz hakimiyyəti altında saxlaya bilmişdir.

Teymurilər Yadiyar Məhəmmədə qalib gəldikdən sonra Xorasan 36 il Sultan Hüseyin Bayqaranın hakimiyyəti altında qaldı. H.Baykara (1438-1506). Teymurilərin sonuncu görkəmli nümayəndəsi, şair. 1470-ci ildə Heratda hakimiyyəti ələ keçirmiş, 1472-ci ildə keçmiş məktəb yoldaşı Əlişir Nəvəini baş vəzifə təyin etmişdir. Onun ölümündən sonra 1507-ci ildə Özbək Şeybanilər dövləti Xorasan hakimliyinin varlığına son qoymuşdur.

Uzun Həsən Şirvanşah Fərrux Yasar və Ərdəbil şeyxi Heydər Səfəvi ilə ömrünün sonuna kimi dostluq əlaqəsi saxlamışdır. U.Həsən Trabzon hökmdarı Kala İohan Komnenin qızı Katerinadan olan övladını Şeyx Heydərə əvəz vermişdir.

U.Həsən feodal pərakəndəliyindən istifadə edərək Gürcüstana və Misir və Suriya məmlüklərinə qarşı yürüşlər etmişdir. U.Həsən 5 yanvar 1478-ci ildə ölmüş və Təbrizdə özünün inşa etdirdiyi «Həsən padşah» məscidində dəfn olunmuşdur. Onun ölümündən sonra hakimiyyətə oğlu Sultan Yaqub (1478-1490) gəlir. Onun sərkərdəsi Süleyman bəy Bicanoglundan sücaəti nəticəsində Suriya və Misir məmlük sultanları darmadağın edildi. Sonralar Süleyman bəy saray çəkişmələri nəticəsində Diyarbəkirə qaçıb orada öldürülmüşdür. Şirvanşah Fərrux Yasarın qızı Sultan Yaqubun arvadı idi.

Hakimiyyətə Uzun Həsənin Əlincə qalasındakı nəvəsi Sultan Yaqub gəlir (1492-1497). 1500 –cü ildə Ağqoyunlu dövləti Uzun Həsənin nəvələri arasında artıq iki hissəyə parçalanır(Əbhər sazişi). 1501-ci ildə bir hissəsi, 1503-cü ildə isə ikinci hissəsi Uzun Həsənin nəvəsi İsmayılın yaratdığı Səfəvi-Qızılbaş dövlətinin ərazisinə qatılır.

Mövzu 11. Səfəvilərin Ərdəbil hakimiyyəti.Səfəvilər dövlətinin yaranması və yüksəlişi

Səfəvilərin Ərdəbil hakimiyyəti

Səfəvilər sülaləsinin yüksəlişi monqol istilasından təsadüf edir. XIII əsrdə monqolların işğal etdikləri ərazidə sufi-dərviş təriqəti (orden və ya məktəb) yarandı və tezliklə sənətkar və kəndlilər içərisində geniş yayıldı. XIII əsrin sonunda belə dərviş ordenlərindən biri də Azərbaycanın Ərdəbil şəhərində yaranmışdır. Ordenin və şeyxlər sülaləsinin adı XIII–XIV əsrlərdə yaşamış Şeyx Səfiəddin İshaq əl-Musəvi əl-Ərdəbilinin adı ilə bağlı idi. Bütün Ərdəbil əhalisi şeyxin müridləri hesab olunur və göstərişlərinə əməl edirdilər. Şiəlik təriqətinə mənsub Səfəvilərin müvəffəqiyyətinə səbəb Ərdəbil şeyxlərinin başçılıq etdiyi hərəkatın ölkənin oturaq əhalisinin tələbini ifadə etməsi idi. onralar Səfəvi təriqətinə Şeyx Cüneyd (1447–1460), Şeyx Heydər (1460–1488), Şeyx Sultanəli (1488–1494) və Şeyx İsmayıl (1494–1501) başçılıq etmişdir.

XV əsrin ortalarından etibarən Səfəvilər uğurlu yürüşlər keçirərək böyük qənimətlər əldə edir və tədricən Ərdəbildə öz mövqelərini möhkəmləndirirdilər.

Bu vaxt Azərbaycanın cənubunda Qaraqoyunlu Cahanşah hökmranlıq edirdi. Onun tələbi ilə Şeyx Cüneyd 1449-cu ildə Ərdəbili tərk etdi. O, Misir, Suriya, Mesopotamiyanı gəzib dolaşdıqdan sonra Diyarbəkirə qayıtdı. Qaraqoyunluların rəqibi Ağqoyunlu Həsən bəy Bayandur (Uzun Həsən) tərəfindən səmimi qarşılandı və onunla qohumluq əlaqəsi yaratdı. onralar Səfəvi təriqətinə Şeyx Cüneyd (1447–1460), Şeyx Heydər (1460–1488), Şeyx Sultanəli (1488–1494) və Şeyx İsmayıl (1494–1501) başçılıq etmişdir. Sultan Yaqub Ərdəbili işğal etdi, Şeyx Heydər in oğlanları: Sultanəli, İbrahim və hələ iki yaşı tamam olmamış İsmayılı əsir aldı. Onlar Şiraz yaxınlığında İstəxr qalasında dörd il yarım saxlandı.

1492-ci ildə hakimiyyətə gələn Ağqoyunlu Rüstəm Mirzə onları həbsdən azad etdi, Sultanəlini Ərdəbilə qaytardı və onu müstəqil hakim kimi tanıdı. Lakin Sultanəlinin nüfuzunun artması Rüstəm Mirzəni qorxuya saldığı üçün ona qarşı 5000 nəfərlik ordu göndərdi. 1494-cü ildə Sultanəli Ərdəbil yaxınlığında Şəməsi adlanan yerdə Ağqoyunlu qoşunu ilə döyüşdə öldürüldü. Ağqoyunlular yenidən Ərdəbili zəbt etdilər. Sultan Əlinin qızılbaşları Ərdəbil yaxınlığındakı Şəməsi adlı yerdə darmadağın edildikdən sonra sədaqətli sufilər Şeyx Heydər in oğulları İsmayıl və İbrahimə Ərdəbildə gizlənməyə kömək etdilər. Onların ardınca Heydər in övladlarını hər vasitə ilə tutmaq və məhv etmək tapşırığı almış Eybə Sultanın dəstələri şəhərə daxil oldular. Eybə Sultanın dəstələri həmin hadisələri danışan anonim salnaməçinin dediyinə görə, “Ərdəbil əhalisinə münasibətdə zorakılığa və təzyiqa əl atdılar, qətl və qarətlərə başladılar”. İsmayıl, anası Aləmşah bəyimin ilk vaxtlar onları gizlətdiyi Şeyx Səfiəddin məqbərəsini tərk edərək Qazi Əhməd Kakuli adlı Səfəvi müridlərindən birinin evinə köçdü və üç gün ərzində orada qaldı. Dördüncü gün İsmayılın dəstəsi Rəştə doğru hərəkət etdi. İsmayılın tərəfdarları Rəşt hakiminin dəvətinə baxmayaraq, onu “Ağ məscid” deyilən yerdə yerləşdirməyi üstün tutdular. Rəştdə olduğu zaman İsmayıla daim məscidin qonşuluğunda yerləşən zərgərlik dükanının sahibi Əmir Nəcm adında yerli sakin qulluq etmişdi. Rəşti də təhlükəsiz hesab etməyən sadıq müridlər İsmayıla Lahicana, Gilanın Biyepiş vilayətinin hakimi Karkiya Mirzə Əlinin sarayına köçməkdə kömək etdilər. Lahicanda İsmayılı və onu müşayiət edənləri mehribanlıqla qarşıladılar və Key

Əfridun mədrəsəsi ilə üz bəz binada yerləşdirdilər. Karkiya Mirzə Əli özünün hörmətli qonaqlarına hər cür diqqət göstərirdi. Tanınmış yerli alimlərdən biri, Şəmsəddin Lahici ərəb və fars dillərini öyrətmək, Quranı oxumaq üçün İsmayılın və onun qardaşının tərbiyəçisi təyin olundu. İsmayıl 6 il Lahicanda qaldı. O, həddi-bülüğa çatana qədər bütün məsələləri qızılbaş əmirləri həll edirdilər.

Səfəvilər dövlətinin yaranması və yüksəlişi

XIII əsrdə Bağdadın tutulması ilə Abbasilər xilafəti süqut etdi. Dini liderin olmaması islam cəmiyyətini ciddi sınaq qarşısında qoydu. Monqolların ilk vaxtlar islam dinini sıxışdırması müsəlman cəmiyyətlərində çoxsaylı təriqətlərin və cərəyanların yaranmasına səbəb oldu. Ərdəbildə şiiyə təbliğ edən Səfəviyyə təriqəti də məhz bu vaxtdan formalaşmağa başladı. Sonralar bu təriqətin nümayəndələri yeni mərkəzləşmiş dövlətin əsasını qoydular.

Təriqətdən dövlətə. XV əsrdə Səfəvi təriqəti güclü siyasi qüvvəyə çevrilməkdə idi. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin sabitlik yarada bilməməsi, hakimiyyət uğrunda çəkişmələr sosial-iqtisadi vəziyyətə də mənfi təsir göstərdi. Əhalinin güzəranı çətinləşdi. XV əsrin sonlarında mərkəzi hakimiyyətin daha da zəifləməsi sadə xalq arasında Səfəvilərin nüfuzunun artmasına əlverişli şərait yaratdı. 1499-cu ildə Ərdəbil şeyxlərinin varisi İsmayıl Lahicandan Ərdəbilə doğru hərəkətə başladı. Qızılbaş əmirlərinin məsləhəti ilə hərəkətə keçən gənc İsmayılın əsas vəzifəsi “Səfəviyyə” müridlərini qısa müddətdə bir araya toplamaq, Azərbaycanda siyasi hakimiyyəti ələ keçirmək idi.

Ərdəbildə möhkəmlənə bilməyən İsmayıl Ərzincana yollandı. Yol boyunca qızılbaşlara qoşulanların sayı durmadan artırdı. Ərzincandan Şirvana. Qızılbaşların əsas rəqibləri Ağqoyunlular və Şirvanşahlar idi. 1500-cü ildə Ərzincanda qızılbaşların müşavirəsi toplandı. Müşavirədə ilk zərbənin Şirvanşah Fərrux Yasara vurulması qərarı qəbul edildi. Həmin ilin sonlarında İsmayılın başçılığı ilə qızılbaş qoşunu Gülüstan qalası ətəyindəki Cəbani (Cabani) düzündə Şirvanşahın qoşunları ilə döyüşə girdi. Sayca az olmalarına baxmayaraq, qızılbaşlar Şirvan qoşununu darmadağın etdilər, Fərrux Yasar isə həlak oldu.

1501-ci ilin yazında şiddətli müqavimətdən sonra Bakı qalası da tutuldu. İsmayılın uğurları ağqoyunlu Əlvənd Mirzəni narahat edirdi. Onun Şirvana qayıtmaq və oranın idarəsi ilə kifayətlənmək təklifini İsmayıl rədd edincə müharibə qaçılmaz oldu. 1501-ci ilin ortalarında Şərur düzündə baş verən döyüşdə qızılbaşlar özlərindən qat-qat üstün olan ağqoyunlu qoşununu məğlub etdilər. İsmayıl bu döyüşdə şəxsi igidlik və böyük sərkərdəlik məharəti göstərdi. Qızılbaşların qələbə qazanmasının əsas səbəbi müridlərinin öz şeyxləri yolunda ölümə belə hazır olması, mənəviyyatca möhkəm və mətinlikləri idi. Bütün döyüşlərdə şəxsən iştirak edən gənc İsmayıl isə qızılbaşların ilham mənbəyinə çevrilmişdi.

Ağqoyunluların birinci qolunun süqut etməsi ilə nəticələnən Şərur döyüşündən bir qədər sonra İsmayıl Təbrizə daxil olaraq özünü şah elan etdi. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin əsası qoyuldu. 1503-cü ildə isə Fars və Əcəm İraqının hakimi Ağqoyunlu sultan Murad Almabulağı adlı yerdə məğlub edildi. Beləliklə, Ağqoyunlu dövlətinə son qoyuldu. İsmayıl özünü babası Uzun Həsənin siyasi varisi sayaraq qurduğu dövləti Ağqoyunlu sərhədləri daxilində bərpa etməyə çalışırdı. Qısa müddət ərzində Ərəb İraqı və Diyarbəkrdən Xorasana qədər olan vilayətlər yeni dövlətin tərkibinə daxil edildi. 1510-cu il Mərv döyüşündə Şeybani xanı da məğlub edən Şah I İsmayıl Amudəryaya qədər bütün Xorasanı öz hakimiyyəti altına aldı. Səfəvi dövləti geniş ərazili imperiyaya çevrildi.

Səfəvi-Osmanlı münasibətləri. Şah I İsmayılın uğurları onun Osmanlı sultanı tərəfindən hökmdar kimi tanınması ilə nəticələndi. II Bəyazidin dövründə yaradılan mehriban dostluq əlaqələri Sultan I Səlimin hakimiyyətə gəlişi ilə pozuldu.

Sultan I Səlimin Osmanlı dövlətinin sərhədlərini Şərqi Anadoluya qədər genişləndirmək və Azərbaycandan da keçən ticarət yollarına nəzarət etmək istəyi Səfəvi-Osmanlı müharibələrinin başlanmasına səbəb oldu. I Səlim müharibə ərəfəsində Macarıstan və Venesiya ilə sülh bağlamış, Şeybanilər tərəfdən yardım vədini almışdı. Şah I İsmayıl da ehtiyat tədbirləri görmüş, Avropa dövlətləri ilə diplomatik əlaqələr yaratmağa başlamışdı. Ağqoyunlu Həsən padşahın siyasətini

davam etdirən Səfəvi şahı diplomatik münasibətlərdə əsas diqqəti odlu silah almağa və ticarət əlaqələrini genişləndirməyə yönəltdi. Bu məqsədlə portuqallar ilə danışıqlar aparən Səfəvi şahı onların Hörmüzdə möhkəmlənməsinə də göz yummuşdu.

Lakin bütün bunlara baxmayaraq, Osmanlılarla müharibə ərəfəsində Səfəvilərin odlu silah əldə etmək cəhdləri uğursuz oldu. I Səlimin göstərişinə uyğun olaraq üləmələrin qızılbaşlara qarşı müqəddəs müharibə - cihad elan etməsi ilə müharibəyə dini don geyindirilmiş oldu. Beləliklə, orta əsrlərin iki qüdrətli türk dövləti arasında fasilələrlə iki yüz il ərzində davam etmiş müharibə başlandı.

Tərəflər arasında həlledici döyüş 1514-cü il avqustun 23- də, Maku yaxınlığındakı Çaldıran düzündə baş verdi. Qızılbaşların cəsarətli həmlələrinə və Şah I İsmayılın şəxsi şücaətlərinə baxmayaraq, sonda say çoxluğu və odlu silahların hesabına Osmanlı ordusu qələbə qazandı. Təbrizi ələ keçirən Sultan I Səlim burada möhkəmlənə bilmədi. Əsgərlər arasındakı narazılıq dalğası, həmçinin qızılbaşların gücündən ehtiyat edən Osmanlı sultanı geri dönməyə məcbur oldu. Buna baxmayaraq, Mosula qədər şərq və cənub-şərqi Anadolu torpaqları osmanlıların əlinə keçdi. Çaldıran döyüşündə ən yaxın silahdaşlarının itirilməsindən sarsılan Şah I İsmayıl da bir daha Osmanlılarla döyüşə girmədi. Sultan I Səlimin ölümü və ondan sonra hakimiyyətə gələn Sultan I Süleymanın daha çox Qərbi ölkələri ilə müharibə aparmağa üstünlük verməsi də təsir göstərmişdi.

Vahid Azərbaycan dövlətinin yaradılması prosesinin başa çatdırılması. I Təhmasib.Şah I İsmayılın vəfatından sonra (1524) hakimiyyətə oğlu Təhmasib gəldi. Onun azyaşlı olması hakimiyyətinin ilk illərində qızılbaş əmirləri arasında çəkişmələrə yol açmışdı. Lakin yaşa dolduqca dövlət idarəçiliyini tamamilə öz əlinə alan Şah I Təhmasib özünü tədbirli və uzaqqörən hökmdar kimi göstərdi. O, ilk növbədə, daxili çəkişmələrə son qoyub qiyamları yatırdı, mərkəzi hakimiyyəti gücləndirdi. Bundan sonra diqqətini şimala yönəldən Şah I Təhmasib II Xəlilullahın ölümündən sonra Şirvanşahlar dövlətində yaranmış qarışıqlıqdan və özbaşınalıqlardan istifadə etmək qərarını verdi. 1538-ci ildə əvvəlcə qardaşı Əlqas

Mirzəni 20 minlik qoşunla Şirvana göndərən I Təhmasib Buğurd qalasının mühasirəsinin uzun çəkməsi xəbərini alıb özü də Şirvana gəldi. Buğurd qalasının müdafiəçiləri top atəşlərindən sonra təslim oldular. Burada saxlanılan Şirvanşah xəzinəsi ələ keçirildi, əyanların əlində oyuncağa çevrilmiş sonuncu Şirvan hökmdarı Şahrux Təbrizə gətirilərək edam edildi.

Şirvanşahlar dövlətinin varlığına son qoyuldu. Əlqas Mirzə Şirvan bəylərbəyi təyin edildi. 1551-ci ildə isə Şəki hakimliyinin müstəqilliyinə son qoyuldu. 1548-ci ildə Şirvanda qiyam qaldırmış Əlqas Mirzəni müdafiə edən Şəki hakimi Dərviş Məhəmməd öldürüldü, Toyğun bəy Qacar isə Şəkinin ilk qızılbaş hakimi oldu. Beləliklə, Şah I Təhmasibin uğurlu dövlətçilik siyasəti nəticəsində bütün Azərbaycan torpaqları vahid dövlətin tərkibində birləşdirildi. Ölkə vilayətlərinin vahid dövlətin tərkibinə qatılması Azərbaycanın iqtisadi inkişafına müsbət təsir göstərməklə yanaşı, mədəni və etnik birliyi gücləndirdi.

Ataların başladığı, oğulların davam etdirdiyi qanlı müharibə. I Səlim ilə Şah I İsmayılın arasında başlanan müharibə, hərbi əməliyyatlar dayansa da, sülh bağlanılmadığından bitməmişdi. 1534-cü ildə Şah I Təhmasibin Xorasanda özbəklərlə müharibəsindən istifadə edən Osmanlı Sultanı I Süleymanın Azərbaycana hücumu başladı. Təbrizi ələ keçirən Osmanlı qüvvələri burada möhkəmlənə bilmədi.

Qışın yaxınlaşması, ərzaq çatışmazlığı, əhalinin şiddətli müqaviməti Sultan I Süleymanı Azərbaycana tərk etməyə məcbur etdi. Geri dönən osmanlı qoşunu Bağdada daxil oldu, beləliklə, Səfəvilər Ərəb İraqını itirdilər. Burada qışlayan osmanlı qüvvələri 1535-ci ildə növbəti dəfə Azərbaycana yürüş etdi. Şah I Təhmasib sayca üstün və güclü osmanlı qüvvələrinə qarşı maraqlı taktika hazırlamışdı. Əhali paytaxtdan köçürülmüş, taxıl və əkin sahələri yandırılmış, suvarma kanalları və kəhrizlər torpaqla doldurulmuşdu. Sultan I Süleyman Təbrizi ikinci dəfə tutsa da, osmanlıların şərqlə irəliləyişinin qarşısı Sultaniyyədə alındı. Ərzaqsız qalan və əsgərləri arasında taun xəstəliyi yayılan osmanlı qoşunu Azərbaycana tərk etməyə məcbur oldu.

Müharibə uzandıqca hər iki tərəfdə bir dövlətdən digərinə qaçan narazı şəxslərin də sayı artırdı. Onlar hökmdarları hərbi əməliyyatları davam etdirməyə təhrik edirdilər. Şirvanda qiyam qaldırmış və məğlub edildikdən sonra Sultan I Süleymanın yanına qaçmış Əlqas Mirzə də belələrindən idi. Osmanlıların Səfəvilər üzərinə 1548-ci il yürüşü məhz onun təhriki ilə başlamışdı. Lakin osmanlılar bu dəfə də uğur qazana bilmədilər. Əlqas Mirzə isə əsir düşərək edam edildi. Sultan I Süleymanın 1554-cü il yürüşü zamanı osmanlı qoşunu Buğurd qalası yaxınlığında məğlub edildi. Uğur əldə edə bilməyən sultan sülh bağlamağa məcbur oldu.

1555-ci il mayın 29-da Amasiyada bağlanan sülhə görə, Səfəvilər bütün Azərbaycanı və Şərqi Gürcüstanı əllərində saxladılar, Qərbi Gürcüstan isə Osmanlılara verildi. Bağdad daxil olmaqla Ərəb İraqı Osmanlılara qaldı. Beləliklə, Səfəvi-Osmanlı müharibələrinin ilk mərhələsi başa çatdı. Osmanlı dövlətinin ən qüdrətli vaxtında belə Azərbaycan torpaqlarının qorunması və sülhə nail olunması I Təhmasibin ən böyük uğurlarından biri idi. Təbrizin osmanlı qoşunları tərəfindən bir neçə dəfə tutulması I Təhmasibi paytaxtı dəyişməyə məcbur etdi. Amasiya sülhündən dərhal sonra paytaxt Osmanlı sərhədlərindən uzaqda yerləşən Qəzvinə köçürüldü.

Səfəvilər dövlətinin siyasi quruluşu. İdarə sistemi və hərbi qüvvələr. Səfəvilər dövlətinin siyasi quruluşu Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin ənənələrinə əsaslanırdı. Lakin bu dövlətlərdən fərqli olaraq, Səfəvilər sülaləsinin hakimiyyəti dövründə güclü mərkəzləşmiş dövlət qurulmuşdu. Bu dövlət həm də teokratik xüsusiyyəti ilə də seçilirdi. Dövlətin başında dini və dünyəvi hakimiyyəti öz əlində cəmləşdirmiş şah dururdu. Şahın yanında 12 nəfər yüksək mövqe tutan nüfuzlu əmirlərdən ibarət məşvərət orqanı - *Ali məclis*fəaliyyət göstərirdi. Şahdan sonra dövlətdə ikinci nüfuzlu şəxs vəkil hesab olunurdu. O, şahın dini və dünyəvi işlər üzrə tam hüquqlu müavini idi. Səfəvi qoşunlarına *əmir ül-üməra* başçılıq edirdi. Dövlətin qurulmasında və orduda əsas rolu Azərbaycan qızılbaşları oynadığından bu vəzifə də Azərbaycan türklərinin inhisarında idi. Mülki işlərə, əsasən, maliyyə məsələlərinə *vəzir*başçılıq edirdi. Dövlət xəzinəsinə nəzarət də onun

əlində idi. Vəqf işləri və onun əmlakının idarə edilməsinə *sədr* nəzarət edirdi. *Teokratik hakimiyyət* - dini qanunlara əsaslanan idarəetmə formasıdır.

Səfəvilər dövründə Azərbaycan ərazisi bəylərbəyliklərə bölünürdü. İlk vaxtlar Azərbaycanda iki bəylərbəylik (Qarabağ və Azərbaycanın cənubunu əhatə edən Təbriz bəylərbəyliyi) yaradılsa da, Şirvanşahlar dövlətinin süqutundan sonra Şirvan bəylərbəyliyi də təsis edildi. Bəylərbəylikləri, adətən, şah sarayına yaxın olan şəxslərdən təyin edilən bəylərbəyilər idarə edirdi. Onlar əhalidən toplanan vergiləri mərkəzi xəzinəyə göndərir, müəyyən miqdarda qoşun saxlayırdılar. Bəylərbəyilər şahın əmri ilə bu qoşunların başında yürüslərdə iştirak etməyə borclu idilər. Bəylərbəyliklər mahallara, mahallar isə kəndlərə bölünürdü. Mahalları naiblər, kəndləri *kəndxudalar*, şəhərləri *kələntərlər* idarə edirdi. Şəhərlərdə asayiş kələntərə tabe olan *darğa* qoruyurdu. Səfəvilərin ordu sistemi də Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərindəki ənənələrə əsaslanırdı. Ordunun əsasını Azərbaycan tayfalarından yığılan qızılbaş qoşunu - *çərik* təşkil edirdi. Orduya ümumi rəhbərlik əmir ül-üməranın səlahiyyətində idi. Şahın qızılbaşlardan ibarət xüsusi mühafizə dəstəsinə isə *qorçubaşı* rəhbərlik edirdi.

Mövzu 12. Səfəvilər dövləti XVI – XVIII əsrlərdə

Şah I Təhmasibin ölümündən sonra oğulları Heydər Mirzə ilə İsmayıl arasında hakimiyyət uğrunda başlanan çəkişmələr mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsinə səbəb oldu. I Təhmasibin dövründə yaradılan sabitlik səriştəsiz rəhbərlik ucbatından pozuldu. Osmanlıların da Səfəvilərə qarşı müharibəyə başlaması dövləti böyük təhlükə qarşısında qoydu. Taxt-tac qovğası dövləti zəiflədir. Ustaclıların müdafiə etdiyi Heydər Mirzə Qəzvində İsmayılın tərəfdarları tərəfindən öldürüldü. Hələ atasının sağlığında ömrünün 20 ilini məhbəsdə keçirən İsmayıl azad edildi və şah elan olundu. II İsmayılın dövləti gücləndirmək üçün əl atdığı kütləvi cəza tədbirləri qızılbaş əyanlarını narazı saldığından şah sui-qəsd nəticəsində öldürüldü. 1578-ci ildə hakimiyyətə qızılbaş əmirlərinin müdafiə etdiyi Məhəmməd Xudabəndə gəldi. Onun hakimiyyəti dövründə (1578- 1587) xəzinə boşaldı, mərkəzi hakimiyyət daha da zəiflədi, qızılbaş əmirlərinin müstəqillik meyilləri gücləndi. Üstəlik, şahın vəkili olan arvadı Məhdi Ülyanın Şiraz əyanı Mirzə Salmanın təsiri ilə hakim vəzifələrə “tacikləri” (farsları) gətirməsi qızılbaş əyanlarının narazılığına səbəb olmuşdu.

Yaranmış əlverişli şəraitdən Osmanlı sultanı III Murad istifadə etmək qərarına gəldi. Osmanlı hərbi qüvvələrinin Van hakimi Xosrov paşanın təhriki ilə qiyam qaldıran kürdlərlə birlikdə Xoya hücum etməsi Amasiya sülhünün pozulması demək idi. Bu hadisə ilə Səfəvi-Osmanlı müharibələrinin ikinci mərhələsi (1578-1590) başlandı. Mustafa Lələ paşanın başçılığı ilə 100 minlik Osmanlı qoşunu Gürcüstan istiqamətinə göndərildi. Səfəvi və Osmanlı qoşunları Çıldır gölü yaxınlığında üz-üzə gəldi. Sayca üstünlükləri və qızılbaş əmirlərinin arasında birliyin olmaması bu döyüşdə osmanlıların qələbə çalmasına səbəb oldu. Nəticədə, Şərqi Gürcüstan itirildi, osmanlı qüvvələri Şirvana daxil oldular. Şirvanda baş

verən qiyam osmanlıların işini daha da asanlaşdırdı. Qısa müddətdə Kürdən şimalda yerləşən Azərbaycan torpaqları osmanlıların hakimiyyəti altına keçdi. Osmanlı sultanının tələbi ilə Krım xanları da şimaldan Şirvana daxil oldular. Lakin Krım xanı Adil Gərayın qoşunları 1578-ci ilin noyabrında Ağsu çayı yaxınlığındakı Mollahəsən adlı yerdə məğlub edildi, özü isə əsir düşdü. Dərbənddən başqa bütün Şirvan torpaqları azad edildi. Bu, Səfəvi qoşunlarının böyük uğuru oldu.

Səfəvilər 1583-cü ildə Niyazabad döyüşündə qalib gəlsələr də, qızılbaş əyanları arasındakı çəkişmələr, mərkəzi hakimiyyətin zəifliyi, xəzinənin boşalması Səfəvilərə müharibədə uğur qazanmağa imkan vermirdi. XVI əsrin 80-ci illərində baş verən hərbi əməliyyatlar nəticəsində Çuxursəəd vilayəti də itirildi. 1585-ci ildə Osmanlı qoşunları Sufiyan döyüşündə Səfəvi şahzadəsi Həmzə Mirzənin qoşunlarına qalib gələrək Təbrizə hücum etdilər. Şəhər əhalisinin şiddətli müqaviməti Osmanlı paşasını qəzəbləndirdiyindən o, Təbriz tutulduqdan sonra yeniçərilərə şəhəri talan etmək əmri verdi. Təbriz şəhəri viran edildi, məşhur “Qeysəriyyə” bazarı yandırıldı. Lakin bir qədər sonra Həmzə Mirzə Təbrizi azad edə bildi. Müharibəni davam etdirmək Səfəvilər üçün çətin idi. 1586-cı ildə Həmzə Mirzə osmanlılarla sülh danışıqlarına başladı. Lakin onun sui-qəsd nəticəsində öldürülməsi ilə vəziyyət daha da pisləşdi. Sülh danışıqları dayandırıldı. Hərbi əməliyyatlara başlayan Osmanlı qoşunları, demək olar ki, bütün Azərbaycana ələ keçirdilər.

Özbək hakimləri yaranmış vəziyyətdən istifadə edərək Xorasani tutdular. Qızılbaş əmirləri zəif xarakterli Şah Məhəmməd Xudabəndədən üz çevirdilər. O, taxtdan uzaqlaşdırıldı. Oğlu Abbas Mirzə şah elan edildi. Şah I Abbas osmanlılarla müharibənin daha da fəlakətli nəticələr verəcəyini anladığından dövlətin varlığını qorumaq və vaxt qazanmaq üçün sülhə razılaşdı. 1590-cı ildə imzalanan İstanbul sülhünə görə, Qaradağ, Ərdəbil, Xalxal və Lənkəran əraziləri istisna olmaqla, Azərbaycan, Şərqi Gürcüstan, həmçinin İranın bəzi qərb torpaqları Osmanlılara verildi.

SƏFƏVİLƏR DÖVLƏTİ ŞAH I ABBASIN HAKİMİYYƏTİ İLLƏRİNDƏ

16 yaşında hakimiyyətə gələn Şah I Abbasa boş xəzinə, çökməkdə olan dövlət aparatı, ərazilərinin xeyli hissəsini itirmiş dövlət, intizamsız ordu və müharibələrdən dağıdılmış təsərrüfat miras qalmışdı. Hər şey çox ümitsiz görünsə də, gənc hökmdar iradəsi və qətiyyəti hesabına dövləti yenidən dirçəltməyə başladı.

Güclü hökmdar - güclü dövlət. İstanbul sülhünün şərtləri Səfəvilər üçün ağır olsa da, bu, Şah I Abbasa ölkə daxilində baş verən qiyamları yatırmaq, dağılmış təsərrüfatı bərpa etmək və mərkəzi hakimiyyəti möhkəmləndirmək imkanı verdi. Bundan əlavə, Səfəvilər dövləti eyni vaxtda iki dövlətlə (Osmanlı və Şeybanilər) müharibə aparmağın çətinliyindən də xilas oldu. Yeni şah yaranmış fürsətdən səmərəli istifadə etməyə başladı.

İnzibati islahat. Azərbaycan torpaqlarını Səfəvi dövlətinin tərkibinə qaytarmaq fikrindən əl çəkmədiyini nümayiş etdirən Şah I Abbas 1593-cü ildə mərkəzi Ərdəbil olan Azərbaycan bəylərbəyliyi yaratdı. İstanbul sülhünə görə, Səfəvilərdə qalan Azərbaycan mülkləri bu bəylərbəyliyə daxil edilmişdi. Yeni inzibati vahidin ilk hakimi Zülfüqar bəy Qaramanlı təyin olundu. 1598-ci ildə isə paytaxt qiyam və çıxışlardan uzaq olan İsfahana köçürüldü. Bu addım Səfəvi sarayında İran elementlərinin güclənməsinə şərait yaratdı. Şah paytaxtın köçürülməsindən narazı qalan Qəzvin əhalisinin könlünü almaq məqsədilə İsfahanda türklərdən ibarət “Abbasabad” adlı xüsusi məhəllə saldırdı.

Hərbi islahat. İtirilmiş əraziləri geri qaytarmaq üçün, ilk növbədə, ordu gücləndirilməli idi. Bu məqsədlə Şah I Abbas ordu quruculuğuna başladı. 1578-1590-cı illər Səfəvi - Osmanlı müharibəsi zamanı məğlubiyyətlərə gətirib çıxaran tayfa çəkişmələrinə son qoymaq məqsədilə tayfa başçılığında irsilik prinsipi ləğv edildi. İndi bu vəzifəni yalnız şahın rəğbətini qazanmış şəxslər tuta bilərdi.

Bununla da hərbi birləşmələrin formalaşmasında qohumluq prinsipi əsaslı şəkildə sarsındıldı. Qoşun tayfa müxtəlifliyi prinsipi əsasında təşkil edildi. Qızılbaşlara təkbaşına silah gəzdirmək qadağan olundu. Şah I Abbasın dövründə Səfəvi ordusu, əsasən, iki hissədən ibarət idi: daimi qoşunlardan ibarət nizami hərbi hissələr və müharibələr zamanı vilayətlərdən toplanan ənənəvi qızılbaş qoşunu. Yeni yaradılan və birbaşa şaha tabe olan daimi qoşunlar bunlar idi:

Qulamlar yeniçəri nümunəsində yaradılan qoşun növü idi. Qeyri-müsəlman əhalidən uşaq yaşlarında yığılan və şaha sədaqət ruhunda tərbiyə edilən qulamlar şah ordusunun əsas zərbə gücünü təşkil edirdi. *Tüfəngçilər* əhalinin aşağı təbəqəsindən toplanan və sayı 12 min nəfər olan piyada qoşun növü idi. *Topçular* hərbi birləşməsində 500 topdan ibarət əsas odlu silah ehtiyatı cəmləşmişdi. Toplardan döyüşlərdə, xüsusilə qalaların alınmasında istifadə olunurdu.

Sayca çoxluq təşkil edən və əsasən, Azərbaycan tayfalarından toplanan süvari qızılbaş qoşunu yenə də Səfəvilərin əsas hərbi gücünü təşkil edirdi. Şah I Abbasın hərbi islahatları nəticəsində Səfəvilərin hərbi qüdrəti bərpa edildi, ordu daha da gücləndirildi. Şah I Abbasın hərbi islahatları həm də qızılbaş əmirlərinin özbaşınalıqlarının qarşısını almağa, ordu intizamını möhkəmləndirməyə yönəlmişdi. Buna baxmayaraq, islahatlardan sonra da Səfəvi ordusunda, eyni zamanda dövlət idarəçiliyində aparıcı mövqelər qızılbaşlara məxsus olaraq qalırdı. Osmanlı hakimiyyəti altında olan Azərbaycan əraziləri. Osmanlılar işğal etdikləri Azərbaycan torpaqlarında hərbi-inzibati idarə üsulu yaratmışdılar. Ölkə vilayət və bəylərbəyliklərə, onlar isə öz növbəsində sancaqlara bölünürdü. Əhali və torpaqlar siyahıya alınmış, yeni vergilər və mükəlləfiyyətlər tətbiq edilməyə başlanmışdı. Ərazilər üzrə xüsusi vergi dəftərləri tərtib olunmuşdu. Ənənəvi ticarət əlaqələrinin kəsilməsi, dağıdıcı müharibələr Azərbaycan xalqının güzəranına mənfi təsir etdiyindən əhali çox zaman bu vergiləri ödəyə bilmirdi.

Osmanlı hakimiyyəti altında yaşamaq istəməyən əhalinin xeyli hissəsi ölkədən köçmüş, yaşayış məntəqələri boşalmışdı. İqtisadi vəziyyətin ağırlığı, osmanlıların

vergi siyasəti bir sıra yerlərdə üsyanlara səbəb olmuşdu. Osmanlı ərazisində yayılan Cəlalilər hərəkatı Azərbaycana da sirayət etmişdi. Bu hərəkatın ölkəmizdəki nümayəndəsi xalq qəhrəmanı Koroğlu idi. XVII əsrin əvvəllərində Osmanlılara qarşı müharibəyə başlayan I Abbas Cəlalilər hərəkatından da istifadə etmişdi.

Xarici siyasət. Şah I Abbasın dövründə Səfəvilər dövlətinin xarici siyasəti üç əsas istiqamət üzərində qurulmuşdu:

- 1. Osmanlı işğalı altında olan Azərbaycan torpaqlarını azad etmək;**
- 2. Xorasanı Şeybanilərdən geri almaq;**
- 3. Hörmüzü portuqallardan təmizləmək.**

İlk zərbə Şeybanilərə vuruldu və Xorasan azad edildi. Osmanlılara qarşı hərbi əməliyyatlara başlamamışdan əvvəl I Abbas da sələfləri kimi Avropa dövlətləri ilə geniş diplomatik əlaqələr qurmuşdu. Almaniya və İspaniya dövlətləri, Moskva knyazlığı öz elçilərini Səfəvi sarayına göndərərək şahı Osmanlılarla müharibəyə təhrik edirdilər. Hətta İspan kralı II Filip bunun müqabilində İran körfəzində portuqallarla mübarizədə Səfəvilərə yardım edəcəyini də vəd etmişdi. İngiltərə ilə də əlaqələr qurulmuşdu. Məhz ingilis donanmasının yardımı ilə Şah I Abbas 1622-ci ildə portuqalları Hörmüzdən və körfəzdən çıxara bildi. Şah Abbasın dövründə Böyük Moğol dövləti ilə də dostluq münasibətləri saxlanılırdı.

Səfəvi-Osmanlı müharibəsinin növbəti mərhələsi. XVII əsrin əvvəllərində Osmanlı dövlətini bürümüş üsyanları, yaranmış siyasi vəziyyəti əlverişli hesab edən Şah I Abbas Osmanlılarla müharibəyə başladı. 1603-cü ildə başlanan hərbi əməliyyatlar Səfəvilər üçün uğurla nəticələndi. Əvvəlcə Təbriz, sonra isə Ordubad və Naxçıvan geri alındı. Ordubad əhalisi şəhərin alınmasında yaxından iştirak etdiyi üçün şah onları vergilərdən azad etdi. 1604-cü ildə İrəvan qaləsində Osmanlı qarnizonu da təslim oldu, az sonra bütün Çuxursəəd vilayətində Səfəvi hakimiyyəti bərpa edildi. Şah I Abbas əsir alınan osmanlı əsgərlərini azad edərək Qarsa getmələrinə icazə verdi. 1606-1607-ci illərdə baş verən hərbi əməliyyatlar

nəticəsində Qarabağ və Şirvan əraziləri də osmanlılardan təmizləndi. 100 minlik Osmanlı ordusunun hücum xəbərini alan I Abbas onlara qarşı ənənəvi “yandırılmış torpaq” taktikasını tətbiq etdi. Osmanlı sərhədlərinə yaxın bölgələrdə ərzaq ehtiyatının məhv edilməsi ilə kifayətlənməyən Səfəvi şahı burada yaşayan əhalini də dövlətin içərilərinə köçürdü. Bu siyasət tarixdə “böyük sürgün” adı ilə məşhurdur. Osmanlı qoşunları bir neçə dəfə Azərbaycana daxil olsa da, uğur qazana bilməyib geri dönməyə məcbur oldu. Nəhayət, 1612-ci ildə iki dövlət arasında Sərab (II İstanbul) sülhü imzalandı. Razılaşmaya görə, 1555-ci il Amasiya sülhünün şərtləri bərpa olundu. Rusların tikdirdiyi Terek qalasının dağıdılması barədə sultan fərmanı verilərdisə, osmanlılar şahın bu işə mane olmamasını da müqavilə şərtlərinə daxil etdilər. Lakin bu sülh tezliklə pozuldu. Şah I Abbasın Şərqi Gürcüstana yürüşlərindən narahat olan Osmanlılar yenidən hərbi əməliyyatlara başladılar

Həlledici döyüş 1618-ci ildə Sərab yaxınlığındakı Sınıq körpü adlı yerdə baş verdi. Osmanlı qoşunu məğlub olub geri çəkildi. Elə həmin il bağlanmış Mərənd müqaviləsinə görə, Sərab sülhünün şərtləri bərpa edildi. Beləliklə, Səfəvi hökmdarı Azərbaycan torpaqlarının və azad edilən digər Səfəvi ərazilərinin azad edilməsinin Osmanlılar tərəfindən tanınmasına nail oldu. Şah I Abbas bu sülhə 1622-ci ilə qədər sadıq qalmış, Osmanlı sultanı II Osman ilə dostluq münasibətlərini qoruyub saxlamışdı. Lakin II Osmanın öldürülməsi və Bağdadı idarə edən osmanlı hakiminin Səfəvilərə müraciət etməsi vəziyyəti dəyişdi. 1622-1623-cü illərdə Səfəvi qoşunları Bağdad, Kərbəla, Nəcəf, Mosul və Kərkük şəhərlərini ələ keçirdi. Osmanlılarla müharibə yenidən başlandı. I Abbas vəfat edərkən (1629) bütün Azərbaycan, Şərqi Gürcüstan, Bağdad da daxil olmaqla Ərəb İraqı Səfəvi dövlətinin hakimiyyəti altında birləşdirildi. Qüdrətli Səfəvi şahı bütün mümkün vasitələrdən istifadə edərək hökmdarı olduğu dövlətin nüfuzunu artırdı, ərazisini genişləndirməyə nail oldu.

Müharibə yekunlaşır. Şah I Abbasın ölümündən sonra hakimiyyətə gələn nəvəsi Şah Səfi bu uğurları qoruya bilmədi. XVII əsrin 30-cu illərində Osmanlılar Bağdadı geri ala bildilər. Tərəflər arasında danışıqlar 1639-cu ildə Qəsri-Şirin

sülhü ilə yekunlaşdı. Sülhün şərtlərinə görə, Səfəvilər Bağdad da daxil olmaqla Ərəb İraqını Osmanlı dövlətinə qaytardı, Zəncir qalasından şərqdə yerləşən ərazilər isə Səfəvilərə verildi. Osmanlılar Səfəvilərdən Van, Qars və Axalsix qalalarına hücum etməyəcəklərinə dair təminat da aldılar.

Beləliklə, fasilələrlə yüz ildən artıq davam edən Səfəvi-Osmanlı müharibələri dayandı. Böyük dağıntılara və insan tələfatına səbəb olan amansız müharibələr hər iki türk-müsəlman dövlətini zəiflətdi. Yaxın və Orta Şərqdə Avropa dövlətlərinin nüfuzu artmağa başladı. Hərbi əməliyyatlar, əsasən, Azərbaycan ərazilərində aparıldığından bu müharibələrdən daha çox zərər görən də ölkəmizin əhalisi olmuşdur.

Səfəvilər dövləti XVII əsrdə. İctimai-iqtisadi həyat və idarəetmə

Qəsri - Şirin sülhü o vaxta qədər bağlanmış Səfəvi-Osmanlı müqavilələrindən fərqli olaraq iki dövlət arasındakı münasibətlərdə uzun müddətli sabitliyi təmin edə bildi. Yaranmış sabitlik Azərbaycanın sosial-iqtisadi həyatında müəyyən canlanmaya səbəb oldu. Müharibələr zamanı qonşu ərazilərə səpələnməyə məcbur olmuş əhali tədricən öz yerlərinə qayıdır, iqtisadi əlaqələr bərpa olunur, ölkənin təsərrüfat həyatı dirçəlirdi. Xarici iqtisadi əlaqələrin bərpa edilməsi sənətkarlıq və ticarətin inkişafına müsbət təsir göstərir, bu isə öz növbəsində şəhər həyatının canlanmasına səbəb olurdu. Təbriz şəhəri müharibələr nəticəsində dağıntılara məruz qalsa da, XVII əsrdə siyasi və iqtisadi mövqeyinə görə imperiyanın ikinci şəhəri hesab olunurdu. Təbriz hakimləri bu əsrin sonlarına qədər Səfəvi ordusunun baş komandanı vəzifəsini də icra edirdilər. Təbriz həm də sənətkarlıq və ticarət mərkəzi kimi şöhrət tapmışdı. Yaxın və Orta Şərqin ən iri bazarı - Qeysəriyyə bərpa edilmişdi. Beynəlxalq ticarət yollarının kəsişdiyi Təbriz şərq və qərb tacirləri üçün əlverişli məntəqə idi.

XVII əsrdə Azərbaycan inzibati cəhətdən dörd bəylərbəyliyə bölünürdü: Qarabağ (mərkəzi Gəncə), Şirvan (mərkəzi Şamaxı), Çuxursəd (mərkəzi İrəvan) və Cənubi Azərbaycan torpaqlarını əhatə edən Təbriz bəylərbəylikləri. Bəylərbəyliyə daxil olan mahalları *qolbəyi* idarə edirdi. Daha kiçik inzibati

vahidlərin idarəçiləri *sultan titulu* daşıyırdılar. Onlar qolbəyilərə tabe idilər. Ali hərbi-inzibati mövqe tutan şəxslər *xan* adlandırılırdı.

Səfəvi-Osmanlı müharibələri dövründə bəylərbəyilər hərbi və idarəetmə qabiliyyətləri ilə seçilən, şah sarayına yaxın adlı-sanlı qızılbaş əmirlərindən təyin olunurdu. Lakin hərbi zərurətin aradan qalxdığı sabitlik dövründə bu vəzifəyə bəzən səriştəsiz adamların gətirilməsi yerlərdə ədalətsizlik və rüşvətxorluq hallarına yol açırdı. İdarəçilikdə irsilik prinsipinin də mövcudluğu məmur bürokratiyasının güclənməsinə şərait yaradırdı. Onlar xəzinə gəlirlərinin müəyyən qismini mənimsəyir, müxtəlif üsullarla dövlətdə mövqelərini gücləndirməyə nail olurdular. Bəylərbəyliklərdə maliyyə işlərini mərkəzi hakimiyyət tərəfindən təyin edilən *vəzirlər* yerinə yetirirdilər. Vəzirlər bəylərbəyinin rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərsələr də, yalnız mərkəzi divana hesabat verirdilər.

Qafqaz uğrunda mübarizəyə qoşulan üçüncü ölkə.

XVI əsrdə Kazan və Həştərxan xanlıqlarını işğal edən Moskva çarlığı Xəzər dənizinə də birbaşa çıxış imkanı qazanmışdı. Bu işğallardan sonra Şimali Qafqazda rusların siyasi təsiri güclənməyə başladı. Qafqazın içərilərinə doğru irəliləməyə can atan ruslar XVII əsrin ortalarında Səfəvi sərhədləri yaxınlığında qalalar inşa etməyə başladılar. Bu qalalar hərbi dayaq məntəqələri olub Moskva çarlarının strateji maraqlarına xidmət etməli idi.

II Abbasın ölümündən sonra hakimiyyətə gələn Şah Süleyman (1666-1694) Rusiya dövləti ilə müqavilə imzaladı. 1667-ci ildə imzalanan bu müqavilədə rus tacirlərinə geniş imtiyazlar verilirdi: onlar səfəvi sülaləsinin hakimiyyəti dövründə Səfəvi dövləti ərazisində gömrüksüz ticarət hüququ və digər imtiyazlar əldə etdilər. Şah Süleymanın fərmanı ilə yerli hakimlərdən rus tacirlərinə xüsusi ehtiramla yanaşmaq tələb olunurdu.

Volqa-Xəzər ticarət yolunun canlanması buraya quldur basqınlarının başlanmasına şərait yaratdı. Bu sahədə rus kazakları xüsusi “fəallıq” göstərirdi. Onların ən böyük qarətçi basqını Stepan Razinin adı ilə bağlıdır. 1668-ci ilin yayında öz gəmiləri ilə Xəzərə enən Razin öz quldur dəstəsi ilə Dərbənddən Gilana qədər sahilboyu yaşayış məntəqələrini qarət etmiş, böyük qənimətlərlə geri

dönmüşdü. Rus çarları qətiyyətlə belə yürüşlərin qarşısını almağa çalışırdılar. Ələ keçirilən Razin də sərt cəzalandırılmışdı.

Şah II Abbasın və onun oğlu Şah Süleymanın dövründə Səfəvi şahları qonşu dövlətlərlə sülh şəraitində yaşamağa üstünlük verir, münaqişələrdən qaçmağa və ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsinə çalışırdılar. Onlar Səfəviləri Osmanlı dövləti ilə yeni müharibəyə çəkməyə çalışan Avropa və rus elçilərini dəfələrlə öz qəti cavabları ilə məyus etmişdilər.

İqtisadi tənəzzül və ya sonun başlanğıcı. XVII əsrin sonlarına doğru Səfəvilər dövləti ağır iqtisadi böhranla üz-üzə qalmışdı. İqtisadi həyatın bütün sahələrini əhatə edən böhranın iqtisadi və siyasi səbəbləri vardı.

İqtisadi səbəblər:

1. İpək yolunun əhəmiyyətini itirməsi və ənənəvi ticarət əlaqələrinin zəifləməsi;
2. Dövlətin əsas gəlir mənbələrindən olan ipək ixracatının aşağı düşməsi;
3. Xarici ticarətin zəifləməsi nəticəsində ölkədə yaranan pul qıtlığı, qəlp pulların dövriyyəyə yol tapması;
4. Süni suvarma şəbəkələrinin sıradan çıxması və əkin sahələrinin azalması.

Siyasi səbəblər:

1. İdarəçilikdə yol verilən səhvlər, dövlət idarəetmə aparatına səriştəsiz şəxslərin yol tapması;
2. Məmur özbaşınalıqları, mülki bürokratiyanın rüşvətxorluğu.

Şah Sultan Hüseyinin dövləti böhrandan çıxarmaq cəhdləri. XVII əsrin sonlarında hakimiyyətə gələn şah Sultan Hüseyin (1694–1722) ölkəni düşdüğü böhrandan qurtarmaq üçün bir sıra uğursuz addımlar atdı. Əvvəlcə pul böhranını aradan qaldırmağa cəhd edən şah Ərdəbildə ata-babalarının qəbri üstündəki qızıl, gümüş əşyaları əridib pul zərb etdirdi. Amma bu tədbir səmərə vermədi. Ölkədə maliyyə böhranı getdikcə dərinləşdi, dövlətin gəlirləri azaldı, xəzinə boşaldı. Vaxtının çoxunu eyş-işrətdə keçirən şah bu dəfə xəzinəni doldurmaq üçün vergiləri artırmaq qərarına gəldi. Bu məqsədlə 1699-1702-ci illərdə əhali və əhalinin əmlakı

siyahıya alındı. Yeni vergilər tətbiq edilməyə başlandı. Əvvəlkilərdən üç dəfə artıq olan vergilər əhalinin güzəranını daha da çətinləşdirdi. Üstəlik, XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanı bürüyən quraqlıq dəhşətli aclığa səbəb oldu. Mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsi yığılan vergilərin xeyli hissəsinin məmurlar tərəfindən mənimsənilməsinə şərait yaratdı.

Torpaq mülkiyyəti formaları

XI əsrdə Mərkəzi Asiyadan Aralıq dənizinə, Dərbənddən İran körfəzinədək geniş əraziləri əhatə edən Səlcuq imperiyası dövründə islam idarəetmə ənənələri türk dövlətçilik elementləri ilə zənginləşdirildi. Geniş ərazili imperiyanı əldə saxlamaq üçün səlcuq hökmdarları iqta paylanılmasını daha da genişləndirdilər. Bir qayda olaraq, xidmət müqabilində hərbiçilərə verilən bu torpaq mülkiyyəti, xüsusilə, Məlikşahın hakimiyyəti illərində daha çox paylanmış, aparıcı torpaq mülkiyyətinə çevrilmişdi. İqta torpaq mülkiyyət forması Azərbaycan Atabəylər dövləti və Hülakülər səltənətinin hakimiyyəti illərində də geniş yayılmışdı. Səlcuq imperiyası dövründə “*uc torpaqları*” adlanan torpaq mülkiyyət forması da meydana gəldi. Xüsusiyyətlərinə görə iqtanı xatırladan bu torpaqlar imperiyanın ucqar sərhədlərini qoruyan əmirlərə verilir və irsən keçmirdi.

XIII əsrdə Azərbaycanı mərkəz seçən Hülakülər səltənətinin hakimiyyəti illərində mövcud torpaq mülkiyyəti formalarına yeniləri də əlavə olundu. Monqol yürüşləri zamanı əhalinin qırğınlara məruz qalması, həmçinin qonşu ərazilərə köç etməsi nəticəsində əkinə yararlı böyük torpaq sahələri sahibsiz qalmışdı. İstifadəsiz qalan bu torpaqlar bayrat adlandırılırdı. Elxani Qazan xanın islahatları nəticəsində onların xeyli hissəsi siyahıya alınaraq əhaliyə paylandı. Elxanilər dövründə incu adlandırılan torpaqlar isə xan və xan ailəsinə məxsus idi.

XIII–XIV əsrlərdə torpaq mülkiyyəti formalarında başqa dəyişikliklər olmamışdı. Azərbaycan Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin hakimiyyəti illərində geniş yayılan torpaq sahibliyi formalarından biri *soyurqal* (monqolca - ehsan, bəxşiş mənasını verir) idi. Qaraqoyunluların hakimiyyəti dövründən başlayan iqta əvəzinə soyurqal paylanması ənənəsini Ağqoyunlular daha da genişləndirmişdilər. Dövlətə xidmət müqabilində verilən bu torpaqlar iqtadan

fərqli olaraq, irsən keçir, sahibi isə dövlətə vergilərdən azad edilirdi. Soyurqal paylanması siyasəti hər iki türk dövlətini zəiflətmə, mərkəzləşdirmə prosesini ləngitmişdi. XVI əsrdə hakimiyyətə gələn Səfəvi hökmdarları soyurqalın mənfi fəsadlarını düzgün qiymətləndirmişdilər. Səfəvilər dövründə soyurqal məhdud şəkildə məşhur seyidlərə, dərvişlərə, elm xadimlərinə və s. verilirdi. Əvəzində Səfəvi şahları *tiyul* paylanılmasına üstünlük verdilər. Tiyul dövlətə xidmət müqabilində verilir, irsən keçmirdi. Tiyul sahibi *tiyuldar* adlanırdı. Onlar yığılan vergilərin bir qismini özünə götürür, əsas hissəsini isə dövlət xəzinəsinə verirdilər. Tiyul istisna hallarda və yalnız şahın razılığı ilə irsən keçə bilirdi. XVII əsrdə Səfəvilər dövlətində aparıcı torpaqlar *divani* və *xassə* idi. Divanidən gələn gəlirlər bütünlüklə dövlət xərclərinin ödənilməsinə sərf edilir, şaha məxsus *xassə* gəlirləri isə ya xəzinəyə göndərilir, ya da şahın razılığı ilə konkret məsələlərin həllinə yönəldilirdi.

Vergilər

Səlcuq imperiyası dövründə əvvəlki vergilərə yeniləri də əlavə olunmuşdu. Bunlardan biri *üşr* (onda bir) idi. Xərac ilə yanaşı yığılan bu vergi xass torpaqlarından və iqta sahiblərindən alınır. *Alaf* (ərəbcə ulufə sözündən olub “qida”, “yem” mənasında işlədilib) qarovulda duran dəstəni və ya rəsmi şəxsi təmin etmək üçün alınır. Əhalidən toplanan *silah bahası*, *nal bahası* adlı vergilər ordunun ehtiyaclarına sərf olunurdu. Hülakülərin hakimiyyəti zamanı sənətkarlardan *tamğa*, tacirlərdən isə *bac* adlanan vergi yığılırdı. Monqol işğalı dövründə tətbiq edilən vergilərdən biri də *qopçur* idi. İlk monqol işğalı dövründə köçəri maldarlardan alınan bu vergi sonralar oturaq əhalinin ödədiyi can vergisinə çevrildi. Qazan xanın dini islahatından sonra bu vergi tədricən aradan qalxdı. Qazan xan həmçinin vergi islahatı keçirməklə bu sahədə məmur özbaşınalıqlarının və rəiyyətdən qanunsuz vergilərin yığılmasının qarşısını almağa nail oldu.

Səlcuq və Hülakülər dövlətlərinin tətbiq etdiyi vergilərin əksəriyyəti dövlət idarəçilik sistemini onlardan əxz etmiş Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu sülalələrinin

hakimiyyəti dövründə də qüvvədə qaldı. Vergi işləri Ağqoyunlu Həsən padşahın tərtib etdiyi “Qanunnamə” ilə nizama salınmışdı.

Ağqoyunluların hakimiyyəti dövründə əhalidən *malcəhət, bəhrə* və çobanbəyi adlandırılan vergilər də yığılırdı. Malcəhət əldə edilən məhsuldan, bəhrə isə suvarma suyundan istifadəyə görə alınan gəlir vergisi idi. Çobanbəyi vergisi isə otlaqlardan istifadəyə görə köçəri maldarlıqla məşğul olan elatlardan alınır. Uzun Həsənin “Qanunnamə”si “Həsən padşahın qanunları” adı ilə Səfəvilərin XVI əsr hakimiyyəti dövründə də qüvvədə olmuşdur. XV əsrin sonlarında hakimiyyətə gələn Ağqoyunlu hökmdarı Gökək Əhməd vergi islahatı keçirməyə cəhd göstərmişdi. O, 1474-cü ildə atasına qarşı çıxıb II Mehmetə sığınan və onun qızı ilə evlənən Uğurlu Məhəmmədin oğlu idi. Osmanlı dövlətçilik təcrübəsinə uyğun idarəetmə qurmağa çalışan Gökək Əhməd şəriətdə olmayan 20-dən artıq vergini və bəzi mükəlləfiyyətləri ləğv etməklə bağlı fərman vermişdi. Lakin onun vergiləri ləğv etmək və soyurqalı da məhdudlaşdırmaq siyasəti uğursuzluqla nəticələnmiş, özü də qiyam nəticəsində öldürülmüşdü.

Padşah Uzun Həsənin tamğa vergisini ləğv etmək istəyini Şah I Təhmasib gerçəkləşdirdi. O, 1565-ci ildə tamğa vergisinin ləğv edilməsi ilə bağlı fərman verdi. Monqollar dövründən qalan bu verginin aradan qaldırılması sənətkarlığın və ticarətin inkişafına şərait yaratdı.

Şah I Abbasın hakimiyyəti illərində də vergi siyasəti diqqət mərkəzində idi. Şah I Abbas bu sahədə özbaşınalıqların qarşısını almış, bəzi şəhərləri vergilərdən azad etmişdi.

Səfəvilər dövlətində növbəti islahat cəhdi Şah Sultan Hüseyinin dövrünə aiddir. 1699-1702-ci illərdə əhalinin və əmlakının siyahıya alınması ilə həyata keçirilən islahat gözlənilən nəticəni vermədi. Vergilər artırılsa da, xəzinənin gəlirləri artmadı. Əksinə, şah hakimiyyətinin ağır vergi siyasəti və məmur özbaşınalığı xalq üsyanlarına səbəb oldu.

Şəhər həyatı. Sənətkarlıq və ticarət

XI əsrdə Azərbaycanın geniş ərazili Səlcuq imperiyasının tərkibinə daxil olması, vahid pul, ölçü və çəki sistemlərinin tətbiqi şəhər həyatının canlanmasına,

sənətkarlıq və ticarətin inkişafına müsbət təsir göstərdi. Şəhərlərin inkişaf xüsusiyyətləri xeyli dərəcədə onların coğrafi mövqeyi ilə bağlı idi. Beynəlxalq ticarət yolları üzərində yerləşən şəhərlər sabitlik dövründə daha sürətlə inkişaf edirdi. Təbriz, Gəncə, Şamaxı, Dərbənd, Naxçıvan və Beyləqan belə şəhərlərdən idi. Yerli xammalın zənginliyi, ənənəvi sənət sahələrinin varislik prinsipi əsasında ötürülməsi şəhər həyatına təsir göstərən iqtisadi amillər sırasında idi. Azərbaycan şəhərləri ixtisaslaşma sayəsində qonşu ölkələrdə yaxşı tanınırdılar. Məsələn, Təbriz toxuculuq məmulatları, yun və ipək xalçaları, pərdələri ilə məşhur idi. Gəncə ənənəvi ipəkçiliyi və silah istehsalı, Dərbənd kətanı və pambıq parçaları, Beyləqan və Naxçıvan dulusçuluq məhsulları, Şamaxı isə yüksək keyfiyyətli ipəyi ilə xarici ölkə tacirlərinin diqqətini cəlb edirdi.

Metalişləmə, daşışləmə və şəbəkə məmulatları da sənətkarlığın mühüm sahələrindən idi.

Siyasi amillər də şəhərlərin inkişafına təsir göstərirdi. Gəncə əvvəlcə Şəddadilərin paytaxtı, sonralar isə Səlcuq canişinliyinin mərkəzi olmuşdu. Klassik feodalizm dövrünün əvvəllərində burada 500 min əhali yaşayırdı. Bizans-erməni-gürcü feodallarının hədəfində olan Gəncə o dövrdə islam dünyası ilə xristian dünyası arasında mühüm strateji qala idi. Buna görə feodal hakimlər və dövlətlər Gəncənin möhkəmləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirirdilər. Lakin 1139-cu ildə baş verən dəhşətli zəlzələ, 1235-ci ildə isə monqolların şəhəri dağıtması Gəncənin inkişafına mənfi təsir göstərdi. Gəncə Səfəvilərin dövründə Qarabağ bəylərbəyliyi mərkəzi olduğu üçün yenidən möhkəmləndirilmiş şəhərə çevrildi.

Şamaxı şəhəri Şirvanşahların ənənəvi paytaxtı, Səfəvilər dövründə isə Şirvan bəylərbəyliyi mərkəzi olmuşdu. Şamaxı ipəyi bütün Avropada məşhur idi. Müharibələr və tez-tez baş verən zəlzələlər Şamaxının inkişafına mənfi təsir göstərdi.

Təbriz şəhəri ilk dəfə Rəvvadilərin, sonralar isə Azərbaycanda yaranan dövlətlərin paytaxtı olduğundan hökmdarlar bu şəhərə xüsusi diqqətlə yanaşmış, burada geniş abadlıq işləri aparmışdılar. Ağqoyunlu hökmdarı Həsən padşahın əmri ilə burada Qeysəriyyə bazarı inşa edilmişdi. Bu bazar sonrakı dövrlərdə

Yaxın və Orta Şərqi ən iri bazarlarından birinə çevrilmişdi. Lakin Səfəvi-Osmanlı müharibələri, paytaxtın köçürülməsi Təbrizin ictimai-iqtisadi həyatına mənfi təsir göstərdi.

Naxçıvan şəhəri Azərbaycan Atabəylər dövlətinin paytaxtı idi. Atabəy Şəmsəddin Eldənizin dövründə çiçəklənən şəhərlərimizdən birinə çevrilmişdi. Səfəvi-Osmanlı müharibələri Naxçıvanın da taleyindən yan keçmədi. Şəhər dəfələrlə dağıldı, əhalisi isə I Abbasın hakimiyyəti dövründə ölkənin içərlərinə köçürüldü.

Beyləqan şəhəri Bərdənin slavyanlar tərəfindən dağıdılmasından sonra dirçəlməyə başlamışdı. Bir müddət Səlcuq canişinliyinin də mərkəzi olan Beyləqan monqol yürüşləri nəticəsində dağıldı və bir daha özünə gələ bilmədi.

Dərbənd XV əsrə qədər Azərbaycanın ən iri liman şəhəri, eyni zamanda mühüm strateji qalası idi.

Səfəvilərin dini-siyasi mərkəzi olan Ərdəbil şəhəri Səfəvilər dövləti yarandıqdan sonra daha da abadlaşdırıldı.

Göründüyü kimi, şəhərlərin inkişafına coğrafi, iqtisadi və siyasi amillər mühüm təsir göstərmişdir.

Şəhər həyatında sənətkarlar və tacirlər mühüm rol oynayırdılar. XIII—XIV əsrlərdə sənətkarlar “*əxilik*” (qardaşlıq) adlanan sənətkar birliyi yaradırdılar. Əxilik monqol işğal dövründə sənətkarların iqtisadi zərurətdən yaranan mənəvi-siyasi birliyi idi. Bu yolla sənətkarlar özlərini əyanların, feodalların təzyiqindən qorumağa çalışırdılar. XVII əsrdə yaradılan sənətkar birlikləri isə “*əsnaflar*” adlanırdı.

XVII əsrin ikinci yarısında sənətkarlar üç qrupa bölünürdü:

1. Sənətkar təşkilatlarında (əsnaflarda) birləşənlər;
2. Müstəqil fəaliyyət göstərənlər;
3. Feodal emalatxanalarında çalışanlar.

3-cü qrupa aid olan sənətkarların güzəranı daha ağır idi. Onlar həm feodala, həm də dövlətə vergilər ödəyirdilər. Şəhərlərdə, adətən, tacirlərə *məlik-üt-tüccar* adlı ən

varlı və adlı-sanlı tacir başçılıq edirdi. O, tacirlər arasında sağlam rəqabət mühitinin yaradılmasına nəzarət edir, dövlət vergilərini bölüşdürürdü.

Klassik feodalizm dövründə Azərbaycan hökmdarları dövlət xəzinəsinin əsas gəlir mənbələrindən olan ticarətin qayğısına qalır, ticarət əlaqələrini genişləndirməyə çalışırdılar. Səlcuq hökmdarı I Məlikşah tacirlər üzərinə qoyulan vergi və rüsumları azaltmış, Hülakü hökmdarı Qazan xan isə ticarət sahəsində islahat keçirmişdi. Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsən də ticarəti xüsusi diqqət mərkəzində saxlayırdı. O bu məqsədlə Avropa ölkələri ilə diplomatik münasibətləri genişləndirmiş, sənətkar və tacirlər üzərinə qoyulan vergiləri azaltmışdı.

Səfəvi şahları I Təhmasib, I Abbas, II Abbas və Şah Süleyman da ticarətə böyük önəm verirdilər. Onların hakimiyyətləri dövründə Venesiya, Almaniya, İspaniya, İngiltərə, Rusiya və s. Avropa dövlətləri ilə ticarət əlaqələri inkişaf etdirilmiş, eyni zamanda Hindistan, Çin, Misir məmlükləri ilə ticarət əlaqələri gücləndirilmişdi. Şah I Təhmasibin hakimiyyəti dövründə ingilislərin Səfəvi ipəyinin satışıyla bağlı “Moskva” şirkəti ilə müqavilə imzalanmışdı. Lakin rus tacirlərinin maraqlarına cavab vermədiyindən IV İvan ingilislərin “Moskva” şirkətinin fəaliyyətini dayandırmışdı. XVII əsrin ikinci yarısında Böyük İpək yolu əhəmiyyətini itirdikdən sonra Azərbaycanın Avropa ilə ticarət əlaqələri zəifləmiş, yerli məhsulların ixracatı kəskin sürətdə aşağı düşmüşdü.

Mövzu 13. Azərbaycan torpaqlarının azad olunması uğrunda mübarizə.

Nadir şah

Azərbaycan torpaqlarının mübarizə meydanına çevrilməsi

XVIII əsrin əvvəllərindən etibarən Osmanlı imperiyası Azərbaycana, gələcəkdə Rusiyaya qarşı mübarizədə istifadə oluna biləcək meydan kimi baxırdı. Eyni zamanda Osmanlı sultanları istəyirdilər ki, öz sərhədlərini Xəzər dənizinə qədər genişləndirsinlər və bununla da Şərqi ölkələri ilə aparılan tranzit ticarət üzərində nəzarəti ələ keçirsinlər, Azərbaycan kimi beynəlxalq ticarətin mühüm və faydalı məntəqəsi üzərində öz ağalılarını möhkəmləndirsinlər. Bu dövrdən etibarən Azərbaycan Rusiyanın inkişaf etməkdə olan sənayesi üçün xammal mənbəyi və satış bazarı kimi həmin ölkənin diqqətini cəlb edirdi. O, Şərqlə Qərbi arasında ticarətin inkişaf etdirilməsi üçün mühüm vasitə rolunu oynayır və işğalçılıq müharibələrinin genişləndirilməsi zamanı mühüm strateji əhəmiyyət kəsb edə biləcək bir ölkə idi. Buna görə də Rusiya imperatoru I Pyotr Hacı Davudun Osmanlı sultanına müraciətini də nəzərə alaraq işğalçılıq planlarında Osmanlı imperiyasını qabaqlamaq məqsədilə 1722-ci il iyunun 18-də Həştərxandan yürüşə başladı. I Pyotr Azərbaycan dilində "Manifest"¹ nəşr etdirərək Şirvan və Xəzərsahili vilayətlərə göndərirdi. "Manifest"də çar qoşunlarının yürüşünün əsl səbəbi ört-basdır edilirdi. 1722-ci ildə ruslar Dərbənddən Rəştə qədər ərazini tutdular. 1723-cü ilin iyulunda Bakını və digər Xəzərsahili vilayətləri zəbt etmiş Rusiya Osmanlılarla müharibəyə yol verməməyə çalışaraq bu ərazilərin tutulmasına "qanuni" əsaslar uydurmağa çalışırdı. Buna görə də 1723-cü ilin sentyabr ayında Peterburqa gəlmiş Səfəvi elçisi İsmayıl bəy şahın razılığı olmadan rus hökuməti ilə özbaşına müqavilə imzaladı.

Bu müqaviləyə görə, Xəzəryanı bölgələr: Dərbənd, Bakı, Gilan, Mazandaran, Astarabad Rusiyaya ilhaq edilirdi. Rusiya isə bunun əvəzində Səfəvilərə əfqanlarla müharibədə kömək edəcəyini vəd edirdi. Lakin II Təhmasib bu müqaviləni təsdiq etmədi. Rusiya 1724-cü ildə İstanbulda Osmanlı ilə müqavilə bağladı. İstanbul müqaviləsinin şərtlərinə görə, Cənubi Qafqaz faktiki olaraq Osmanlı dövləti ilə çar Rusiyası arasında bölüşdürüldü. Xəzərboyu əyalətlər Rusiyanın tərkibinə, qalan ərazilər isə sultanın ixtiyarına keçdi.

1724-cü ildə Osmanlı qoşunu Xoy, Naxçıvan və Ordubadı ələ keçirib Təbrizə doğru irəlilədi. 1725-ci ilin avqustunda mühasirədə olan Təbriz şəhəri süqut etdi. Daha sonra osmanlılar Ərdəbili, Gəncəni və başqa şəhərləri də ələ keçirdilər. Beləliklə, 1725-ci ilin sonu üçün Azərbaycan bütünlüklə ruslar və osmanlılar tərəfindən zəbt edildi.

Nadir xan Əfşarın ölkəni xilas etməsi

Səfəvilərin ərazisinin çox hissəsi artıq əfqanlar, osmanlılar və ruslar tərəfindən tutulmuş, II Təhmasib isə yalnız Cənubi Xəzəryanı bölgələr və Xorasanın bir hissəsi ilə kifayətlənməyə məcbur olmuşdu. Belə bir şəraitdə düşmənlərə qarşı mübarizədə daxili qüvvələri birləşdirmək lazım idi. Bu məsul vəzifəni 1726-cı ildə II Təhmasibin yanında qulluğa başlayan Nadir öz üzərinə götürdü. Tezliklə Nadir xan Əfşar bir sıra əyalətləri Səfəvi şahının hakimiyyəti altında birləşdirdikdən sonra əfqanları ölkədən qovmağa müvəffəq oldu. Daha sonra o, osmanlılara qarşı müharibəyə başladı və tezliklə Həmədanı, Kirmanşahı, Təbrizi, Ərdəbili geri aldı. Lakin başı Xorasandakı üsyanı yatırmağa qarışmış Nadirin olmamasından istifadə edən II Təhmasib şəxsi nüfuzunu qaldırmaq məqsədilə osmanlılara qarşı müharibəni davam etdirməyi qərara aldı. Nəticədə uğursuzluğa düçar olmuş II Təhmasib 1732-ci il yanvar ayının 16-da Kirmanşahda Osmanlı dövləti ilə sülh bağladı. Sülhün şərtlərinə görə, İrəvan, Gəncə, Tiflis, Şamaxı, Şirvan əyalətləri və Dağıstan osmanlılara verilirdi. Araz çayı hər iki dövlət arasında sərhəd olmalı idi. Səfəvi dövlətinin dirçəlməyə başlaması Rusiyanı 1732-ci il yanvarın 21-də səfəvilərlə Rəştə müqavilə bağlayaraq Kürdən cənubda olan Xəzərsahili torpaqları geri qaytarmağa məcbur etdi.

Tezliklə ölkənin Şərqi qərbindəki işləri nizama salan Nadir İsfahana döndü. 1732-ci ilin avqustunda II Təhmasibi devirib yerinə şahın 8 aylıq oğlu Abbas Mirzəni “III Abbas” adı ilə şah elan edərək özünü də onun qəyyumu təyin etdi. Bununla da Nadir, əslində, hakimiyyəti ələ aldı. Nadir, ilk növbədə, 1732-ci ildə bağlanmış Kirmanşah müqaviləsini ləğv edərək 1723-cü ildən bəri osmanlılar tərəfindən tutulmuş Səfəvi torpaqlarının geri qaytarılmasını tələb etdi. Sultanın rədd cavabı iki dövlət arasında müharibəyə səbəb oldu. Bütün qışı qoşun yığmaqla məşğul olan Nadir xan üç istiqamətdə osmanlılar üzərinə hücum keçdi. Tezliklə Nadir rəqibini Bağdad ətrafında darmadağın edib Bağdad hakimi Əhməd paşa ilə sülh müqaviləsi imzalamağa nail oldu. Sülh müqaviləsinin şərtlərinə görə, Osmanlı imperiyası son 10 ildə Səfəvi irsindən işğal etdiyi torpaqlardan imtina etməli idi. Lakin bu sülhü Osmanlı sultanı təsdiq etmədi. Bu da müharibənin yenidən qızışmasına səbəb oldu. Müharibə meydanını Qərbi Azərbaycan və Gürcüstan ərazilərinə keçirən Nadir xan 1734-cü ildə Şamaxını tutdu. Şamaxını ələ keçirəndən sonra o, şəhərin dağıdılması, əhalisinin isə Ağsu adlı kiçik bir yerə köçürülməsi haqqında əmr verdi. Nadir xan Şimali Azərbaycanda osmanlıların baş dayaq məntəqəsi sayılan Gəncəni mühasirəyə aldı. Rusiya hökuməti Səfəvi dövlətinin osmanlılara qarşı mübarizə aparmasına şərait yaratmaq üçün, eləcə də Nadirin tələblərini nəzərə alaraq 1735-ci ilin martında onun Gəncə yaxınlığındakı düşərgəsində Səfəvi dövləti ilə sülh danışıqlarına başladı. Sülhə əsasən, Rusiya Terekdən cənubdakı bütün Xəzəryanı torpaqları Səfəvi dövlətinə qaytardı.

1735-ci ildə Üçmüədzinin Şimal-Şərqi qərbində Səfəvi və Osmanlı qoşunları arasında Nadirin tam qələbəsi ilə nəticələnən döyüş baş verdi. 1735-ci ilin sonuna qədər Osmanlı əsgərləri Cənubi Qafqazdan, o cümlədən Azərbaycandan tamamilə çıxarıldılar. Beləliklə, bu dövrdə Nadir xanın rəhbərliyi ilə, demək olar ki, Səfəvilər dövlətinin əvvəlki sərhədləri bərpa olundu. Bu uğurlarından və xalq arasında artan nüfuzundan istifadə edən Nadir 1736-cı ilin yazında Kürlə Araz çayının qovuşduğu yerdə, Muğan düzündə böyük bir qurultay çağırdı və orada özünü şah elan etdi.

Nadir şahın daxili siyasəti

Nadir xan Əfşar 1736-cı il tarixində rəsmən şah elan olunduqdan sonra İranın idarəsini mərkəzləşdirməyə cəhd etdi. Onun dövləti Məşhəd, Təbriz və Şiraz mərkəz olmaqla 3 bəylərbəyliyə bölündü. Xorasanı onun oğlu Rzaqulu, Azərbaycanı isə qardaşı İbrahim xan idarə edirdi. Hakimlər və digər məmurlar bəylərbəylərə tabe olurdular, onlar bilavasitə şah tərəfindən təyin edilirdilər. Nadirin dövlətdaxili əsas addımlarından biri mərkəzi hakimiyyətin gücləndirilməsinə və feodalların separatizminin aradan qaldırılmasına yönəldilmiş aqrar siyasət idi. Mərkəzi hakimiyyəti gücləndirmək məqsədilə dövlət torpaq fondunu artırmağa çalışan Nadir şah vəqf torpaqlarının böyük hissəsini, eləcə də maldar tayfalara və bəzi iri feodallara məxsus olan torpaqları dövlətin xeyrinə müsadirə etdi. Daha sonra Nadir şah ölkədə bütün vəqf əmlakının dövlət tərəfindən alınması və onların gəlirinin hökumətin xeyrinə zəbt olunması haqqında fərman verdi. Nadirin iri feodalların nüfuzunun sarsıtılmasına yönəlmiş digər mühüm tədbiri vilayətin mədaxili və məxaricinə müdaxilənin qarşısını almaqdan ibarət idi. Bunun üçün də o əmr verdi ki, bundan sonra əyalət hakimləri, məmurlar öz maaşlarını torpaq bəxşişi şəklində deyil, pul şəklində alacaqlar. Bu hal həmçinin bəylərbəyilərə də şamil olundu. Taxta çıxdıqdan sonra dövlətin şəhər və kəndlərinin iqtisadi vəziyyətini gözdən keçirməklə məşğul olan Nadir şah xüsusi ilə becərməyən və sahibsiz torpaqların abadlığı, becərməsi, dağılmış suvarma sistemlərinin qaydaya salınması üçün fərmanlar verdi.

Vergi sahəsində qayda-qanun yaratmağa çalışan Nadir şah hakimiyyətinin ilk illərində daxili və xarici ticarəti canlandırmağa çalışırdı. Ticarətin inkişafına əngəl törədən şəxslər ciddi şəkildə cəzalandırılırdı.

Nadir şahın əmri ilə dövlətin mədaxilinə nəzarət etmək üçün vergilərin yığılması sahəsində intizam artırıldı. XVIII əsrin 40-cı illərinin ortalarında Nadir şah ordusunun böyük hissəsini kəndlilər təşkil edirdi. Bu isə kənd təsərrüfatının inkişafına öz mənfi təsirini göstərməyə bilməzdi. II Təhmasibin dövründə yadellilərin ölkədən qovulması ilə başlanan və Nadir şah Əfşar tərəfindən davam etdirilən aramsız müharibələr böyük məbləğdə vəsait tələb edirdi. Bu isə yeni

vergilərin t y n olunmasına və ictimai vəziyyətin daha da ağırlaşmasına gətirib çıxarırdı.

XVIII əsrin 30-40-cı illərində vergi yükünün  oxluęu, mükəlləfiyyətlərin ağırlığı, daimi müharibələrin aparılması dövlət ərazisində məhsuldar qüvvələrin inkişafına mane olurdu. Bu isə çox zaman  syanlarla nəticələnirdi.

Nadir  qarşı Azərbaycanda ilk üsyanlar 1734-c  ildə Astarada və daha sonra Car Balak nd  bař verdi. 1738-ci ildə Nadirin Hindistan istiqamətində hərbi yürüşdə olmasından istifadə edən Car-balak nlil r yenidən üsyan etdilər.  syanı yatırmaq  c n Cara s f r edən Nadirin qardaşı İbrahim xan m ęlub edilib öldürüldü. Tezliklə Hindistan v  Mərkəzi Asiyaya səfərini yekunlaşdıran Nadir řah böyük bir ordu ilə Azərbaycana v  Daęıstana hərəkət etdi. Daęıstanı tamamən  l  keçirdiyini v  Azərbaycanda asayiři bərpa etdiyini d ř n r k 1743-c  ilin yazında ordusunu Cənubi Qafqazdan  ıxartdı. Bu, Azərbaycanda yeni üsyan dalęasına səbəb oldu.  zl rini Səfəvi řahzad l ri adlandıran I və II Sam Mirzənin bařılıęı altında həmin ildə ardıcıl olaraq üsyanlar bař qaldırdı. Hacı  l binin bařılıq etdiyi üsyan 1743-c  ilin sonunda ř ki xanlıęının yaranması ilə nəticələndi. Nadir řah bu üsyanları yatırmaęa müvəffəq oldu. 1747-ci ildə Ərdəbildə III Sam Mirzənin rəhbərliyi ilə bařlanan üsyan da yatırıldı. 1747-ci ilin iyunun 19-da “ř rqin sonuncu fatehi” Nadir řahın sui-qəsd nəticəsində öldürülməsi ilə onun imperiyası daęıldı.

Mövzu 14. Quba xanlıęı, ř ki xanlıęı, Car-Balakən camaatlıęı

Xanlıqların yaranması

XVIII əsrin ortalarından XIX  srin I r b n n axırlarına qədər olan dövr Azərbaycan tarixinə xanlıqlar - feodal pərakəndəliyi d vr  kimi daxil oldu. Bu dövrdə Azərbaycan ərazisində 20 xanlıq, 6 sultanlıq, 5 m liklik v  1 camaatlıq

mövcud olmuşdur. Azərbaycanda bir çox xanlıq və digər feodal qurumlarının meydana çıxması, ölkənin ayrı-ayrı vilayətləri arasında sabit iqtisadi əlaqələrin olmaması, natural təsərrüfatının hökmranlığı, ayrı-ayrı vilayətlərdə müxtəlif pul, çəki və ölçü vahidlərinin tətbiqi, habelə feodalların bu və ya digər ərazi üzərində öz hakimiyyətlərini quraraq müstəqilliyə can atmaq cəhdlərinin nəticəsi idi. Xanlıqların yaranmasına yardım edən amillərdən biri də Nadir şahın qətli, varisləri arasında gərgin mübarizənin başlanması və bu mübarizənin gedişində mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsi idi.

1726-cı ildə Rus hakimiyyət orqanları Rusiyadan asılı olmaq şərtilə Hüseynəli bəyi Quba xanı elan etmişdilər. Nadir şahın ölümündən sonra qubalı Hüseynəli (1726–1758) xan müstəqil siyasət yeritməyə başlamışdır. Quba xanlığının yüksəlişi Fətəli xanın (1758-1789) hakimiyyətə gəlməsi ilə bağlı idi. Fətəli xanın hakimiyyəti dövrünü təhlil edəndə onun fəaliyyətini 3 mühüm sahəyə bölmək olar:

1. Vergi islahatı;
2. Köçürmə siyasəti;
3. Birləşdirmə siyasəti.

Vergi islahatı

Fətəli xan vergi toplanması işini nizama salmaqla xəzinənin gəlirini artırmağa çalışırdı. Bunun üçün də o, vergi islahatı keçirdi. Əvvəllər vergilər mahal naibləri toplayırdılar. Bu zaman naiblər yığılan verginin bir qismini mənimsəyirdilər. Verginin birbaşa xəzinəyə daxil olmasını təmin etmək məqsədilə Fətəli xan bu qaydanı ləğv etdi. Artıq vergini kəndxuda toplamalı və şəxsən özü xan xəzinəsinə təhvil verməli idi. Eləcə də kəndlilərin vəziyyətini yaxşılaşdırmaqdan ötrü Fətəli xanın göstərişi ilə bəzi mükəlləfiyyətlər yalnız xan yasavullarının tələbi ilə yerinə yetirilməli idi.

Köçürmə siyasəti

Fətəli xanın köçürmə siyasətinin özünü də 3 yerə ayırmaq olar; 1. Əhalinin sayını artırmaq: Muğan, Gilan, Ərdəbil və digər yerlərdən Quba xanlığı ərazisini özünə daimi yaşayış yeri seçən kəndliləri, sənətkarları və bəzi feodalları bu əraziyə köçürdülər; 2. Müdafiəni gücləndirmək: Fətəli xan öz sərhədlərini

möhkəmləndirmək üçün Muğandan cəngavər şahsevənlərin bir hissəsini xanlığın ərazisinə köçürdü; 3. Özünə dayaq yaratmaq: Şamaxı şəhəri ələ keçirildikdən sonra Fətəli xan burada özünə dayaq yaratmaqdan ötrü öz tərəfdarlarını Dərbənd, Quba və Salyandan Şamaxıya köçürdü.

Birləşdirmə siyasəti

Fətəli xanın ən önəmli əhəmiyyət daşıyan siyasəti onun yürütdüyü birləşdirmə siyasəti idi. Məlum olduğu kimi, birləşdirmə siyasəti yeridən Quba xanlığına birləşdirilən ilk ərazi 1757-ci ildə - Hüseynəli xanın dövründə tabe edilmiş Salyan xanlığı olmuşdur. Atasının ölümündən sonra taxta çıxan Fətəli xan birləşdirmə siyasətini davam etdirmiş və tez bir zamanda yerli əhalinin köməyi ilə 1759-cu ildə müqavimətsiz Dərbənd xanlığını Quba xanlığına tabe etmişdi. Növbədə Şamaxı xanlığı dururdu.

Lakin Fətəli xan qonşu xanlıqlardan kömək alan və digər xanlıqlardan iqtisadi və siyasi cəhətdən nisbətən güclü olan Şamaxı xanlığının ələ keçirilməsini bir qədər təxirə saldı. Şamaxı xanlığını tutmağa hazırlaşan Fətəli xan “nikah diplomatiyası” vasitəsilə Bakı xanlığını özündən asılı vəziyyətə saldı. Bununla da şimal-şərqi Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsinin birinci mərhələsi başa çatdı.

Birləşdirmə siyasətinin ikinci mərhələsi

Bu mərhələdə Şamaxı və Cavad xanlıqlarını birləşdirmək uğrunda mübarizə getdi. Şamaxını almaq uğrunda mübarizə çox amansız və qanlı oldu. Şamaxı xanlığı həm iqtisadi, həm də hərbi-strateji cəhətdən Fətəli xanın diqqətini cəlb edirdi. Xanlıq şimal-şərqdə Quba xanlığı ilə, şərqdə Bakı, cənub-qərbdə Qarabağ xanlıqları ilə, cənubda Kür çayı ilə həmsərhəd idi. Əvvəllər Şamaxı xanı onun ərazisini dağstanlıların hücumlarından qoruduğuna görə hər il Quba xanlığına xərac verirdi. Bir müddət sonra Şamaxı hakimləri Quba xanına xərac verməkdən imtina etdilər və iki xanlıq arasında münasibətlər pisləşdi. Nəticədə, 1765-ci ildən Quba-Şamaxı mübarizəsi başladı. Mübarizənin ilk dövründə şəkili Hüseyn xanın

Şamaxı xanına kömək etməsi Fətəli xanın uğur qazanmasına mane olurdu. Yaranmış vəziyyətdən çıxış yolu arayan Fətəli xan Hüseyn xanı öz tərəfinə çəkdi. Beləliklə, Şamaxı xanlığının taleyi həll olundu. Əvvəlcə Şamaxı xanlığı Quba ilə Şəki xanlıqları arasında bölüşdürülsə də, 1768-ci ilin avqustunda Fətəli xan Hüseyn xanı məğlub edib Şamaxını tamamilə Quba xanlığına tabe etdi. Şamaxının tutulmasının ardınca Kürlə Araz çaylarının qovuşduğu yerdə yerləşən Cavad xanlığı da şimal-şərqi Azərbaycan dövlətinin tərkibinə daxil edildi. Bu xanlıqlarla yanaşı, 1785-ci ildə Lənkəran (Talış) və Şəki xanlıqları da Quba xanlığından asılılığı qəbul etdi. Fətəli xan yalnız qonşu torpaqları birləşdirməklə kifayətlənmək niyyətində deyildi. Bütün Azərbaycanı, hətta İranın bəzi yerlərini ələ keçirməkdə onun planlarına daxil idi. Bu məqsədini reallaşdırmaq məqsədilə Fətəli xan hətta 1784-cü ilin yayında Cənubi Azərbaycana (bu zaman o, Ərdəbili və Meşkini ələ keçirmişdi) hücum etmişdi. Lakin Azərbaycana dair öz planları olan Rusiya və onun Cənubi Qafqazdakı əlaltısı Kartli-Kaxetiya çarlığı hər vasitə ilə buna mane olurdu. 1789-cu ildə Fətəli xan vəfat etdi. Hakimiyyətə gələn oğlanları atasının nailiyyətlərini möhkəmləndirə bilmədilər. Tezliklə asılılıqda olan xanlıqlar Qubanın tabeçiliyindən çıxdılar.

Şəki xanlığı

Şəki xanlığının yaranması və möhkəmlənməsi

Azərbaycanın şimalında yerləşən Şəki xanlığının əsasını Hacı Çələbi qoymuşdur. Hacı Çələbi hələ Nadir şahın sağlığında üsyan qaldıraraq özünü müstəqil xan elan etsə də, onun əsas fəalliyəti Nadir şahın qətlindən sonrakı dövrə təsadüf edir. 1747-ci ilin yayında Nadir şahın qətlindən sonra İranda mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsi nəticəsində digər Azərbaycan xanlıqları kimi Şəki xanlığı da özünü müstəqil aparmağa başlamışdı. Bu zaman Hacı Çələbi əlverişli vəziyyətdən istifadə edib qonşu ərəziləri xanlığa qatmağı qərarlaşdırdı. Hacı

Çələbi, ilk növbədə, qonşuluğunda yerləşən Qəbələ və Ərəş sultanlıqlarını özünə tabe etdi. Daha sonra təzəcə müstəqilliyini əldə etmiş Qarabağ xanlığına hücum etdi. Qarabağın bəzi ərazilərini ələ keçirsə də, Pənahəli xan Bayat qalasına çəkilərək ona ciddi müqavimət göstərdi. Hacı Çələbi öz müttəfiqi Şamaxı xanı ilə bir aydan artıq Bayat qalasını mühasirəyə alsada, heç bir uğur əldə edə bilmədi. Böyük itkilər verib geri qayıdaraq Pənahəli xanın müstəqilliyini tanıdı.

Kartli-Kaxetiya çarlığı ilə mübarizə

Şəki xanlığının belə aktivlik göstərməsi qonşu xanlıqları, eləcə də Kartli-Kaxetiya çarlığını¹ narahat edirdi. İranda şah hakimiyyəti uğrunda gedən mübarizədən istifadə edən Kartli-Kaxetiya çarları Qazax və Şəmsəddil sultanlıqlarını ələ keçirmiş Car-Balakən camatlığını, Gəncəni, hətta Qarabağı tutmağa çalışırdı. Kartli-Kaxetiya çarlarının 1751-ci ilin fevralında Car torpaqlarına etdiyi hücumunun qarşısı Hacı Çələbi tərəfindən alındı. Belə bir şəraitdə gürcü çarları Hacı Çələbiyə qarşı mübarizədə Azərbaycan xanlarının qüvvələrindən istifadə etməyi düşündülər. Gəncə, Qarabağ, Qaradağ, Naxçıvan və İrəvan xanlıqları 1752-ci ilin martında Kartli-Kaxetiya çarları ilə ittifaq bağlamaq üçün Gəncə yaxınlığında bir araya gəldilər. Lakin bu görüş heç də xanların gözlədiyi kimi nəticələnmədi. Gürcü çarları danışığa gələn Azərbaycan xanlarını əsir alıb özləri ilə Gürcüstanına aparmağı qərara aldılar. Bundan xəbər tutan Hacı Çələbi vaxt itirmədən düşməni təqib edərək Qızılqaya adlanan yerdə gürcüləri məğlubiyyətə uğratdı. Hacı Çələbi xan əsirlikdən qurtardığı xanlarla görüşmədən düşməni təqibə davam etdi, nəticədə Borçalı və Qazax mahallarını ələ keçirdi. Həmin mahalların idarəsini oğlu Ağakişiyə tapşırıb Şəkiyə döndü.

Xanlığın zəifləməsi

Gürcülər üzərində qələbədən ruhlanan Hacı Çələbi diqqətini Şərqi yönəltdi və Ağsunu mühasirəyə aldı. Lakin birləşmiş Quba və Şamaxı xanlıqları tərəfindən məğlub edilib geri çəkildi. 1755-ci ildə Hacı Çələbidən sonra hakimiyyətə oğlu Ağakişi keçdi. Çox keçməmiş Ağakişini qayınatası qazıqumuxlu Məhəmməd xan qətlə yetirdi və hakimiyyətə gəldi. Qırx gündən sonra Quba xanı Fətəli xanın

köməyi ilə Hacı Çələbinin nəvəsi Hüseyn xan onu taxtdan saldı və hakimiyyəti ələ aldı. Hüseyn xan hakimiyyətinin ilk dövrlərində Quba xanlığı ilə müttəfiq münasibətləri saxlayırdı. Lakin Şamaxı xanlığı uğrunda mübarizə zamanı bu ittifaq pozuldu və keçmiş müttəfiqlər rəqiblərə çevrildilər. Tezliklə bu mübarizədə məğlub olan Hüseyn xan 1769-cu ildə Fətəli xanla müqavilə bağladı. Bu müqavilə ilə Hüseyn xan Fətəli xana lazım olduqda qoşun verməyi və Şamaxının işlərinə qarışmamağı öhdəsinə götürdü. İyirmi ildən artıq Şəkiddə hökmran olmuş Hüseyn xan hakimiyyət uğrunda öz qohumları və əmirləri ilə gərgin mübarizə apardı. 1779-cu ildə sui-qəsd nəticəsində öldürüldü, hakimiyyətə Hacı Çələbinin oğlu Əbdülqadir xan gəldi. Bununla da Şəkiddə hakimiyyət uğrunda mübarizə bir qədər də qızıxdı. Bu da Şəki xanlığını həm siyasi, həm də iqtisadi cəhətdən sarsıtdı.

Car-Balakən camaatlığı

Azərbaycanın şimal-qərbində yerləşən Car-Balakən camaatlığı Car, Balakən, Katex, Tala, Muxax və Cənik adlı azad cəmiyyətləri özündə birləşdirən sosial-siyasi qurum idi. Hər bir cəmiyyət camaat adlandırılan bir neçə kənd icmasından ibarət idi. Hər bir icma kəndxuda və qazı tərəfindən idarə olunurdu. İdarəetmə şəriət qaydalarına əsaslanırdı. Cəmiyyətdə ruhanilərin də nüfuzu yüksək idi. Camaatlığın ali orqanı xalq yığıncağı idi. Burada yalnız yetkinlik yaşına çatmış kişilər iştirak edə bilərdilər. Yığıncaqlarda camaatın bütün vacib məsələləri müzakirə edilir və qəbul olunan qərarlar qanun qüvvəsini alırdı. XVIII əsrin 50-ci illərində Car-Balakən camaatlığı Şəki xanlığından asılı vəziyyətə düşmüşdü. Camaatlıq XVIII əsrin sonlarında müəyyən müstəqillik əldə edə bilmişdi.

Mövzu 15. Qarabağ, Naxçıvan və İrəvan xanlığı

Mən aşiqəm qara bağ,

Qara salxım, qara bağ,

Tehran cənnətə dönsə,

Yaddan çıxmaz Qarabağ.

İbrahimxəlil xanın qızı Ağabəyim ağanın şeiri

Qarabağ xanlığının yaradılması

Qarabağ xanlığı Səfəvilər dövlətində mövcud olan Qarabağ bəylərbəyliyi ərazisində yaranmış iki xanlıqdan (Gəncə və Qarabağ) biri idi. Xanlığın əsasını Cavanşirlər nəslindən olan Pənahəli xan qoymuşdu. Xanlığın əhalisinin əksəriyyətini Cavanşir, Ziyadoğlular, İyirmidördlər, Otuzikilər, Kəbirli tayfaları təşkil edirdi. 1736-cı ildə Muğanda keçirilən tacqoyma mərasimi zamanı Nadir şah elan olunmasına etiraz etdiyinə görə Qarabağ bəylərbəyliyinə cəzalandırdı. O, Qazax, Borçalı və Şəmsəddil ərazilərini Qarabağ bəylərbəyliyinə tabeliyindən çıxarıb Kartli çarının ixtiyarına verdi. Qarabağ elatlarının bir hissəsini Xorasan

istiqlamətinə sürgün etdi. Eləcə də Qarabağ bəylərbəyliyinə tabe olan beş Qarabağ mülkiyyətini tabeçilikdən çıxarıb sərbəstlik verdi. 1748-ci ildə Qarabağın bir hissəsində hakimiyyəti ələ alan Pənahəli xan xanlıq ərazisində hakimiyyətini möhkəmləndirməkdən ötrü Nadir şah tərəfindən sürgün edilmiş tayfaları geri qaytardı. Eləcə də düşmənlərindən və qonşu xanlıqların hücumlarından qorunmaq üçün Kəbirli mahalında Bayat qalasını tikdirdi. Bayat qalası xanlığın sərhədinə yaxın ərazidə yerləşdiyindən qonşu xanlıqların hücumu üçün açıq idi. Bu üzdən də Pənahəli xan xanlığın mərkəzini xanlığın içərilərində yeni tikdirdiyi qalalara - əvvəlcə Şahbulaq və daha sonra Şuşa qalasına köçürtdü. 1756-1757-ci illərdə tikilib başa çatdırılan Şuşa qalası əvvəllər onun banisinin adı ilə Pənahabad adlandırılmışdı.

Pənahəli xanın mərkəzləşdirmə siyasəti

Pənahəli xan xanlığı daxilən möhkəmləndirməkdən ötrü Qarabağ ərazisindəki mülkiyyətləri mərkəzi hakimiyyətə tabe etmək qərarını verdi. Nadir şahın dövründən özlərini müstəqil aparan Qarabağın xristian mülkiyyətləri Pənahəli xana tabe olmaq istəmir, əksinə separatçılıq siyasəti yürüdərək qonşu xanlıqları Qarabağa hücumlar təşkil etməyə səsləyirdilər. Pənahəli xan, ilk növbədə, mülkiyyətlərin birliyini pozmaq üçün onlar arasında nifaq saldı. Tezliklə digər mülkiyyətlər tərəfindən təklənən Vərəndə məliyi onun hakimiyyətini qəbul etdi. Pənahəli xanın mülkiyyətlərə təzyiqini artırması Xaçın məliyinin ciddi müqavimətinə səbəb oldu. Ballıqaya yaxınlığında baş verən döyüşdə məğlub olan Xaçın məliyi Pənahəlinin hakimiyyətini tanıdı. Tezliklə Dizaq, Çiləbörd, Talış (Gülüstan) mülkiyyətləri də Pənahəli xana tabe olduqlarını bildirdilər. Lakin mülkiyyətlər zahirən Qarabağ xanlığının ali hakimiyyətini tanısalar da, müxtəlif yollarla gürcü çarları və Rusiya hakimiyyət orqanları ilə gizlicə əlaqə saxlayır, Qarabağda bir xristian dövləti yaratmağa kömək etmələrini xahiş edirdilər.

Pənahəli xan xanlığı daxilən möhkəmləndirdikdən sonra diqqətini qonşu xanlıqlara yönəltdi. Tezliklə Gəncə, İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının bəzi torpaqları Qarabağ xanlığına birləşdirildi, Pənahəli xanın Qarabağı belə böyük

ərazisi olan güclü xanlığa çevirməsi İranda mərkəzi hakimiyyət uğrunda mübarizə aparan qüvvələrin diqqətini cəlb etdi.

Belə qüvvələrdən biri olan Məhəmmədhəsən xan Qacar 1757-ci ildə Qarabağa hücum etdi. Şuşanın bir aylıq mühasirəsi heç bir nəticə vermədi və Məhəmmədhəsən xan geri qayıtmağa məcbur oldu. Bir qədər sonra bir sıra Cənubi Azərbaycan xanlıqlarını öz ətrafında birləşdirmiş Fətəli xan Əfşar Pənahəli xanın yanına elçilər göndərərək tabe olmasının tələb etdi. Pənahəli xanın rədd cavabından sonra - 1759-cu ildə Fətəli xan Əfşar böyük bir ordu ilə Qarabağ üzərinə hücum keçdi. Şuşa qalası altı ay mühasirədə qaldıqdan sonra Pənahəli xan oğlu İbrahimxəlil girov verməklə şəhəri azad etdi.

İbrahimxəlil xan

İbrahimxəlil xanın (1763-1806) dövründə xanlıq daha da gücləndi. İbrahimxəlil xan mülkiyyətlərin xəyanətinə, qonşu xanlıqların hücumlarına son qoymaqdan ötrü Avar xanlığı, Gürcü çarlığı və Şəki xanlığı ilə qohumluq əlaqələri yaratdı. Öz qohumu Əsədulla bəyi Təbrizini xan taxtına çıxartdı. Tezliklə Naxçıvan, Qaradağ və bəzi digər xanlıqlar Qarabağ xanından asılı vəziyyətə düşdülər. İbrahimxəlil xan 1780-ci ildə müttəfiqi Kartli-Kaxetiya çarlığı ilə birlikdə Gəncəyə hücum edib xanlığı bölüşdürdü. İbrahimxəlil xanın belə güclənməsi bütün Azərbaycanı birləşdirməyi qarşısında məqsəd qoyan qubalı Fətəli xanın planlarına uyğun deyildi. Bu da öz növbəsində iki Azərbaycan xanlığının toqquşmasına gətirib çıxartdı. Bu qarşıdurmada üstünlük Quba xanlığının tərəfində olsa da, Kartli-Kaxetiya çarlığının yaxından köməkliliyi Qarabağı Quba təhlükəsindən qurtarmış oldu.

Naxçıvan xanlığı

İndiki Ermənistan ərazisi e.ə. VIII–VII əsrlərdən başlayaraq, əsasən, türk mənşəli etnosların yaşadığı və idarə etdiyi ölkə olmuş və sonralar–XIX əsrin əvvəllərinə qədər burada türklər aparıcı rol oynamışlar.

Səfəvilər dövləti vaxtında mövcud olan Çuxursəəd bəylərbəyliyi ərazisində Nadir şahın ölümündən sonra iki xanlıq - Naxçıvan və İrəvan xanlıqları yarandı. Nisbətən kiçik bir əraziyə malik olan Naxçıvan xanlığının əsasını Kəngərli tayfasının başçısı Heydərqulu xan qoymuşdu. Öz hakimiyyətini gücləndirmək və təcavüzlərdən qorunmaq üçün Heydərqulu xan (1747-1763) daha qüdrətli sayılan Qarabağ xanlığına arxalanmaq qərarına gəlmişdi.

Bu məqsədlə də o, Pənahəli xanla görüşmüş və hətta onun məsləhəti ilə Şəki xanına qarşı yaradılmış ittifaqa da qoşulmuşdur. Heydərqulu xanın ölümündən sonra onun varislərinin dövründə xanlıq nisbətən zəiflədi. Əvvəlcə Kərim xan Zəndin təsirinə düşdü, sonra isə Xoy, İrəvan, Qarabağ xanlıqları və Gürcü çarları Naxçıvanda özlərinə münasib adamı taxta çıxartmağa səy göstərdilər. Bu da öz növbəsində hakimiyyət uğrunda gedən mübarizənin daha da qızışmasına şərait yaratdı.

Vikipediya məlumatı:

Naxçıvan xanlığı — 1747-ci ildə Nadir şah Əfşarın ölümündən sonra kəngərli tayfa başçısı Heydərqulu xan tərəfindən əsası qoyulmuş Azərbaycan xanlığıdır. Zəngəzur kəndindən başlamış, Araz çayı vadisinə qədər uzanan geniş ərazidə yerləşən Naxçıvan xanlığı, Qərbi Azərbaycanın böyük bir hissəsini əhatə edirdi. Dağlar xanlığı qala kimi əhatə edirdi. Şimal-qərbdən Dərələyəz dağları, cənub-şərqdən İlanlıdağ, şimal-şərqdən Böyük və Kiçik Ağrı dağları xanlığın sərhədləri boyu uzanırdı. Naxçıvan xanlığı İrəvan, Qarabağ, Xoy və Maku xanlıqları ilə həmsərhəd idi.

Heydərqulu xan 1763-cü ilə qədər hakimiyyətdə olmuşdur. Araşdırmalar göstərir ki, Naxçıvan xanlığı Qarabağ, Maku, Qaradağ, Gəncə və İrəvan xanlıqları ilə Heydərqulu xanın vaxtında yaxın dostluq münasibətləri yaratmışdı. Heydərqulu xanın vəfatından sonra onun oğlanları xanlığı idarə

edirlər və ən uğurlu dövr Şükurəli xanın dövrünə təsadüf edir. 1768-ci ildən 1780-ci ilədək fasilələrlə Naxçıvan xanlığına rəhbərlik edən Şükurəli xan Kərim xan Zəndin fərmanı ilə müstəqil xan, yəni hakim tituluna layiq görülməklə yanaşı, bütün Kəngərli süvarilərinə sərkərdə təyin olunduğu müddətdən etibarən tümən hakimi kimi şöhrət tapır.

1790-ci illərin sonlarında Naxçıvan xanlığında hakimiyyət uğrunda mübarizə güclənir. İrəvan xanı Hüseynəli xan, Qarabağ xanı İbrahimxəlil xan və Kartli-Kaxetiya çarı II İrakli istəyirlər ki, Naxçıvan xanları onların istəyi ilə hərəkət etsin. Beləliklə, Rəhim xanın oğlu Abbasqulu xan 1780-ci ildə xanlığı idarə etməyə başlayır. Lakin onun iradəsizliyi hakimiyyətdəki uğursuzluğu ilə nəticələnir və 1810-cu ildə İranda edam edilir. Naxçıvan xanlığı 1747–1797-ci illərdə daxili və xarici siyasəti ilə qonşu xanlıqların rəğbətini qazanmış Heydərqulu xanın, sonralar isə Kəlbəli xanın hakimiyyəti dövründə siyasi diplomatiyası ilə də fərqlənib. Xanlığın ərazisi, qoşunu, pul vahidi, xarici və daxili siyasəti, müstəqil dövlətə məxsus atributları olub.

Kəlbəli xan çox güclü siyasət yeritsə də əvvəlcə Ağaməhəmməd şahla, daha sonra isə rus qoşunları ilə ciddi mübarizə aparır. Uzunmüddətli Rusiya-İran müharibəsindən sonra 1813-cü ildə Gülüstan müqaviləsi imzalanır və bununla müharibə yekunlaşır. Daha sonra isə 1826-cı ildə Qacar hakimiyyətinin yeni hücumları ilə yenidən Rusiya-İran müharibəsi başlayır və müharibə rusların qələbəsi ilə başa çatır. 1828-ci ildə imzalanan Türkmənçay müqaviləsinin şərtlərinə əsasən Naxçıvan və İrəvan xanlıqları Rusiyaya verilir. Naxçıvan xanlığının ərazisində məskunlaşan sonuncu xan Kərim xanın bütün əmlakı Rusiya xəzinəsinə müsadirə edilir. Şahzadə Abbas mirzə Kərim xan və onun bir qrup Kəngərli sülaləsindən olan tərəfdarlarına məskunlaşmaq və idarə etmək üçün Marağa xanlığının bir neçə kəndini verir. Bununla da Naxçıvan xanlığı ləğv edilir.

İrəvan xanlığı

İrəvan xanlığının əsasını Mir Mehdi xan qoymuşdu. Əhalisinin böyük əksəriyyətini azərbaycanlılar təşkil edən xanlıq Ağrı vadisi, Dərələyəz və Göyçə gölü arasındakı torpaqlarda yerləşirdi. İrəvan şəhərinin əhalisinin yalnız cüzi hissəsini ermənilər təşkil edirdi.

Xanlığın ərazisində erməni dini mərkəzi Üçkilsə¹ yerləşirdi. Kilsənin başçısı - katolikos İrəvan xanı tərəfindən təyin olunurdu. Xanlıq nisbətən zəif olduğundan qonşuların diqqətini cəlb edirdi. 1749-cu ildə İrəvan Qarabağ xanı Pənahəlinin, daha sonra isə Kaxetiya çarı II İraklinin hücumuna məruz qaldı və bir müddət gürcü çarlığından asılı vəziyyətə düşdü. İrəvan xanlığını zəbt etməyə çalışan Kartli və Kaxetiya çarları Üçkilsə monastrının katolikosu ilə əlaqə saxlayır, İrəvan xanlarına onun əli ilə zərbə endirməyə çalışırdılar.

1765-ci və 1769-cu illərdə Kartli-Kaxetiya çarının İrəvana hücumları nəticəsində xan onlara müəyyən qədər bac verməyə məcbur oldu. Lakin mərkəzi İranda hakimiyyəti ələ almış Kərim xan Zəndin tələbi ilə o vaxt İrəvanda xan olan Hüseynəli xan gürcü çarı II İrakliyə bac verməkdən imtina etdi. 1779-cu ildə Kərim xan Zəndin vəfatından sonra II İrakli İrəvan xanlığından bac tələb etdi. Azərbaycan xanlıqlarına güvənən Hüseynəli xan gürcü çarının tələbini rədd etdi. Buna görə II İrakli iyirmi minlik qoşunla qəflətən İrəvana hücum etdi, lakin güclü müqavimətə rast gəlib geri çəkilməli oldu. İrəvanı tuta bilməyib bir çox kəndi qarət edən gürcü çarı geri qayıdan zaman 2500-ə yaxın ailəni də Hüseynəli xanın vermədiyi bac əvəzinə apardı. Osmanlı dövlətinə arxalanan Hüseynəli xan II İraklidən İrəvan xanlığından zorla Gürcüstanə köçürdüyü ailələrin geri qaytarılmasını tələb etdi. 1441-ci ildə Cahanşah Qaraqoyunlu erməni katolikosluğunun mərkəzinin Kilikiyadan İrəvan yaxınlığındakı Üçmüəzzin

(Üçkilsə) monastırına köçürülməsinə icazə vermişdi. Hüseyinli xanın belə müstəqil siyasət yürütməsi, hətta bir ara Naxçıvanı özündən asılı hala salmaq cəhdi II İraklini çox narahat edirdi. Tezliklə gürcü çarlarının təhriki ilə İrəvanda hakimiyyət uğrunda mübarizələr qızıqdı və xanlıq xeyli zəiflədi.

Vikipediya məlumatı:

İrəvan xanlığı — Azərbaycan xanlıqlarından biri, Nadir şah Əfşarın vəfatı və Əfşarlar dövlətinin süqutundan sonra Çuxursəəd bəylərbəyliyi əsasında yaranmış və 1747–1828-ci illərdə mövcud olmuş tarixi feodal dövlət. İrəvan xanlığının əsası XVIII əsrin ortalarında Mirmehdi xan tərəfindən qoyulub. Xanlıq Qarabağ, Naxçıvan və Maku xanlıqları ilə, Osmanlı imperiyası, Kartli-Kaxetiya çarlığı, Borçalı, Qazax sultanlıqları ilə həmsərhəd olub. Mərkəzi İrəvan şəhəri idi.

İrəvan xanlığı Mirmehdi xandan sonra Hüseyinli xanın dövründə möhkəmləndi. Hüseyinli xanın oğlu Məhəmməd xan Qacarın dövrü İrəvan xanlığında ən uzunmüddətli xan dövrü sayılır. Məhəmməd xan fasilələrlə İrəvan taxtında 21 il oturdu.

Məhəmməd xandan sonra hakimiyyətə Hüseyinqulu xan Qacar gəldi. Onun hakimiyyəti dövründə İrəvan Rusiya imperiyasının dağıdıcı yürüşlərinə məruz qaldı. Hüseyinqulu xanın hakimiyyəti dövrü İrəvan xanlığının mədəniyyətinin pik həddə çatdığı dövrdür. İrəvandakı Göy məscid və Sərdərabad mahalındakı eyni adlı qala Hüseyinqulu xanın əmri ilə tikilmişdir.

1827-ci il oktyabrın 6-da İrəvan xanlığı ruslar tərəfindən işğal edilir və bu işğal 1828-ci il fevralın 10-da Türkmənçay sülh müqaviləsi ilə möhkəmlənir. Bu müqavilənin 15-ci bəndinə əsasən Qacarlar və Osmanlı imperiyası ərazisində yaşayan erməni əhalisi Cənubi Qafqaza köçürülür.

Mövzu 16. Cənub xanlıqları.

Nadir şahın ölümündən (1747) sonra İranda Nadirin varisləri arasında mərkəzi hakimiyyət uğrunda mübarizə qüvvətləndi.

1747-1751-ci illər arasında şah hakimiyyəti beş dəfə əldən ələ keçmişdi. Şah hakimiyyəti uğrunda belə gərgin mübarizənin qızışması və bu mübarizənin Azərbaycandan uzaqda Xorasanda getməsi Cənubi Azərbaycanda da bir sıra feodal hakimlərinə özlərini müstəqil aparmasına şərait yaradırdı.

Təbriz xanlığı

1747-ci ildə Əmiraslan xan Təbrizdə özünü müstəqil hakim elan edərək Təbriz xanlığının əsasını qoydu. Əmiraslan xan tezliklə Ərdəbili, Qaradağı və bir sıra Cənubi Azərbaycan torpaqlarını özünə tabe etdi. Lakin bu uğur müvəqqəti oldu. Döyüşlərin birində Əmiraslan xan öldürüldü. Bundan sonra Cənubi Azərbaycanda Fətəli xan Əfşarın başçılığı ilə Urmiya xanlığı qüvvətlənməyə başladı.

Təbriz xanlığı — XVIII əsrin ortalarında keçmiş Təbriz bəylərbəyliyiinin mərkəzində Təbriz xanlığı yaranır. Xanlığın əsasını Əfşar tayfasından olan Əmiraslan xan qoymuşdur. Xanlığın mərkəzi də Təbriz şəhəri olmuş, Xoy, Naxçıvan, Qaradağ, Sərab və Marağa xanlıqları ilə sərhədlənmişdi. Əmiraslan xan qısa bir zamanda Təbriz, Xalxal, Ərdəbil və Azərbaycanın bir sıra cənub əyalətlərini özünə tabe edir. Təbriz uğrunda mübarizəyə qoşulanların çox olması bu şəhərə tez-tez hücumlara, şəhərin əldən-ələ keçməsinə səbəb olur. Nadir şahın qardaşı oğlu İbrahim Mirzə güclü ordu ilə Təbrizə hücum edərək şəhəri ələ keçirir. Lakin Məshəd və İsfahanda baş vermiş üsyan xəbərini eşidib Məshədə qayıdır və döyüş zamanı həlak olur. Bundan sonra Fətəli xan Əfşar Təbrizi tutur və şəhərin idarəsini Nəcəfqulu xan Dünbiliyə tapşırır. Urmiya xanlığının

süqutundan sonra Təbriz tam müstəqil xanlığa çevrilir. 1780-cı ildə isə xanlığın fəaliyyətinə son qoyulmaqla ərazisi Xoy xanlığına birləşdirilir.

Təbriz xanlığı inzibati cəhətdən Təbriz, Güney və Mərənd mahallarına bölünürdü. İlk dövrlərdə Xalxal və Ərdəbil mahalları da xanlığın tərkibində olmuşdur. Mahalları naiblər, kəndləri isə kətxudalar idarə edirdilər. Xanlığın 10 minə qədər hərbi qüvvəsi var idi. Dövləti qeyri-məhdud səlahiyyətləri olan xan idarə edirdi.

Təbriz şəhəri yenə mühüm sənət, ticarət və mədəniyyət mərkəzi olaraq qalırdı. Naiblər yerlərdə xanın dayaqları hesab olunurdular. Şəhər məmurları da naib vəzifəsi daşıyırdılar. Bundan başqa şəhər məmurları sırasına qalabəyi, darğa və gecə qarovulunun başçısı olan əsasbaşı da daxil idi. Naib təsərrüfatı idarə edir, vergilərin vaxtında yığılması üçün xanın qarşısında məsuliyyət daşıyır, mükəlləfiyyətlərin yerinə yetirilməsini tələb edirdi.

Təbriz şəhəri qədim ticarət və sənətkarlıq mərkəzi kimi öz şöhrətini saxlamışdı. Burada çoxlu bacarıqlı ustalar yaşadığından digər Azərbaycan şəhərlərinə ustalar buradan dəvət olunurdu. XVIII əsrin 70-ci illərində Azərbaycanda olmuş rus səyyahı S.Qmelinin məlumatına görə şamaxılı Məhəmməd Səid xan şəhərdə ipəkçiliyi bərpa etmək üçün Təbrizdən Şamaxıya yüzə qədər usta dəvət etmişdir.

Təbriz həm də iri toxuculuq mərkəzi kimi şöhrət qazanmışdı. Buranın ipək məhsulları öz keyfiyyətinə görə digər şəhərlərin məhsullarından üstün idi. Bu şəhərdə ildə 60 min taya yaxın yüksək keyfiyyətli məhsul istehsal olunurdu. O dövrün səyyahlarından biri yazırdı: *"Şəhər bazarı genişdir. Burada Asiya mallarından başqa Avropa malları da satılır. Kağız və yun materialları çoxdur. İngilis və holland mahudu, əla şallar və xalçalar, şüşə və çini qablar, bəzi polad əşyalar və s. Təbriz bazarında kifayət qədərdir"*.

Qaradağ xanlığı

Qaradağ xanlığı — 1747-ci ildə yaranmış və Cənubi Azərbaycanda (indiki İran ərazisində)feodal dövlət olmuşdur. Mərkəzi Əhər şəhəri idi. Qərbdən Xoy xanlığı, şərqdən Talış xanlığı, şimaldan Naxçıvan

xanlığı, Qarabağ xanlığı, Cavad xanlığı, cənubdan isə Təbriz və Ərdəbil xanlıqları ilə həmsərhəd idi.

Qaradağlı tayfası Səfəvilərin hakimiyyətə gəlməsində fəaliyyət göstərdiyindən I Şah İsmayıldan başlayaraq Qaradağ vilayətinin idarəsinə nail ola bilmişdi. XVI əsrdən XIX əsrin əvvəllərinədək Qaradağ vilayətinin idarəsi irsi olaraq müəyyən nəsil üzrə olmuşdu. Onlar həm də ruhani səlahiyyətlərinə malik idi. XVIII yüzilin əvvəllərində Səfəvi sülaləsi zəiflədiyindən hakim Kazım xan mərkəzi hakimiyyətə tabeçilikdən çıxmış, şah Sultan Hüseynin ehtiramına layiq görülən rus A.Volniskini Əhərə qoymamışdı. Nadir mərkəzi hakimiyyətə tabe olmayan xanın gözlərini çıxartdırmışdı. Nadirin ölümündən sonra Qaradağ xanlığı müstəqilləşmiş, Kazım xan Qaradağ xanı olmuşdu.

Kazım xan XVIII yüzilin ortalarında Qarabağ, Gəncə və Naxçıvan xanları ilə birlikdə Şəki xanlığına qarşı ittifaqa qoşulmuşdu. Bu ittifaq məqsədinə nail ola bilməmişdi. Qaradağ xanı Qarabağ xanlığına, Kərim xan Zəndə (1761), sonra isə Ağa Məhəmməd Qacara (1791) tabe olmuşdu.

Qaradağ xanı Abbasqulu xan XIX yüzilin əvvəllərində Pavel Sisianova məktub yazaraq Rusiyaya sadıq qalacağını bildirmiş, lakin 1804-1813-cü illər Rus-İran müharibəsində Rusiyaya qarşı çıxmışdı.

Xanları

- Kazım xan (Məhəmmədkazım xan) (1747-1763)
- Mustafaqulu xan (1763-1782, 1786-1791)
- İsmayıl xan (1782-1783, 1791-1797)
- Nəcəfqulu xan (1783-1786)
- Abbasqulu xan (1797-1813)
- Məhəmmədqulu xan (1813-1828)

Urmiya xanlığı

Urmiya xanlığı

Fətəli xan Əfşar (1747-1763) fəaliyyətinin ilk günlərindən qonşuluğundakı pərəkandə xanlıqları birləşdirib vahid dövlət yaratmağa təşəbbüs etmişdir. Fətəli xan öz arzusunu həyata keçirmək üçün hərbi qüvvəsini artırmaq məqsədilə Nadir şahın sabiq sərkərdəsi Azad xanla ittifaq bağladı. Fətəli xan Əfşar həmçinin Xoy xanlığının hakimi Şahbaz xanı da öz tərəfinə çəkməyə nail oldu. Bundan sonra Fətəli xan Əfşar Azərbaycanın digər xanlıqlarını özünə tabe etmək məqsədilə geniş fəaliyyətə başladı və buna Cənubi Azərbaycan çərçivəsində qismən nail oldu. Az müddət ərzində Qaradağ, Marağa, Təbriz xanlıqları, habelə bir sıra xırda feodal malikanələri Urmiya xanlığına tabe edildi. Bu dövrdə İranda mərkəzi hakimiyyət uğrunda mübarizə əsasən astrabadlı Məhəmmədhəsən xan Qacar və şirazlı Kərim xan Zənd arasında gedirdi. Bu mübarizənin gedişində Məhəmmədhəsən xan hətta bir ara Cənubi Azərbaycanın əksər ərazisini özünə tabe edərək 1757-ci ildə Qarabağ xanlığına hücum etdi. Məhəmmədhəsən xanın Şimali Azərbaycanda olmasından istifadə edən rəqibi Kərim xan Zənd Astrabada hücum etdi. Bu xəbəri alan Məhəmmədhəsən xan Şuşa qalasının mühasirəsindən əl çəkməyə məcbur oldu. Geri qayıdanda Urmiya xanlığını da özünə tabe edən Məhəmmədhəsən xan Şiraza, Kərim xan Zənd üzərinə hücum etdi. Lakin yolda sui-qəsd nəticəsində öldürüldü.

Bu hadisədən sonra yenidən fəallaşan Fətəli xan Əfşar qısa müddətdə Cənubi Azərbaycanda itirilmiş mövqeyini bərpa edib 1759-cu ildə Qarabağ xanlığına hücum etdi. Tezliklə Şuşanı mühasirəyə alan Əfşar qoşunlarına məliklər də öz dəstələri ilə qoşuldular. Müqavimət göstərməyi lüzumsuz hesab edən Pənahəli xan oğlu İbrahim ağanı Fətəli xan Əfşara girov verməklə Şuşa qalasını mühasirədən azad etdi.

Fətəli xan Əfşar və Kərim xan Zənd rəqabəti

Fətəli xanın belə uğurlar qazanması ilə barışmaq istəməyən Kərim xan Zənd 1760-cı ilin payızında Cənubi Azərbaycana hücum edərək Təbrizi mühasirəyə aldı. Lakin tezliklə Fətəli xan Əfşarın təzyiqi ilə geriye - Şiraza doğru çəkilməli oldu. Məğlubiyyətinə baxmayaraq Kərim xan daha böyük qüvvə yığaraq yenidən Cənubi Azərbaycana hücum etdi. Kərim xan 1761-ci ilin yayında Azərbaycana hücum etdiyi zaman Fətəli xan onu Ucan düzündə, Qaraçəmən kəndi yaxınlığında qarşıladı. Baş verən döyüşdə üstünlük əvvəlcə Fətəli xanın tərəfində olsa da, müttəfiqi xoylu Şahbaz xanın xəyanət edərək düşmən tərəfə keçməsi onu çətin vəziyyətə saldı. Buna görə Fətəli xan Urmiya qalasına çəkilməli oldu.

1762-ci ilin may ayında Marağa şəhərini tutan Kərim xan burada düşərgə salıb Urmiya qalasına həmlə üçün hazırlığa başladı. Kərim xan vaxtilə Fətəli xanla toqquşmuş müxtəlif Azərbaycan xanlıqlarına məktub göndərərək onları Fətəli xanla mübarizə üçün birləşməyə çağırırdı. Kərim xanın çağırışını qəbul edən Pənahəli xan kiçik oğlu Mehrəli bəyi Qarabağa müvəqqəti hakim qoydu, bir sıra başqa Azərbaycan xanları kimi Kərim xanın Urmiya yanındakı düşərgəsinə gəldi. Xanların da qüvvələrini özünə birləşdirən Kərim xan Urmiya qalasını dövrəyə aldı. Doqquz aylıq mühasirədən sonra Urmiya qalası təslim oldu. Kərim xan Fətəli xanı ailəsi ilə birlikdə götürərək Şiraza yola düşdü. O, eyni zamanda köməyinə gəlmiş Azərbaycan xanlarını: Pənahəli xanı, qaradağlı Kazım xanı, xoylu Şahbaz xanı, naxçıvanlı Hacı xan Kəngərli, sərəblı Əli xan Şəqqaqini və başqalarını da Fətəli xan üzərində qələbə münasibətilə Şirazda keçiriləcək şənliklərdə iştirak etmək bəhanəsi ilə özü ilə apardı. Kərim xan, əslində, onları orada girov kimi saxladı. Fətəli xan Əfşar üzərində çaldığı qələbə sayəsində Kərim xan Zənd öz hakimiyyətini Cənubi Azərbaycanda yaymağa müvəffəq oldu.

Xoy xanlığı

Xoy xanlığı da Nadir şahın imperiyasının dağılması nəticəsində yaranan xanlıqlardan biri idi. Xanlığın ilk hakimi Şahbaz xan olmuşdur. O, Nadir şah dövründə Xoy vilayətinin hakimi təyin edilmişdi. Nadir şahın ölümündən sonra isə özünü Xoy xanlığının müstəqil hakimi elan etmişdi. Mülayim siyasət yeridən

Şahbaz xan Fətəli xan Əfşarla dostluq münasibətləri saxlayıb, hətta bəzi yürürlərdə ona kömək də göstərir. Lakin Kərim xan Zəndin 1762-ci il hücumu zamanı Şahbaz xan Kərim xanın vədlərinə aldanaraq Fətəli xana qarşı çıxmış, nəticədə girov kimi Şiraza aparılmışdır. Kərim xan Zənd bir neçə Azərbaycan xanlarını girov kimi Şiraza aparmaqla öz hakimiyyətini Cənubi Azərbaycanda yaymağa müvəffəq olsa da, tezliklə burada Əhməd xanın (1763-1786) başçılığı ilə Xoy xanlığı qüvvətlənməyə başladı. Əhməd xan Azərbaycanın bir neçə xanı, həmçinin Kartli-Kaxetiya çarları ilə diplomatik münasibətlər saxlamış, bir müddət İrəvan, Naxçıvan, Təbriz və Qaradağ xanlıqlarını da özündən asılı vəziyyətə salmışdır. 1786-cı ildə Əhməd xanın yaxın qohumları onu qətlə yetirdilər. Bununla da hakimiyyət uğrunda başlanan mübarizə xanlığı zəiflətdi.

Xoy xanlığının əsasını dünbuli tayfa başçıları qoymuşdu. Dünbuli Əhməd xan XVIII əsrin 60-cı illərində Təbrizdə də möhkəmlənmişdi. Xoy xanlığı İrəvan, Naxçıvan və Qaradağ xanlığını da özünə tabe etmişdi. Qarabağ xanlığı ilə müttəfiqlik hakimiyyətinin möhkəmlənməsinə müsbət təsir göstərdi.

1775-ci ildə Xoy xanı Əhməd xandan Çıldır valisi Süleyman paşaya göndərilən məktubda "Şimali Qafqazın istilasından qüvvət alan Rusiyanın və onunla ittifaq yaradan İrakli xanın təcavüzünə imkan verməməsi üçün Azərbaycan və Qafqaz xanlarının "Dövləti-Aliyyə" (Osmanlı imperiyası) ilə birgə mübarizə aparmasının vacib olduğu bildirilirdi".

Xoy xanlığı ilə Kərim xan Zəndin zərbələrindən sonra dirçəlməyə başlayan Urmiya xanlığı arasında ziddiyyət var idi. Əhməd xan Təbriz xanlığı ilə birləşərək 1783-cü ildə Təbriz şəhəri yaxınlığında Urmiya və Sərab xanlıqlarının birləşmiş qoşununu məğlub etdi. Bu qələbə Xoy xanlığının nüfuzunu xeyli artırdı. Kərim xan Zənd Xoy xanlığının güclənməsindən narahat olub, Əhməd xanı sarsıtmaq üçün tədbirlər görməyə başladı. Bu məqsədlə onun qardaşı Şahbaz xanın oğlanlarını əmilərinə qarşı mübarizəyə hazırlayırdı. Kərim xan Zəndin səpdiyi düşmənçilik toxumu onun ölümündən sonra belə özünü göstərdi. Şahbaz xanın oğlanları Əhməd xana qəsd edib, onu öldürdülər. Qəsdçilər hakimiyyəti ələ

keçirməyə nail ola bilmədilər. Cəfərqulu xan Xoynu xilas ola bildi, onları cəzalandırdı və qardaşı Hüseyinqulu xanı azad edərək hakimiyyətə gətirdi.

Xoy xanlığı yaranmış vəziyyətdə əvvəlki mövqeyini itirdi. İrəvan xanlığı müstəqillik əldə etdi. İrəvan və Qaradağ xanlığı yalnız Qarabağdan asılı oldu. Təbriz də əldən çıxdı. Xanlıqlar arasında yeni çəkişmələr başlandı.

Xoy xanlığı Qacarlardan asılı vəziyyətə düşdü, sonra xanlığa son qoyuldu.

Mövzu 17. Ağa Məhəmməd şah Qacarın mərkəzləşdirmə siyasəti. Xanlıqlar dövründə sosial-iqtisadi həyat. Mədəniyyət

Qacar tayfaları

Oğuz tayfalarından olan Qacarlar Bayat boyunun bir qolu olmuşlar. Monqol yürüşləri dövründə digər oğuz tayfaları kimi Azərbaycanda yaşayan Qacar tayfalarının da bir hissəsi qərbə doğru çəkilərək Şərqi Anadoluda və Suriyada məskən salmışdılar. XIV əsrdə Şərqi Anadoluda formalaşan Ağqoyunlu tayfa birliyinə Qacar tayfası da daxil idi. Ağqoyunlu Uzun Həsənin hakimiyyəti dövründə Diyarbəkirdə yaşayan Qacar tayfaları yenidən Azərbaycana qayıdaraq Gəncə, Bərdə və İrəvan ətrafında məskunlaşdılar. Hələ Diyarbəkirdə olduqları vaxtlarda Ərdəbil şeyxlərinin apardığı təbliğat nəticəsində digər oğuz tayfaları ilə birlikdə Qacar tayfası da şiə məzhəbini qəbul etmişdi. Səfəvi sülaləsinin hakimiyyətə gəlməsində mühüm rol oynayan yeddi qızılbaş tayfasından biri də Qacarlar olmuşdur. I İsmayılın müridləri arasında “Tozqoparan” ləqəbli Qara Piri bəy Qacar bir sıra döyüşlərdə igidliyi ilə fərqlənmişdi. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin möhkəmlənməsində Qacar əmirlərinin böyük xidmətləri olmuşdur. Səfəvi şahlarının hakimiyyəti dövründə Qacar tayfasının bir qolu olan Ziyadoğlu nəslə mərkəzi Gəncə olan Qarabağ bəylərbəyliyyəsinin irsi hakimləri sayılırdı.

Şah I Abbas Ziyadoğlu nəslindən olan Hüseyn xan Qacarı Astarabad vilayətinin hakimi təyin etmişdi. Bundan sonra Azərbaycanda yaşayan qacarların böyük bir hissəsi Astarabada köçmüşdülər. Burada qacarlar iki yerə - Qovanlı və Dəvəli qacarlarına bölündülər. 1742-ci ildə dünyaya gələn Ağaməhəmməd xanın atası Məhəmmədhəsən xan Qovanlı, anası Ceyran xanım isə Dəvəli qoluna mənsub idi. Ağaməhəmməd xan ilk təhsilini anasından almışdı.

Girovluqdan şahlığa

Nadir şahın öldürülməsi imperiyanın dağılmasına gətirib çıxardı. Hakimiyyət uğrunda başlanan mübarizədə Məhəmmədhəsən xan Qacar da əsas simalardan biri idi. Məhəmmədhəsən xanın apardığı döyüşlərdə onunla çiyin-çiyinə böyük oğlu Ağaməhəmməd xan da iştirak edirdi. Astarabadda möhkəmlənən Məhəmmədhəsən xan Gilan, Qəzvin, İsfahanı və Cənubi Azərbaycanın bir hissəsini öz hakimiyyəti altına alsada da, 1759-cu ildə Zəndlərlə döyüşdə həlak oldu. Ağaməhəmməd xan türkmən və qacarlardan topladığı qoşunla mübarizəni davam etdirdi. Döyüşlərin birində Ağaməhəmməd xan Kərim xan Zəndə əsir düşdü. Qacar tayfaları ilə münasibəti yaxşılaşdırmaq istəyən Kərim xan onu öldürməyib yanında girov saxladı. Şirazda girov qaldığı 16 ildə Ağaməhəmməd xan təhsilini mədrəsədə davam etdirib o dövrün məşhur alimlərindən elm, fəlsəfə və din tarixindən dərs aldı. Onun savad və məntiqi düşüncəsini görənlər Kərim xan Ağaməhəmməd xanı öz müşaviri təyin edərək mühüm dövlət işlərində onunla məsləhətləşirdi.

1779-cu ildə Kərim xanın vəfatından sonra Ağaməhəmməd xan Şirazı tərk edib özünü Astarabada çatdırdı. Burada bir-biri ilə düşmənçilik edən Qovanlı və Dəvəliləri barışdırıb öz ətrafında cəmləşdirərək ölkəni yenidən vahid dövlət daxilində birləşdirmək üçün mübarizəyə başladı. Əsas rəqibi zəndlərlə aparılan döyüşlərdə Ağa Məhəmməd xan qalib gələrək Gilanı, Mazandarani, Xorasanın böyük bir hissəsini öz hakimiyyəti altına aldı.

1786-cı ildə zəndlərin qoşunlarını məğlub edən Qacar İsfahan və Tehranı tutdu. Tehranı dövlətinin paytaxtı elan edən Ağaməhəmməd xan şah titulu götürərək öz

adına Aslan və Günəş (Şir-u-Xurşid) təsvirli qızıl pul kəsdirdi. Amma tacqoyma mərasimini imperiyanın tam bərpa olunmasınadək təxirə saldı.

Cənubi Azərbaycanın birləşdirilməsinə başlayan Qacar Sərab, Qaradağ, Xoy, Urmiya xanlıqlarını özünə tabe etdi. 1790-cı ildə Təbriz Qacar vəliəhdlərinin oturduğu “dar-üssəltənə” oldu. Bundan sonra keçmiş Səfəvi imperiyasını tamamilə bərpa etmək üçün Qacarı qarşısında Cənubi Qafqazda yerləşən Şimali Azərbaycanın və Şərqi Gürcüstanın birləşdirilməsi vəzifəsi dayanırdı.

Cənubi Qafqaz uğrunda mübarizə

Qacar Cənubi Qafqaza yürüşü bir qədər ləngitməli oldu. Bunun əsas səbəbi Rusiyanın Cənubi Qafqazı ələ keçirmək üçün fəaliyyətini artırması idi. 1783-cü ildə Kartli çarlığını öz himayəsinə götürən Rusiya Şimali Azərbaycan xanlarına da təzyiqlərini artırmışdı. Cənubi Qafqaza daxil olacağı təqdirdə Rusiya ilə toqquşmanın qaçılmaz olacağını bilən Qacarı müttəfiqə ehtiyacı var idi. Bu məqsədlə o, Osmanlı sarayına öz elçilərini göndərərək danışıqlar aparmışdı. Rusiyanın Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya istiqamətində irəliləməsindən narahat olan İngiltərə və Fransa dövlətləri də Qacar dövləti ilə yaxınlaşmağa çalışırdı. 1795-ci ildə Qacar altmış minlik ordu ilə Cənubi Qafqaz üzərinə yürüşə başladı. Onun bu yürüşdə əsas hədəfi Qarabağ xanlığını tabe edib itaətdən boyun qaçıran, Rusiya ilə yaxınlaşan gürcü çarlığını cəzalandırmaq idi. Amma Qacar ordusu Qarabağ xanlığının mərkəzi sayılan Şuşanı bir ay mühasirədə saxlasa da, ala bilmədi. O, Şuşanın mühasirəsini dayandıraraq Tiflis üzərinə yürüş etdi. Gürcüstan üzərinə yürüşdə Qacarla eyni kökdən olan Cavad xanın başçılığı ilə Gəncə Ziyadoğulları da iştirak edirdilər. Gürcü qoşunlarını darmadağın edən Qacar ordusu Tiflisi tutdu. Şahın icazəsi ilə şəhər qarət edilib dağıldı. Tiflisdən sonra İrəvan, Dərbənd, Bakı xanları Ağa Məhəmməd xanın hakimiyyətini tanıdıqlarını bəyan etdilər. Gürcüstanı tamamilə tabe edən Qacar qoşunlarını Muğanda cəmləşdirərək burada qışlamağa qərar verdi. Şah hələ də ona tabe olmayan Şəki, Şamaxı və Qarabağ xanlıqlarına qarşı hərbi əməliyyatları növbəti ilin yazına saxladı. Bu zaman Nadir şahın nəvəsinin Xorasanda qiyam qaldırması xəbərini alan Qacar təcili İrana qayıtdı. Dövlətin vahidliyini təmin

etməyə qədər rəsmi tacqoymanı gecikdirən Ağa Məhəmməd xan saray əyanlarının və yaxınlarının təkidi ilə bu mərasimi 1796-cı il 21 martda Novruz bayramı günündə keçirdi. Bundan sonra böyük qoşunla yürüş edərək Xorasanı bütünlüklə Qacarlar dövlətinə birləşdirdi. Qacarı Rusiyanın himayəsində olan Gürcüstanı tutması II Yekaterinanın əvvəlcədən planlaşdırdığı Cənubi Qafqazın işğalına başlaması üçün bəhanə oldu.

1796-cı ildə Rusiya Qacar dövlətinə rəsmən müharibə elan edib general Zubovun başçılığında Cənubi Qafqaza ordu yeritdi. Rus ordusu Dərbəndi, Qubanı və Bakını tutub oktyabrda Gəncə xanlığını da tabe edərək Qacar dövlətinə qarşı müharibəyə hazırlaşmağa başladı.

Xorasanda olduğu zaman bu hadisələrdən xəbər alan Qacar Tehrana qayıdıb Rusiya ilə uzun sürəcək müharibə hazırlığına başladı. Bu zaman Rusiyada hakimiyyət dəyişikliyi baş verdi. II Yekaterinanın yerini tutan yeni rus çarı Cənubi Qafqazdakı ordularını geri çağırırdı. Qacar isə nəzərdə tutduğu yürüşü 1797-ci ildə həyata keçirdi. Bu dəfə əsas hücum hədəfi Qarabağ xanlığı idi. Şuşanı mühasirəyə alan Qacar ordusu şəhəri top atəşinə tutdu. İbrahimxəlil xan hücum edib topları sıradan çıxarsa da, şəhərə qayıda bilməyib Dağıstana getdi. Şuşalılar bundan sonra şahla danışıq aparıb bac vermək şərti ilə müqaviməti dayandırdılar. Ağa Məhəmməd şah şəhərin qarət olunmasına, əhalinin incidilməsinə yol verməmək üçün qoşuna şəhərdən kənardə dayanmaq əmri verdi. Bundan sonra Şamaxıya hücum etdi. Şah burada da alicənablıq göstərərək şəhər əhalisinin qarət olunmasına imkan vermədi. Hətta qoşuna çatacaq qənimətin pulunu öz xəzinəsindən ödədi. Yenidən Şuşaya qayıdan Qacar Şimali Azərbaycanın bütün xanlarının hüzuruna gəlmələri barədə əmr verdi. Şuşaya gələn bakılı Hüseynqulu xanı, gəncəli Cavad xanı rus ordusuna müqavimət göstərmədiklərinə görə həbs etdirdi. Həbs olunanlar arasında İbrahimxəlil xanın baş vəziri Molla Pənah Vaqif və xanın qardaşı oğlu Məhəmməd bəy Cavanşir də (Batmanqılınc) var idi. 1797-ci ilin 17 iyununda Ağa Məhəmməd şah saray xadimlərinin sui-qəsdinə nəticəsində öldürüldü. Görkəmli dövlət xadimi Ağa Məhəmməd şah qarşısına qoyduğu bütün məqsədlərə nail olmasa da, mərkəzləşmiş dövlət yarada bilmişdi.

Ağa Məhəmməd şahın yenidən bərpa edib gücləndirdiyi hökmranlıq taxtına vəliəhd təyin etdiyi qardaşı oğlu Baba xan gəldi. O özünü Fətəli şah elan edərək (1797-1834-cü illər) hökmdarlığa başladı. Qacarlar dövləti İranda və Cənubi Azərbaycanda 1925-ci ilə kimi mövcud oldu. Amma Qacarlar sülaləsinin sonrakı hökmdarlarından heç biri Ağaməhəmməd şahın səviyyəsinə qalxa bilmədi.

Xanlıqlar dövründə sosial – iqtisadi həyat

Kənd həyatı

Bəhs olunan dövrdə Azərbaycanın bütün xanlıqlarının iqtisadiyyatı üçün natural təsərrüfatın mövcudluğu səciyyəvi hal idi. Burada əsas rolunu feodal istehsal münasibətləri oynayır. Bu dövrdə əvvəllər də olduğu kimi, yenə əhalinin başlıca məşğuliyyəti əkinçilik və maldarlıq idi. Əsas şum və biçin torpaqları, yaylaqlar, qışlaqlar, suvarma qovşaqları feodalların şəxsi mülkiyyəti idi. Əlverişli iqlim xüsusiyyətləri və torpaqların münbitliyi Azərbaycanda müxtəlif bitkilər, o cümlədən kətan, küncüd, buğda, arpa, çəltik və s. yetişdirmək üçün əlverişli şərait yaradırdı. Xanlıqların təsərrüfat həyatı birbirinə oxşar olsa da, təbii coğrafi şərait və tarixi ənənələrə bağlılıq əhalinin məşğuliyyətində müəyyən fərqliliklərin olmasını labüd edirdi. Əhalinin ərzaq tələbatını ödəmək üçün xanlıqların hamısında, demək olar ki, taxıl əkilirdi. Pambıqçılıq daha çox Şirvan, Gəncə, Qarabağ, Naxçıvan və Cənubi Azərbaycanın əksər xanlıqlarında yayılmışdı. Əgər əvvəlki dövrlərdə pambıq ancaq toxuculuqda daxili ehtiyaclar üçün becərilirdisə, XVIII əsrdən başlayaraq ölkəyə əcnəbi tacirlərin marağının çoxalması xammal kimi pambığa tələbatı artırmışdı. Feodal çəkişmələri bu məhsuldar sahə ilə məşğul olmağa imkan vermirdi. Pambıqçılıqda becərmə texnikası aşağı səviyyədə idi. Onun təmizlənməsi və çiyiddən çıxarılması ibtidai üsulla aparılırdı.

Ölkə iqtisadiyyatında mühüm yer tutan ipəkçilik Şamaxı, Şəki, Qarabağ, Lənkəran, Naxçıvan və digər xanlıqlarda inkişaf etmişdi. Kənd təsərrüfatında arıçılıq, üzümçülük, bostançılıq, xüsusilə bağçılıq müəyyən rol oynayırdı. Bunlar, əsasən, Qarabağ, Təbriz, Marağa, Gəncə, Şəki, Quba, Urmiya, Naxçıvan və s. xanlıqlarda yayılmışdı. Abşeron özünün ətirli zəfəranı ilə məşhur idi. Burada bostançılıq da inkişaf etmişdi. Lənkəran xanlığında çəltik və şəkər çuğunduru yetişdirilirdi. Xəzər dənizi və Kür çayı sahillərində yaşayan əhali balıqçılıqla məşğul olurdu.

Kənd təsərrüfatının mühüm sahələrindən biri də maldarlıq idi. Maldarlıqla, əsasən, yarımköçəri həyat sürən tayfalar məşğul olurdular. Qışlaqlarda və yaylaqlarda xırda və iribuynuzlu mal-qara bəslənirdi. Qarabağ xanlığında atçılığın inkişafına xüsusi əhəmiyyət verilirdi.

Şəhər həyatı və sosial zümrələr

XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanın hər xanlığında əsas etibarilə bir mərkəzi şəhər mövcud idi. Təbriz, Şamaxı, Ərdəbil, Dərbənd, Urmiya, Xoy, Gəncə kimi qədim şəhərlər əvvəlki kimi yenə də mühüm ticarət və sənətkarlıq mərkəzləri idilər. Bununla yanaşı, Şuşa, Yeni Şamaxı kimi şəhərlər də meydana gəlirdi. Şəhərlərdə toxuculuq, xalçaçılıq, misgərlik, silahışləmə, dabbaqlıq, xarrathıq, dulusçuluq və s. kimi sənət sahələri inkişaf etmişdi. Ölkənin iqtisadi və siyasi pərakəndəliyi, tez-tez baş verən ara müharibələri onlarca şəhərin xarabalığa çevrilməsinə, yüzlərlə sənətkarın, şəhər əhalisinin yurd-yuvasını tərk etməsinə səbəb olmuşdur.

Vergi və mükəlləfiyyətlər

Azərbaycan xanlıqlarında əsas vergi *malcəhət* idi. Müxtəlif xanlıqlarda onun həcmi məhsulun 1/10-lə 1/3 arasında dəyişirdi. Feodallar otlaqlardan istifadə müqabilində rəiyyətdən *çöpbaşı* adlı əlavə vergi alırdılar. Bağlardan toplanan *bağbaşı* adlı vergi məhsulun 1/10-ni təşkil edirdi. Bayram günlərində rəiyyət “hədiyyə” olaraq feodala *bayramlıq* gətirməli idi. Kəndli xanın atları üçün arpa verməli idi. Bu vergi *at arpası* adlanırdı. Rəiyyət tez-tez xanın muzzdlu əsgərlərini də öz hesabına saxlamalı olurdu. Bu mükəlləfiyyət *dişkirəsi* adlanırdı. Rəiyyətdən həmçinin xan dəftərxanasının və inzibati idarəetmənin digər qurumlarının xərclərini ödəmək üçün *mirzəyanə, kələntərlik* və digər vergilər toplanılırdı. Vergiyənlər xanın əmrinə əsasən öz xeyirlərinə *darğalıq* adlı vergi də toplayırdılar. Kəndlilərin gəlirinin çox hissəsi müxtəlif vergi və mükəlləfiyyətlərin ödənilməsinə sərf olunurdu.

Kəndli feodalın xeyrinə olaraq bir sıra mükəlləfiyyətlər - biyar və əvrəz yerinə yetirməli idi. Biyar ildə 3 gündən 6 günədək, əvrəz isə 2 gün olurdu. Əvrəz zamanı kəndin bütün əhalisi ya qala divarı hörməli, körpü çəkməli, ya da feodalın təsərrüfat və ev işlərində birlikdə çalışmalı idi. Bu isə kəndlilərə öz təsərrüfatları ilə məşğul olmağa maneçilik törədirdi.

Xanlıqların idarə edilməsi

Hər bir xanlığın başında qeyri-məhdud səlahiyyətlərə malik olan xan dururdu. İstər qanunverici, istər məhkəmə və istərsə də icraedici hakimiyyət, xanın əlində cəmləşmişdi. Xanlığın idarə edilməsində xanın ən yaxın köməkçisi *vəzir* sayılırdı. Xanlıqlar inzibati cəhətdən mahallara, mahallar da kəndlərə bölünürdü. Mahalları *naiblər*, kəndləri isə *kəndxudalar* və ya *yüzbaşılar* idarə edirdi. Şəhər məmurları - canişinlər də naib vəzifəsi daşıyırdılar. Bunlardan başqa şəhər məmurlarına *qalabəyi, darğalar* və *əsasbaşı* daxil idilər.

Darğalar şəhər daxilində, əsasən, fəal ticarət aparılan yerlərdə qayda-qanuna nəzarət edirdilər, əsasbaşı isə şəhərin gecə qaravuluna cavabdeh idi. Naib təsərrüfatı idarə edir, vergilərin vaxtında yığılması üçün xanın qarşısında məsuliyyət daşıyırdı, mükəlləfiyyətlərin yerinə yetirilməsini təmin edirdi.

Sənətkarlara qoyulan vergilərin təyin edilməsi və toplanması da naibin vəzifəsinə daxil idi. Kəndliləri itaətdə saxlamaq üçün xanlar maaflardan ibarət xüsusi dəstələr yaradırdılar. Bu maaflar xüsusi imtiyazlara malik olur, vergi və rüsumlardan azad edilirdilər. Onlar xana hərbi xidmət göstərməli, onun çağırışına əldə silah gəlməli idilər. Xanın sosial dayağını dağğalar, yüzbaşılar, kəndxudalar və naiblər təşkil edirdilər. Onların heç biri xandan əmək haqqı almır və ancaq zəhmətkeş xalqın hesabına yaşayırdı.

Mədəniyyət

Elm, təhsil

Qərbi ölkələrində elm və texnika inkişaf etdiyi halda, Azərbaycanda, digər Şərqi dövlətlərində olduğu kimi, həyatın bütün sahələrində ənənəvi üsul və avadanlıqlardan istifadə olunurdu. Xanlıqlarda ədəbiyyat və memarlıq sahəsində mədəni inkişaf hiss olunurdu. Bu dövrdə kitabxanalar əhəmiyyətli rol oynayırdı. Ərdəbildəki Şeyx Səfi kitabxanası öz şöhrətini qoruyub saxlamışdı. Keçən əsrlərdə olduğu kimi, bu dövrdə də təlim-təhsil məsələlərinə din xadimləri rəhbərlik edirdi. Tələbələr yenə də məscidlərdə, şəxsi evlərdə təşkil edilən məktəb və mədrəsələrdə təhsil alırdılar. Burada uşaqlar əvvəlcə ana dilində, sonralar isə ərəb və fars dillərində təhsillərini davam etdirirdilər. Əlifbanı tamam öyrəndikdən sonra “Quran”ı əzbərləyirdilər. Təhsil ocaqlarında, əsasən, ilahiyyat dərsi geniş tədris edilsə də, bəzən təbiət elmləri də keçilirdi.

Memarlıq, incəsənət

Şəki xanlarının yay sarayı Azərbaycanda ilk müstəqil xanlığın əsasını qoyan Hacı Çələbi xanın nəvəsi Hüseyn xanın dövründə tikilmişdir. Qala divarları ilə əhatə olunan ikimərtəbəli Xan sarayı altı otaqdan, dörd dəhlizdən, iki güzgülü eyvandan ibarətdir.

Binanın baş fasadı dünyada analoqu olmayan ən xırda, həndəsi fiqurlara bölünmüş, ağac parçaların aralarına müxtəlif rəngli şüşələr geydirilmiş şəbəkə pəncərə və qapılardan ibarətdir. Şəbəkələrin hər bir kvadrat metrində orta hesabla 5000, mürəkkəb yerləri 14000 ağac və şüşə şəbəkədən istifadə olunmuşdur.

Binada mismar və yapışqandan istifadə edilməmiş, ağac və şüşə parçaları bir-birinə geyindirilmişdir. Saray divarının ornamentləri, naxışlı şəbəkələr, müxtəlif naxışlar, gəc üzərində oymalar məharətlə işlənmişdir. Bina daxilində həndəsi naxışlara, nəbatat rəsmlərinə, süjetli və quş rəsmlərinə, döyüş və ov səhnələrinə daha geniş yer verilmişdir. Zövqlə işlənmiş taxçalar, güzgülü buxarilər əsl sənət nümunəsidir.

Qədim tarixə malik olan Azərbaycanda xalçaçılığın inkişafı haqqında Herodot, Klavdi Elian, Ksenofont və başqa qədim dünya tarixçiləri məlumat vermişlər. XVIII əsrin ikinci yarısında, xanlıqlar dövründə xalça istehsalı xeyli genişlənmiş, hər xanlığın özünün xalçaçılıq karxanası olmuş və bu da müxtəlif məktəblərin yaranmasına zəmin yaratmışdır. XVIII əsrdə Qarabağ xalçaçılıq məktəbi Şuşada cəmlənmişdi. Bu əsrdə Şuşada klassik çeşnili xalçalarla yanaşı, Rusiyadan, eləcə də Avropadan gətirilmiş məcməyi, ətirli sabun, çit və digər müxtəlif məişət əşyalarının üzərindən götürülmüş naxışlardan yeni xalça kompozisiyaları – “Bağçadagüllər”, “Saxsıdagüllər”, “Bulud” və s. toxunurdu.

Qarabağ xalçalarının rəng-boyaq palitrası olduqca zəngin olmuşdur. Bu palitra Qarabağ təbiətinin bütün rənglərinin ən zərif çalarlarını özündə əks etdirir. Qədim dövrlərdən Azərbaycan xalçalarının ara sahə yerliyi ənənəvi olaraq qırmızı

rəngdə işlənmişdir. Müxtəlif bitkilərlə yanaşı, orta əsrlərdən burada rənglər cürbəcür həşəratlardan da alınmışdı. Onların içərisində qırmızı rəng almaq üçün ən geniş yayılmışı koşenildir. Xalq arasında ona “qırmız böcəyi”, “qurd qırmız”, “palıd cücüsü” deyilirdi. Naxçıvan xanlığı dövründə bu gözəl və füsunkar təbiətli yurdumuzda vaxtilə evlərdə palaz, kilim, sumax, vərni, şəddə, zilli və cecim kimi xalça növləri toxunub, xalçatoxuma sənəti inkişaf etdirilib.

Xanlıqlar dövründə diqqəti cəlb edən xalçaçılıq məktəblərindən biri də Təbrizdə yerləşirdi. Azərbaycan mədəniyyət tarixinin ən qiymətli inciləri silsiləsinə daxil olan Təbriz xalçaları, Quba, Şəki xalçıları və xalçaları bu gün də öz dəyərini qoruyub saxlayır. Azərbaycan xalçaçılıq sənəti sahəsində dünyanın aparıcı ölkələrindən biridir.

Ədəbiyyat

XVII–XVIII əsrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatı şifahi xalq yaradıcılığının, əsasən, aşiq nümayəndələrinin əsərlərinin təsiri altında canlı həyata, xalq dilinə daha da yaxınlaşır. Bununla yanaşı, Azərbaycan poeziyasında realizmə keçid dövrünün təməli qoyulur. Bu dövrdə poeziyada Füzuli ənənələri hələ kifayət qədər güclü olsa da, artıq bu cazibədən çıxmaq cəhdləri Saib Təbrizi, Qövsü Təbrizi kimi sənətkarların yaradıcılığında özünü birüzə verir. Molla Vəli Vidadi və Molla Pənah Vaqif kimi sənətkarlar sadə, canlı dildə yazdıqları əsərlərlə poeziyanı xalqa daha da yaxınlaşdırmışlar. Vaqif öz dövrünün görkəmli siyasi xadimi olmuş, Qarabağ xanlığının xarici siyasətini uzun müddət müəyyənləşdirmişdir. XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatında orta əsrlərin son, yeni dövrün isə başlanğıc mərhələsi kimi keçid xarakteri daşıyır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

- 1. Azərbaycan tarixi. 7 cildə, Bakı, 2007.**
- 2. Həsən Qəniyev. Azərbaycan tarixi. Bakı, 2019.**
- 3. Süleyman Əliyərli. Azərbaycan tarixi. Bakı, 2009.**
- 4. İradə Nuriyeva. Azərbaycan tarixi. Bakı, 2015.**
- 5. Mehman Abdullayev. Azərbaycan tarixi. Bakı, 2014.**
- 6. İsmayıl Məmmədov. Azərbaycan tarixi. Bakı, 2014.**
- 7. Kərim Şükürov. Azərbaycan tarixi. Bakı, 2004.**
- 8. Yusif Yusifov və Ziya Bünyadov. Azərbaycan tarixi. Bakı, 2007.**